

***SMISEL STAVKOV V WITTGENSTEINOV
FILOZOFIJI***

RAZPRAVA O TEORII SMISLA IN POMENA TER MOŽNOSTIH SPOZANJA

Varja Štrajn

CIP – Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

1Wittgenstein L.

ŠTRAJN, Varja

Smisel stavkov v Wittgensteinovi filozofiji: razprava o teoriji smisla in pomena ter možnostih spoznanja / Varja Štrajn;

[Spremna beseda Pedja Ašanin Gole].

Ljubljana: Ennoema, Inštitut za jezikovne, filozofske in družboslovne raziskave, 2017

ISBN 978-961-94261-0-4

290846464

Varja Štrajn

Smisel stavkov v Wittgensteinovi filozofiji: razprava o teoriji smisla in pomena ter možnostih spoznanja

Spremna beseda: Pedja Ašanin Gole

Strokovni pregled: Stanko Štrajn

Jezikovni pregled: Jelka Kernev Štrajn

Recenzenta: dr. Andrej Ule in dr. Bogomir Novak

Prelom, priprava za tisk in tisk: Kočevski tisk, d.d.

Izdala in založila: Ennoema, Inštitut za jezikovne, filozofske in družboslovne raziskave

Za izdajatelja: Stanko Štrajn

Naklada: 150 izvodov

Ljubljana, 2017

SMISEL STAVKOV V WITTGENSTEINOVİ FILOZOFIJI

RAZPRAVA O TEORIJI SMISLA IN POMENA TER MOŽNOSTIH SPOZNAVANJA

*Die gesamte Sprache kann nicht missverstanden werden;
sonst gäbe es zu diesem Missverständnis wesentlich keine
Aufklärung. Die Sprache muss sich selbst sprechen.¹*

(Wittgenstein, TS 213, str. 3)

¹ »Jezika ni mogoče napačno razumeti v celoti. Če bi ga, potem takšnega nerazumevanje ne bi bilo mogoče pojasniti. Jezik mora govoriti sam zase.« (Ts 213, str. 3e)

SPREMNA BESEDA

Smisel stavkov v Wittgensteinovi filozofiji je poglobljena razprava o temeljnih vprašanih analitične filozofije, ki je plod kritičnega preverjanja ustaljenih interpretacij Wittgensteinove filozofije avtorice dr. Varje Štrajn v času njenega podiplomskega študija na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Aktualnost raziskovanja smisla in pomena stavkov, izrečenih v jeziku, izhaja iz potrebe znanosti pridobiti zmožnost izrekanja resnice v mišljenju in ne več zgolj preverjanja skladnosti domišljenega z objektivno stvarnostjo. Misel je lahko strukturirana le kot jezik, saj mišljenje, ki ni izrečeno v jeziku, nima možnosti smiselnega spoznanja, temveč kvečjemu zmožnost mističnega izničenja resnice v sovpadanju subjekta z objektom. Stavki vsakdanjega jezika so smiselni in izrekajo pomen le, če so izrečeni v skladu z gramatiko jezika, to je z logiko jezika, ki jo Wittgenstein v *Filozofskih raziskavah* opredeljuje kot gramatiko jezikovnih iger vsakdanjega jezika. Avtorica v svoji razpravi opozori na dejstvo, da je *logicizem* kot racionalen temelj misli, izražene v strukturah jezika, temeljni princip Wittgensteinove filozofije, ki to filozofijo določa kot kontinuirano raziskovanje jezika od jezika logike do logike jezika. Delo dr. Varje Štrajn je namenjeno vsem, ki iščejo teoretske temelje jezika kot orodja znanosti, in pomeni dragocen prispevek ne le k filozofski tradiciji ukvarjanja z logiko jezika v Sloveniji, ampak je, glede na originalno razvito interpretacijo razvoja Wittgensteinove filozofije, kamenček v mozaiku razvoja zahodne filozofije kot teorije znanosti.

Pedja Ašanin Gole

Julij 2017

OKRAJŠAVE

Pri navajanju Wittgensteinovih del so uporabljene naslednje okrajšave:

- NB Tagebücher 1914 –1916 / Dnevniki 1914–1916 /Notebooks 1914–1916, (ur.) G. H. von Wright in G. E. M. Anscombe, angl. prevod G. E. M. Anscombe, Blackwell, Oxford 1979.
- PTLP Prototractatus / Prototraktat / Prototractatus, (ur.) B. F. McGuinness, T. Nyberg in G. H. von Wright, angl. prevod D. F. Pears in B. F. McGuinness, Routledge & Keagan Paul, London 1971.
- TLP Logisch - Philosophische Abhandlung / Logično filozofski traktat / Tractatus Logico - Philosophicus, angl. prevod D. F. Pears in B. F. McGuinness, Routledge & Kegan Paul, London 1961 (slov. prevod F. Jerman, Mladinska knjiga, Ljubljana 1976).
- BB Das Blaue Buch / Modra knjiga, Das Braune Buch / Rjava knjiga / The Blue and Brown Books, Blackwell, Oxford 1958.
- PG Philosophische Grammatik / Filozofska gramatika / Philosophical Grammar, (ur.), Rush Rhees, angl. prevod Anthony Kenny, Blackwell, Oxford 1980.
- TS 213 Veliki rokopis TS 213 / The Big Typescript TS 213, angl. prevod C. Grant Luckhardt in M. A. E. Aue, Wiley-Blackwell, Oxford 2013.
- PI Philosophische Untersuchungen / Filozofske raziskave / Philosophical Investigations, (ur.) G. E. M. Anscombe in R. Rhees, angl. prevod G. E. M. Anscombe, Blackwell, Oxford 2001 (slov. prevod E. Strniša, Krtina, Ljubljana 2014).
- Z Listki / Zettel, (ur.) G. E. M. Anscombe in G. H. von Wright, angl. prevod G. E. M. Anscombe, Blackwell, Oxford 1981.
- CV Vermischte Bemerkungen / Kultura in vrednota: mešani zapiski: izbor iz

zapuščine / Culture and Value, (ur.) G. H. von Wright in Collaboration with Heikki Nyman, angl. prevod Peter Winch, Blackwell, Oxford 1980 (slov. prevod A. Učakar, Študentska založba, Ljubljana 2005).

OC Über Gewissheit / O gotovosti / On Certainty, (ur.) G. E. M. Anscombe in G. H. von Wright, angl. prevod D. Paul in G. E. M. Anscombe, Blackwell, Oxford 1975 (slov. prevod A. M. Mergole, Društvo Apokalipsa, Ljubljana 2004).

KAZALO

1. **UVODNA POJASNILA**, 1
2. **INTERPRETACIJE WITTGENSTEINOVE FILOZOFIJE**, 6
3. **OD FREGEJA K WITTGENSTEINU: LOGIKA - OSNOVNA FILOZOFSKA METODA**, 28
4. **FILOZOFIJA LOGIKE JEZIKA ALI JEZIK LOGIKE**, 42
 - *Metafizika v Traktatu*, 54
 - *Wittgensteinove metode*, 57
 - *Wittgensteinovo zavračanje filozofije kot znanosti*, 59
 - *Terapevtski pristop k filozofiji*, 61
 - *Wittgensteinov kopernikanski preobrat*, 64
 - *Smisel in pomen pri Wittgensteinu*, 65
5. **RESNICA IN MISEL V FREGEJEVI SEMANTIKI**, 92
6. **SMISEL IN POMEN V WITTGENSTEINOVFI FILOZOFIJI**, 108
7. **POVZETEK**, 120

UVODNA POJANILA

Ukvarjanje z Wittgensteinovo filozofijo jezika onemogoča sistematično obravnavo, v kateri bi nanizali ugotovitve, spoznanja in stališča »pro et contra« ter na tej podlagi zaključili kaj je pravilno in kaj napačno v našem prizadevanju, da bi opredelili spoznanja te filozofije. Preostane nam naporna analiza vprašanj, ki daje različne, celo kontradiktorne odgovore. Prav ta značilnost raznolikosti v enem je preslikava mnogopomenskosti jezika, ki z enakimi besedami in stavki izraža različne, a tudi istoznačne pomene. Soočanje s to raznolikostjo narekuje razmišljanje, ki se vedno znova vrača k začetku, da bi prišlo do konca.

Razprava Smisel stavkov v Wittgensteinovi filozofiji ni namenjena šolski razlagi Wittgensteinove filozofije in je zato ne more brati nekdo, ki se s to filozofijo ni poglobljeno srečal že prej.

Ocenila sem, da bi bilo nesmiselno povzemati osnovne razlage Wittgensteinove filozofije, ki se interpretacij vedno znova lotevajo na začetku in nikoli ne pridejo do konca. Menim, da tudi sicer filozofijo Ludwiga Wittgensteina ni mogoče uokviriti v splošen pregled v skladu z logiko sistematičnega ukvarjanja s tematiko te filozofije.

Menim, da je ukvarjanje z Wittgensteinovo filozofijo možno le kot analiza njegove filozofije v njenem razvoju od Traktata preko Filozofskih raziskav do razprave O gotovosti ob upoštevanju množice njegovih zabeležk, predavanj in korespondenc. Takšno ukvarjanje terja predhodno poznavanje vsaj osnovnih Wittgensteinovih tekstov, zaradi česar Wittgensteinove filozofije ni mogoče razlagati drugače kot v formi dialoga njegovih aforizmov, različnih vidikov množice interpretacij, kar vse narekuje izključitev razlag, ki bi povzemale (sintetizirale) vsebine Wittgensteinovih besedil.

Smiselno nadaljevanje logičnega sistema iz Traktata in tudi nadaljevanje Wittgensteinovega razmišljanja vodi v interpretacijo te filozofije, ki nikoli ne more zajeti njenega celotnega obsega. Poskusi uokvirjanja v nek šolsko obvladljiv prikaz te filozofije so bili do sedaj neuspešni, saj so različne interpretacije med seboj kontradiktorne in nobeni izmed njih ni uspelo prevladati in dokazati napačnost drugih pristopov. Prav to dejstvo dokazuje, da je napaka storjena že v metodološkem izhodišču, ki poskuša zajeti Wittgensteinovo filozofijo v nek celovit šolski sistem in to filozofijo razlagati na načine, ki so uveljavljeni in možni za filozofijo pred Wittgensteinom.

Tudi Wittgenstein sam v Filozofskih raziskavah opusti svoje začetno iskanje pomena stavka v okviru pravil logike in se posveti raziskavam gramatike, ki opredeljuje pomen stavkov v vsakdanjem jeziku. Prav pomen stavkov jezika predstavlja možnost za razlage v okviru jezikovnih iger, določenih z gramatiko. Razprava zato različne pristope k Wittgensteinovi

filozofiji obravnava le kot opomnik k obravnavani vsebini, sicer pa ob upoštevanju razvoja Wittgensteinove filozofije poskuša preseči že prikazane različne pristope s poimenovanjem kontinuitete v razvoju formalne logike v logiko jezika, kot jo v jezikovnih igrh razvije Wittgenstein. Smisel razvoja te filozofije je nedvomno iskanje smisla in pomena misli v stavku oziroma izraza misli v stavku. Prav ta napor iskanja smisla in pomena ne glede na to, ali se izraža skozi logiko ali skozi jezikovne igre, je kontinuiteta te filozofije. Razprava dokazuje, da je možno pomanjkljivosti interpretacij Wittgensteinove filozofije preseči le, če to filozofijo obravnavamo ob hipotezi, da je gramatika jezikovnih iger le nadaljevanje formalne logike iz Traktata. Vse navedeno je nujno obravnavati v razvoju, zaradi česar ne moremo spregledati ključnega vpliva Fregeja, ki je pri Wittgensteinu s svojim delom zagotovil temelj Wittgensteinovega nadaljevanja predikatne logike kot novega orodja razlage, ne več sveta, temveč misli, izražene v uporabljenem smiselnem povednem stavku.

Metodološko gledano gre za raziskavo in kritično primerjavo že ustaljenih stališč komentatorjev in interpretov Wittgensteinove filozofije, zlasti njenega razvoja. Ob tem je posebna pozornost namenjena opredelitvi Fregejevega vpliva na ta razvoj. To je razumljivo, saj se razmislek vseskozi vrti okoli razumevanja smisla in pomena v stavkih in propozicijah.

Razprava skuša najprej odgovoriti na vprašanje, do kakšne mere je mogoče Fregejevo teorijo smisla in pomena primerjati s filozofijo poznega Wittgensteina, ki drugače kot Frege pomen (Bedeutung) pripisuje stavkom (Satz). Teza, da Wittgenstein pripisuje pomen stavkom ne pa mislim, je po opravljeni analizi, prikazani v razpravi, deloma potrjena in deloma ovržena. Primerjalna analiza je pokazala, da Wittgenstein v Traktatu ne sledi dosledno Fregejevi opredelitvi stavka, ki stavku pripisuje tako smisel kot pomen. Ne glede na to pa razprava potrjuje tezo, da je filozofija za Wittgensteina mogoča le kot *logika jezika* in da je zato pomen stavka vsakdanjega jezika pri poznem Wittgensteinu pravzaprav primerljiv z njegovim smislom. V mnogih komentarjih je pogosto rabljen izraz pomen tako za Fregejev smisel (Sinn) kot za Wittgensteinov pomen (Bedeutung) Fregejeve misli (Gedanke). Razprava pa po podrobni primerjalni raziskavi Fregejeve in Wittgensteinove terminologije pokaže, da je treba, če želimo filozofijo Ludwiga Wittgensteina razumeti pravilno, upoštevati, da gre pri teh terminih za distinkcijo, ki je bistvenega pomena za opredelitev razvoja filozofije Ludwiga Wittgensteina.

V razpravi odgovarjam na vprašanje, ali in v kakšni meri ter na kakšen način je filozofija poznega Wittgensteina, ki temelji na njegovem razumevanju smisla in pomena stavkov vsakdanjega jezika, nadaljevanje Fregejeve teorije smisla in pomena. Po preveritvi razumevanja smisla in pomena stavka vsakdanjega jezika, kot je opredeljen v Filozofskih raziskavah, v kontekstu razvoja, ki sledi logični analizi stavka v Traktatu, preverjam, koliko je Fregejevo razumevanje misli vplivalo na Wittgensteinovo razumevanje pomenjanja. V razpravi dokazujem, da Wittgenstein pravzaprav nadaljuje Fregejevo teorijo smisla in pomena, saj je razločno prikazano, kako je Wittgenstein v svojem razumevanju pomenjanja prišel do enakega sklepa kot Frege, to je, da psihologistično in empiristično utemeljevanje logike jezika ne zdrži preizkušnje. Razlaga smisla in pomena stavkov pri poznem Wittgensteinu je vpeta v jezikovne igre vsakdanjega jezika, kar pomeni, da filozof razlaga jezik ob upoštevanju kulture, navad in običajev. Pri Wittgensteinu je misel osvobodjena in neodvisna od našega pojmovanja sveta, je

torej *transcendentalna* nasproti fizičnemu in duševnemu svetu. Wittgenstein kljub dejstvu, da nadaljuje Fregejevo razumevanje smisla, drugače kot Frege, ki ima misel za transcendentno, svoje raziskave utemelji na tezi, da je misel transcendentalna. Prav v tem kontekstu se Wittgenstein kaže predvsem kot logik, ki išče smisel v jeziku izraženih stavkov, v logičnih strukturah mišljenja, medtem ko je Frege prepričan, da je ideja izraz psihičnih procesov človeške duševnosti.

Frege se v svojih delih osredotoča predvsem na raziskovanje forme znanstvenega jezika, Wittgenstein pa se po Traktatu ukvarja s preučevanjem smisla in pomena stavkov vsakdanjega jezika. Razprava ugotavlja, da je opredelitev smisla stavka (misli) na nedvoumen način, ki je razumljiv vsem govorcem danega jezika, možna le kot izčrpna raziskava *gramatikalnih pravil vsakdanjega jezika*, pomen stavka pa je to, »*kar razlaga pomena razloži*« (PI, I, 560).

Razprava izhaja iz teze, da zavračanje empirizma in psihologizma pri Fregeju pomeni opredelitev smisla na idealni ravni, saj je le tako mogoče zagotoviti nespremenljivost in neodvisnost smisla in pomena stavkov od empiričnih zaznav in duševnih predstav o svetu. Frege izhaja iz prepričanja, da je v logiki in matematiki možno spoznanje, ki je večno in nespremenljivo. Zato je takšno spoznanje edino lahko neodvisno od naših predstav o svetu. Matematika, logika in znanstveni jezik so od nas in našega umevanja neodvisni in po Fregeju obstajajo ne glede na naše spoznanje. Njihova obča veljavnost in neodvisnost od čutnega sveta pomeni njihovo avtonomnost. Tudi Wittgenstein je razumel smisel stavka v jeziku kot nekaj *avtonomnega* in neodvisnega od čutnih zaznav ali predstav. Vendar pozni Wittgenstein, kljub temu da zagovarja jezikovno avtonomijo, podobno kot Frege, ne sprejema Fregejevega idealizma (kot tudi idealizma nasploh) in zavrača stališče, da je objektivno spoznanje mogoče le na idealni osnovi, neodvisno od izkustva. Spoznanje za Wittgensteina zato ne more nikoli biti transcendentno, tako kot je za Fregeja, ampak je vedno lahko le transcendentalno opredeljeno. V tej točki se Wittgensteinova filozofija razlikuje od Fregejeve, saj Wittgenstein uspe zagotoviti avtonomnost smiselnega izraza v jeziku kot možnost, pogojeno z logiko jezika (*racionalnostjo jezika*), ne pa idealistično opredeljeno z miselno vsebino stavka.

Razprava dokazuje tezo, da za razliko od Traktata, raba pravil pri poznem Wittgensteinu ne pomeni strogo določene rabe stavkov formalne logike, ampak zarisuje le tiste meje, znotraj katerih je spoznanje še mogoče jezikovno izraziti, in to gramatikalno pravilno in smiselno. Kakor hitro bi kršili gramatikalna pravila, bi smisel in pomen stavka postal nejasen in nerazumljiv, preseigel bi transcendentalne meje in poskusil izraziti neizrekljivo, tj. nekaj, kar presega naše spoznanje. Zato lahko tudi pozno Wittgensteinovo filozofijo razumemo v duhu teze s konca Traktata, da »*o čemer ne moremo govoriti, o tem moramo molčati*« (TLP 7).

Na podlagi prikaza pristopov k filozofiji Ludwiga Wittgensteina razprava opredeljuje različna možna razumevanja te filozofije. Analiza razvoja pojmovanja smisla in pomena, to je temeljnih pojmov Wittgensteinove filozofije, kritično pokaže, da njeni interpreti niso opazili očitnega dejstva, da je ta filozofija kontinuirana celota, saj se Wittgensteinov opus v celoti sestoji iz logične raziskave form pravnega mišljenja (logike) in jezikovnih pravil. Njegov cilj pri tem pa je ugotoviti smisel v jeziku izraženih stavkov. V zvezi s tem razprava zavrača tako klasične interpretacije (klasična, standardna in razvojna interpretacija), ki zagovarjajo stališča o različnih obdobjih v Wittgensteinovi filozofiji, kot tudi interpretacije, ki zagovarjajo

kontinuiteto v Wittgensteinovi filozofiji (terapevtska interpretacija in tematski pristopi). Ti sicer v Wittgensteinovi filozofiji opazijo elemente kontinuitete, vendar te kontinuitete ne oprejo na pojmovanje smisla in pomena stavka Wittgensteinove filozofije.

Pazljivo branje Wittgensteinove filozofije potrjuje, da v množici raznovrstnih jezikovnih iger, katerih meje možnega izrekanja določa gramatika, oblikujemo jezik in v jeziku smiselno izražene stavke o stvareh, o katerih se lahko izražamo in so del našega sveta. Smisel izražene misli ni v njenem ujemanju (korespondenci) s stanjem sveta, kot je to značilno za Traktat, ampak v *možni* jezikovni rabi, kot jo zarisuje gramatika ali logična sintaksa vsakdanjega jezika.

Možno je vse, kar je mogoče uporabiti v jeziku. Po filozofiji poznega Wittgensteina ni ničesar, kar bi moralo biti ali česar ne bi smelo biti, kot to predpisujejo stavki Traktata. Stvari v svetu so lahko tako ali drugače, ne pa izključno tako ali nič drugače. Stavki v jezikovnih igrah niso toga določeni s pravili formalne logike, ampak ostajajo odprti različnim interpretacijam glede na jezikovne igre, ki jih opredeljujejo. Tako stavki po eni strani izražajo odvisnost od sveta, po drugi strani pa preko gramatike jezika služijo avtonomnosti jezikovnega izražanja, ne glede na to, ali stavek izraža smisel ali nesmisel.

V besedilu obravnavam nekatere temeljne probleme Wittgensteinove filozofije in skušam prispevati k nerazrešenim vprašanjem, ki so od antike do danes predmet filozofskih raziskovanj. Filozofske teme, ki so jih v različnih obdobjih zgodovine filozofije obravnavali ontološko ali epistemološko, so v Wittgensteinovi filozofiji postale predmet jezikovnih raziskav. Wittgenstein se v svoji filozofiji ne osredinja več na ontološke opredelitve biti in bivajočega niti na človeško zmožnost spoznavanja, pač pa na v stavku izraženo misel.

Moje branje Wittgensteinove filozofije jezika je neortodoksno, saj ne sledi že ustaljenim interpretacijam Wittgensteinove filozofije. Razprava pristopa k Wittgensteinovi filozofiji jezika na nekonvencionalen način, ko išče nove odgovore na že mnogokrat zastavljeno in premišljeno vprašanje o kontinuiteti v Wittgensteinovi filozofiji. Zato je namen razprave predvsem preverjanje teze, da je Wittgensteinova filozofija kontinuiteta misli, kar skušam pokazati na izviren način, predvsem pa drugače, kot to razlagajo dosedanje terapevtske in tematske interpretacije Wittgensteinove filozofije. V ta nemen sem morala ustrezno opredeliti tudi Fregejev vpliv na Wittgensteinovo filozofijo, ki je bolj ali manj očitno navzoč v celotnem opusu Wittgensteinovih raziskovanj.

V razpravi ugotavljam, da je vpliv Fregejeve formalne semantike in logike na Wittgensteinovo filozofijo jezika bistvenega pomena ne le za razumevanje Wittgensteinove filozofije v celoti, ampak služi predvsem kot pojasnitev teze o kontinuiranem razvoju in transformaciji logike v Wittgensteinovi filozofiji. Fregejeva formalna logika je osnova, na kateri gradi Wittgensteinova logika v Traktatu in kasneje v Filozofskih raziskavah, in tudi logika jezika (gramatika), ki zamejuje misel, izraženo v stavku vsakdanjega jezika. Tako Frege kot Wittgenstein obravnavata stavek glede na v stavku izraženo misel, kot jo pogojuje logika jezika, ki se najprej kaže kot formalna logika, kasneje pa kot gramatika (logična sintaksa) vsakdanjega jezika.

Razprava ne pristaja na klasične interpretacije Wittgensteinove filozofije, saj zavrača tezo o dveh ali celo treh različnih obdobjih v Wittgensteinovi filozofiji in zagovarja prepričanje, da je treba Wittgensteinov opus vseskozi obravnavati kot celoto, saj ima Wittgenstein v vseh fazah

svojega ustvarjanja enak odnos do bistva jezika. Wittgensteinov stavek, izražen v jeziku, je tako v Traktatu kot v Filozofskih raziskavah in v razpravi O gotovosti razumljen kot izražena misel, ki ima smisel in je tudi normativno urejena funkcija mišljenja. Razprava je kritična tudi do novejših interpretacij Wittgensteinove filozofije, ki to filozofijo razumejo kot terapijo, čeprav se strinja s tezo, da je za Wittgensteinovo raziskovanje jezika značilna kontinuiteta.

Razprava zagovarja kontinuiteto v Wittgensteinovi filozofiji, vendar ne zato, ker bi pristajala na filozofijo kot terapijo ali odkrivala tematske sorodnosti med posameznimi obdobji, pač pa kontinuiteto zagovarja zaradi opažanja in prepoznanja, da je Wittgenstein v vseh obdobjih in temeljnih besedilih svojega filozofskega opusa iskal in našel smisel v jeziku izraženega stavka.

Kontinuiteta Wittgensteinove filozofije ni razpoznavna na prvi pogled zato, ker je tako zelo jasna, da jo je zaradi tega mogoče spregledati. Pri obravnavanju Wittgensteinove filozofije naš razmislek ne more mimo dejstva, da je Wittgenstein vseskozi posvečal pozornost pravilom jezika. In sicer v Traktatu z vidika raziskovanja pravil formalne logike, v Filozofskih raziskavah pa v luči gramatičnih pravil vsakdanjega jezika. Formalna logika je v Filozofskih raziskavah gramatika, v Traktatu pa je formalna logika le vrsta gramatike – pravila logičnega mišljenja izraženega v jeziku.

Wittgensteinova osredotočenost na smiselno izražene stavke, kot jih opredeljuje formalna logika v Traktatu, se v poznem obdobju prevesi v iskanje stavčnega smisla, kot ga narekuje gramatika, ki pa ni nič drugega kot logika jezika. Tako v Traktatu kot v Filozofskih raziskavah in v razpravi O gotovosti je misel, izražena v stavku, razumljiva le, če jo pogojuje logika jezika, ki je nujni pogoj za njeno realizacijo. Tudi v Fregejevi formalni semantiki je stavek, ki izraža določeno miselno vsebino, pogojen z logiko jezika, ki je nujni pogoj njegove realizacije.

Kontinuiteta pomena stavka v razvoju Wittgensteinove filozofije je pravzaprav kontinuiteta v razvoju iskanja racionalnega izraza misli (oziroma stavčenga smisla) v jeziku, ki narekuje smiselno stavčno rabo v jeziku. Racionalnost misli v jeziku je tako značilnost Fregejeve formalne semantike kot Wittgensteinove zgodnje in pozne filozofije. To pomeni, da je mišljenje, izraženo v stavku, kakor ga narekuje racionalna forma misli, značilnost, ki se začne, ko se je Wittgenstein prvič poglobil v Fregejevo formalno semantiko, in se nadaljuje skozi vso Wittgensteinovo filozofijo, od začetka do konca. Kontinuiteta v Wittgensteinovi filozofiji se torej kaže kot nadaljevanje in prevzemanje Fregejevih idej in kot kontinuiran razvoj misli, izražene v stavku, kakor ga pogojuje racionalna forma misli.

INTERPRETACIJE WITTGENSTEINOVE FILOZOFIJE

Na vprašanje, kako brati Wittgensteinovo filozofijo, ni mogoče enoznačno odgovoriti. Lahko se postavimo na izhodišče razumevanja te filozofije kot celote, prav tako pa je možna razlaga, ki Wittgensteinovo filozofijo jemlje kot celoto, razdeljeno v različna obdobja, v katerih ta filozofija obravnava različne teme in izhaja iz različnih izhodišč. Nekateri interpreti celo zagovarjajo stališče, da je življenjski opus Ludwiga Wittgensteina pravzaprav vsota kontradiktornega mišljenja. Wittgensteinova filozofija prehaja iz lastne teze v antitezo in poskuša odpraviti to, kar je najprej sama opredelila za temelj razumevanja pomena mišljenja, izražene v jeziku, a se je skozi njegovo delovanje izkazalo za napačno.

Razumevanje razlikovanja med različnimi tipi stavkov v Wittgensteinovi filozofiji jezika, ki bo predmet podrobnejše obravnave v nadaljevanju, je bilo v preteklosti vzrok za razpravo o homogenosti Wittgensteinovih filozofskih besedil. Raznolikost v besedilih Wittgensteinove filozofije je med analitičnimi filozofi, še posebno med tistimi, ki se ukvarjajo s filozofijo jezika, povzročila burne razprave o statusu Wittgensteinove filozofije – ali je torej mogoče govoriti o enotnosti besedil, ki nam jih je zapustil Wittgenstein, ali pa se teksti iz zgodnjega obdobja Wittgensteinovega ukvarjanja s filozofijo bistveno razlikujejo od njegovih poznih besedil. O tem je že veliko izrečenega in napisanega, a vendar ostaja tema odprta za razpravo, saj se analitični filozofi ne morejo zediniti. Nekateri med njimi zagovarjajo kontinuiteto Wittgensteinove filozofije in v svojih razpravah dokazujejo povezavo med Wittgensteinovim zgodnjim in poznim obdobjem, medtem ko drugi temu nasprotujejo in trdijo, da o kontinuiteti pri Wittgensteinu ni mogoče govoriti. Slednji, tako imenovani zagovorniki klasične interpretacije Wittgensteina (ali na kratko klasični interpreti), ki se je prva razvila iz posthumno objavljenih besedil Wittgensteinove filozofije, zagovarjajo stališče, da je pri Wittgensteinu mogoče govoriti le o dveh različnih filozofijah, katerima je skupno le dejstvo, da imata istega avtorja. Klasični interpreti delijo Wittgensteinovo filozofijo na dve obdobji:

1. zgodnje obdobje (1914–1929) in
2. pozno obdobje (1947–1951),

ki se konča s prezgodnjo smrtjo zaradi neozdravljive oblike raka. Zgodnje obdobje zaznamuje začetek prve svetovne vojne, s katerim sovпада. V tem času so nastala Wittgensteinova zgodnja dela, kot so: »Zvezki 1914–1916« (ali »Notebooks 1914–1916«)², »Tajni dnevnik« (ali

² Kot dopolnilo h knjigi z naslovom »Notebooks 1914–1916« sta poleg originalnega besedila priložena še dva različna Wittgensteinova zapisa. Prvo dopolnilo (Appendix I) predstavlja tako imenovani »Zapis o logiki« ali »Notes on Logic«, ki je nastal še pred začetkom prve svetovne vojne leta 1913. Drugo dopolnilo h knjigi (Appendix II) pa se nanaša na Wittgensteinov rokopis z naslovom »Narek« ali »Notes Dictated to Moore«, ki ga je Wittgenstein zapisal tako, da ga je narekoval G. E. Mooru, ko ga je ta leta 1914 obiskal v Skjoldnu na Norveškem. (Wittgenstein 1971, 3–4)

»Geheime Tagebücher«),³ »Prototraktat« (ali »Prototractatus«),⁴ »Logično-filozofski traktat« oziroma, na kratko, »Traktat« (ali »Tractatus Logico-Philosophicus«)⁵ in »Nekaj pripomb k logični formi« (ali »Some Remarks on Logical Form«).⁶ Za vsa navedena dela iz zgodnjega obdobja je značilno, da so pretežno posvečena predvsem vprašanju logične analize stavkov, šele posredno pa se teksti nanašajo tudi na vprašanja, povezana z obstojem Boga, na vprašanja, povezana s statusom in naravo etike v filozofiji, ontološko-metafizična vprašanja o obstoju substance itd. Zato zagovorniki klasične interpretacije jemljejo logično analizo stavkov za prevladujočo metodo v besedilih zgodnjega obdobja Wittgensteinove filozofije.

Zopet drugi, za razliko od klasičnih interpretov, zagovarjajo stališče, da je Wittgensteinovo filozofijo mogoče brati ali celo kar nujno razumeti kot celoto. Kontinuiteto vidijo v t. i. terapevtskem značaju Wittgensteinove filozofije, ki ga razvijejo skozi t. i. terapevtsko branje Wittgensteinove filozofije. Rezultata obeh branj (torej klasičnega in terapevtskega) sta različni analizi Wittgensteinovih tekstov, ki z različnih zornih kotov osvetljujejo njegovo misel.

V zgodovini komentiranja filozofskih del Ludwiga Wittgensteina sta se izoblikovala dva temeljna pristopa obravnavanja njegove filozofije. Wittgensteinovo filozofijo lahko beremo kot *kontinuiteto* ali kot *diskontinuiteto*.

Iz primerjave interpretacij filozofije Ludwiga Wittgensteina razberemo, da se interpreti te filozofije delijo na naslednje temeljne skupine:

³ »Tajni dnevnik« so nastali v času med prvo svetovno vojno, v obdobju med letoma 1914 in 1916. Gre za osebne dnevnike, ki jih je Wittgenstein pisal, medtem ko se je kot vojak boril v vojni na Poljskem, na bojni ladji, ki je plula po reki Visli. »Tajni dnevnik« so popis Wittgensteinovih osebnih doživetij in razmišljanj o vojnem dogajanju, eksistenci in smiselnosti oziroma nesmiselnosti življenja ter vojnega dogajanja. Napisani so v nemščini in prevedeni v španski jezik.

⁴ »Prototraktat« je del rokopisa, ki ga je 1965. leta na Dunaju našel Georg Henrik von Wright. Do takrat neznan rokopis, sestavljen iz predgovora in dveh delov, vsebuje zgodnjo verzijo »Logično-filozofskega traktata«. Prvi in najdaljši del rokopisa je sam po sebi zaokrožena celota. Gre za razširjeno različico »Logično-filozofskega traktata«, ki vsebuje 30 dodatnih aforizmov in 6 neoštevilčenih odstavkov, ki jih »Logično-filozofski traktat« ne vsebuje. Ker gre za razširjeno in zgodnejšo verzijo »Logično-filozofskega traktata«, se rokopis imenuje »Prototraktat«. (Wittgenstein 1971, 1–3)

⁵ »Logično-filozofski traktat« predstavlja skrajšano verzijo »Prototraktata«, ki je v knjižni obliki prvič izšel v Veliki Britaniji v angleškem prevodu C. K. Ogdena pri založbi Routledge & Kegan Paul 1922. leta. Leto pred tem pa je bil objavljen v nemški reviji *Annalen der Naturphilosophie*, ki jo je uredil W. Ostwald, pod naslovom *Logisch-Philosophische Abhandlung*. Poleg spisa »Nekaj pripomb k logični formi« je »Traktat« edino uradno objavljeno Wittgensteinovo delo, vsa ostala besedila pa so objavljena posthumno.

⁶ »Nekaj pripomb k logični formi« je edini objavljeni znanstveni članek za časa Wittgensteinovega življenja, ki je izšel 1929. leta v reviji *Proceedings of the Aristotelian Society*. Članek je nastal potem, ko se je Wittgenstein ponovno vrnil k študiju filozofije po skoraj desetih letih premora. Istega leta je v Cambridgeu zagovarjal »Logično-filozofski traktat« in pridobil naziv doktorja filozofskih znanosti. Znanstveni članek »Nekaj pripomb k logični formi« pomeni pomemben mejnik v razvoju Wittgensteinove filozofije, saj gre za velik odmik od filozofije atomizma, ki jo je zagovarjal v »Traktatu«, kjer so vsi elementarni logični stavki drug od drugega neodvisni. V članku »Nekaj pripomb k logični formi« Wittgenstein sprevidi svojo zmoto glede neodvisnosti logičnih stavkov. Analiza logičnih stavkov o barvah, tema, kateri je članek posvečen, ga pripelje do spoznanja o logični nekompatibilnosti logičnih stavkov o barvah in posledično do zavrnitve osnovne teze »Traktata« glede elementarnih stavkov – torej do zavrnitve logične neodvisnosti elementarnih stavkov. Zavrnitev temeljne teze o neodvisnosti elementarnih stavkov v »Traktatu« ima za posledico sprejetje spremembe temeljnih tez filozofije »Traktata«. Teze znanstvenega članka »Nekaj pripomb k logični formi« ne le predstavljajo pomemben prispevek k Wittgensteinovi pozni filozofiji, ampak naznanjajo novo smer v njegovi filozofiji.

1. Diskontinuiteta

- 1.1. Klasično branje (klasična interpretacija)
 - 1.1.1.1. Standardna interpretacija
 - 1.1.1.2. Razvojna interpretacija
- 1.2. Tretji Wittgenstein

2. Kontinuiteta

- 2.1. Terapevtsko branje (interpretacija)
- 2.2. Tematski pristopi

3. Pojasnjevalno branje (interpretacija)

Kljub dolgoletnim poskusom razumevanja Wittgensteinove filozofije in njenega zgodovinskega položaja v filozofiji se njenim komentatorjem vse do danes ni uspelo uskladiti glede odgovora na vprašanje, kateri izmed obeh pristopov omogoča jasnejšo razlago Wittgensteinovih del. V igri ostajajo različna možna branja, razumevanja in razlaganja, pri čemer za nobeno ni mogoče trditi niti da je pravilno niti da je napačno, kajti pravilna so vsa branja, ki pomembno osvetljujejo Wittgensteinov filozofski opus in tako bistveno prispevajo k nedvoumnemu razumevanju avtorjeve misli. In obratno, za napačna lahko vzamemo vsa branja, ki ne prispevajo k razjasnitvi Wittgensteinove filozofije. Težava pa je v tem, da je zelo težko razbrati, kaj to filozofijo razjasnjuje in kaj jo zamegljuje.

Na vprašanje, kateri pristop je bolj pravilen ali celo, ali obstaja pristop, ki bi bil edini pravilen, je pri razlagi in razumevanju Wittgensteinove filozofije nemogoče odgovoriti. Razumevanje Wittgensteinove filozofije se lahko pravilnosti le približuje, ne more pa je nikoli s popolno gotovostjo doseči. Prav zato bo Wittgensteinova filozofija vedno obravnavana ob upoštevanju različnih metodoloških in tematskih zornih kotov, pri čemer je možno preverjanje, ne, kdo ima prav, ampak kdo se z večjo stopnjo verjetnosti približa pravilnosti razumevanja Wittgensteinove filozofije.

1. DISKONTINUITETA

1.1 KLASIČNO BRANJE (INTERPRETACIJA)

Najbolj uveljavljeno branje Wittgensteinove filozofije je **klasično branje** (oziroma *klasična interpretacija*), ki se je prvo izoblikovalo na področju proučevanja Wittgensteinovih filozofskih del. Klasično branje razume in razlaga Wittgensteinovo filozofijo kot dvodelno filozofijo. Klasični interpreti, kot so *Gottlob Frege, Bertrand Russell, Frank Ramsey, Max Black, G. E. M. Anscombe, Norman Malcolm, David Pears* in *P. M. S. Hacker*, Wittgensteinove filozofije ne berejo kot celoto, ampak kot dve povsem različni filozofiji. Zato ti interpreti razlagajo to filozofijo kot filozofijo dveh obdobj. *Prvo* ali *zgodnje* obdobje se nanaša na obdobje Logično-filozofskega traktata (ali na kratko kar Traktata), ki smo ga v Sloveniji dobili 1976. leta v prevodu Franeta Jermana. *Drugo* ali *pozno* obdobje obsega čas nastanka Filozofskih raziskav, ki so prvič izšle v slovenskem jeziku šele leta 2014 v prevodu Erne Strniša. Razlogi za takšno stališče so tako *tematske* kot *metodološke* narave. Če v Traktatu prevladuje očitno zanimanje za logiko in logično analizo stavkov, se Filozofske raziskave po mnenju klasičnih interpretov v glavnem ukvarjajo z epistemološkimi in psihološkimi vprašanji, metodološko pa uvajajo nov pristop metode jezikovnih iger.

Klasični interpreti kot glavni argument, s katerim zavračajo kontinuiteto v Wittgensteinovih besedilih, navajajo uporabo različne metodologije v obeh obdobjih Wittgensteinovega filozofskega ustvarjanja. Če v zgodnjem obdobju Wittgensteinove filozofije prevladuje *metoda logične analize stavkov*, je za poznega Wittgensteina značilna uporaba *metode jezikovnih iger* in *družinske podobnosti*. Uporaba nove metode v poznem obdobju prav tako kaže na določene tematske spremembe v Wittgensteinovi pozni filozofiji, ko poleg logičnih vprašanj v ospredje stopijo tudi epistemološka vprašanja in vprašanja, vezana na filozofijo psihologije ter psihologizem.⁷ Klasični interpreti vidijo glavno razliko med filozofijama zgodnjega obdobja in

⁷ Psihologizem je stališče, po katerem psihologija predstavlja osnovo izvora metafizike, epistemologije in matematično-logičnih zakonov. V sklopu filozofije Ludwiga Wittgensteina in Gottloba Fregeja se psihologizem nanaša predvsem na vprašanje izvora logičnih zakonov in na vprašanje objektivnega spoznanja, pri čemer se stališče do psihologizma med Wittgensteinom in Fregejem močno razlikuje. Če je Fregeja zanimal predvsem izvor logično-matematičnih zakonov, Wittgensteina zanimajo meje in možnosti človeškega spoznavanja, ki pa za razliko od Kanta niso vezana na epistemologijo, ampak na logiko. Čeprav se Wittgensteinovo stališče do psihologizma razlikuje od Fregejevega, je obema filozofoma skupno zavračanje kakršnihkoli psihologističnih stališč in utemeljevanja možnosti objektivnega spoznanja na psihološko-empiričnih temeljih. Tako pri Wittgensteinu kot pri Fregeju lahko govorimo o spoznanju šele tedaj, ko je to izvzeto iz psihične obravnave stvarnosti. V Fregejevi filozofiji je spoznanje objektivno takrat, ko ga obravnavamo idealno, na ravni platonističnih idej, pri Wittgensteinu pa lahko govorimo o objektivnem spoznanju šele v navezavi s smiselno uporabljenimi povednimi stavki, ki so logična slika stanj stvari, oziroma s smiselno uporabljenimi stavki vsakdanjega jezika, vezanimi na določeno jezikovno igro, kot jo opredeljuje logična sintaksa vsakdanjega jezika znotraj določene jezikovne igre.

poznega obdobja v drugačni obravnavi epistemoloških problemov, pri čemer je, kot navaja Anscombova, »v Traktatu mogoče najti komajda kaj epistemologije in da očitno Wittgenstein ni menil, da bi epistemologija lahko kaj doprinesla k njegovim filozofskim raziskavam« (Anscombe 1971, 27).⁸ Potrditev navedenega stališča najde Anscombova v Traktatu, kjer Wittgenstein v 4.1121 aforizmu zavrne epistemologijo kot filozofsko disciplino in sklene z ugotovitvijo, da epistemologija ni nič drugega kot »filozofija psihologije« (TLP 4.1121). Anscombova nadalje utemeljuje svojo tezo s citatom iz Russellovega pisma Wittgensteinu, v katerem Russell vpraša Wittgensteina, iz česa sestoji dejstvo (Tatsache oziroma misel v Traktatu in v kakšnem razmerju je s sestavnimi deli slike dejstev (Anscombe 1971, 28). Na zastavljeno vprašanje je Wittgenstein odgovoril: »Ne vem, kateri so sestavni deli misli, vendar vem, da mora imeti sestavne dele, ki ustrezajo besedam jezika. Po drugi strani je to, kakšno je razmerje med sestavnimi deli misli in sliko dejstva, nepomembno. To mora ugotoviti psihologija.«⁹ (Anscombe 1971, 28) To pomeni, kot navaja Anscombova, da »je predmet empirične raziskave, da ugotovi, kateri so sestavni deli misli in na kakšen način so povezani s 'predmeti', ki nastopajo v dejstvih, to se pravi, s predmeti, ki jih v jeziku označujejo 'imena'.«¹⁰ (Anscombe 1971, 28) Navedeni citat narekuje zaključek, da je vsaj za zgodnje obdobje Wittgensteinove filozofije oziroma za čas nastanka Traktata značilno ukvarjanje z logično analizo stavkov in z vprašanji, ki se nanašajo na naravo in pomen logike, ki nadomesti tako ontologijo kot epistemologijo, ki sta do Wittgensteina veljali kot primarno prevladujoči filozofski disciplini, s katerima je filozofija reševala ključna vprašanja, povezana z naravo in načinom spoznanja ter obstoja bivajočega. Zato Anscombova sklene z ugotovitvijo, da »je treba reči, da se je v času pisanja 'Traktata', Wittgenstein obnašal tako, kot da epistemologija nima ničesar s temelji logike in teorijo pomena, s katero se je ukvarjal«¹¹ (Anscombe 1971, 28).

Zgoraj navedeni citati Anscombove zelo jasno kažejo na stališče, ki ga zagovarjajo zagovorniki klasične interpretacije. Wittgensteinova filozofija sestoji iz dveh ustvarjalnih obdobj, ki se med seboj razlikujeta tako po uporabi različnih metod kot tematskih sklopov. Za Wittgensteinovo

Izraz »psihologizem« izhaja iz nemške besede »Psychologismus«, ki izvira iz t. i. »Psychologismus-Streit« ali »spora o psihologizmu«, ki se je odvil konec 19. stoletja med zagovorniki psihologizma (Johann Eduard Erdmann, John Stuart Mill, kantovci) in njihovimi nasprotniki (Husserl in Frege).

Psihologizem v logiki, kateremu je nasprotoval Frege, pomeni redukcijo logike na psihologijo oziroma iskanje izvora logičnih zakonov v dejstvih, ki nastanejo kot produkt človeške duševnosti. Logični zakoni so glede na psihologistično interpretacijo o izvoru in nastanku logike utemeljeni kot dejavnost duše, kar pa je za Fregeja nesprejemljivo, saj takšna razlaga logičnih zakonov ne more biti objektivna, ampak le subjektivna in zato napačna. Frege psihologizem v logiki strogo obsodi, saj vodi v neznanstveno pojasnjevanje izvora logičnih zakonov in je zato nujno nesprejemljiv in napačen.

⁸ »With this is connected the fact that there is hardly any epistemology in the Tractatus; and that Wittgenstein evidently did not think that epistemology had any bearing on his subject-matter.« (Anscombe 1971, 27)

⁹ »To this Wittgenstein replies: 'I don't know what the constituents of a thought are but I know that it must have constituents which correspond to the words of language. Again the kind of relation of the constituents of the thought and of the pictured fact is irrelevant. It would be a matter of psychology to find out.'« (Anscombe 1971, 28)

¹⁰ »That is to say, it would be a matter of empirical investigation to find out, both what the constituents of a thought are and how they are related to the 'objects' occurring in facts, that is to say, to the objects designated by the 'names' in language.« (Anscombe 1971, 28)

¹¹ »But it is fair to say that at the time when he wrote the Tractatus, Wittgenstein pretended that epistemology had nothing to do with the foundations of logic and the theory of meaning, with which he was concerned.« (Anscombe 1971, 28)

pozno filozofijo naj bi veljalo, da zavrača metodologijo iz zgodnjega obdobja in da se posveča drugačnim filozofskim vprašanjem.

Klasična interpretacija, drugače kot terapevtska interpretacija, razume in razlaga Wittgensteinovo filozofijo kot diskontinuiteto in svojo razlago gradi na predpostavki, da se filozofija v Traktatu bistveno razlikuje od filozofije Filozofskih raziskav. Po mnenju zagovornikov terapevtskega branja klasična interpretacija razume teorijo pomena v Traktatu kot relacijsko razmerje med stavkom in stanjem stvari (predmetom), ki ga stavek opisuje. Stavek lahko razumemo le na podlagi zunanjega odnosa med stavkom in stanjem stvari (oziroma njegovim predmetom), na katerega se stavek nanaša. Po mnenju predstavnikov terapevtske interpretacije nova teorija pomena v Filozofskih raziskavah ukinja ta zunanji odnos med stavkom in stanjem stvari (predmetom), in sicer na način, kakor je predstavljen v Traktatu, in se v tem pogledu razlikuje od teorije pomena v Traktatu. Če je bilo stališče klasične interpretacije do jezika v Traktatu zunanje, se to isto stališče v Filozofskih raziskavah spremeni in postane notranje. A očitek terapevtske interpretacije klasični interpretaciji je, da v svojih razlagah Filozofskih raziskav še vedno izhaja iz zunanjega odnosa do jezika in tako le nadaljuje in ponavlja stališča iz Traktata. Po mnenju zagovornikov terapevtskega branja naj bi klasična interpretacija v svojih razlagah Filozofskih raziskav sicer poskušala zavrniti zunanje stališče do jezika in na novo opredeliti zunanjejezikovni odnos med stavkom in stanjem stvari (svetom predmetov) kot notranjejezikovni, vendar naj bi bila pri tem neuspešna (Crary & Read 2000, 3).

Čeprav zagovorniki terapevtske interpretacije očitajo klasični interpretaciji nedoslednost pri razlaganju filozofije jezika Filozofskih raziskav, se oboji strinjajo, da je lahko smisel stavka v vsakdanjem jeziku izražen le skozi jezikovno gramatično strukturo, ki je vsakdanjemu jeziku notranja, ne pa skozi zunanje relacije med stavkom in stanjem stvari (predmetom), ki je predmet jezikovne obravnave. Šele to notranje stališče do stavkov vsakdanjega jezika omogoča razumevanje smisla in pomena stavkov in hkrati onemogoča prehod v idealizem, kot je to značilno za Fregejevo filozofijo. Po Wittgensteinovem prepričanju lahko »govorimo o prostorskem in časovnem fenomenu jezika; ne pa o nekakšnem neprostorskem in nečasovnem nesmislu« (PI, I, 108). Če torej nameravamo zaobiti metafiziko in idealistično pojmovanje vsakdanjega jezika, moramo nujno obravnavati vsakdanji jezik kot časovno-prostorski fenomen in ne kot idealen pojav izven časa in prostora, sicer nam jezik gotovo, tako kot Fregeju, postane le »možni nekaj«. Stavke v vsakdanjem jeziku torej lahko razumemo le na podlagi že vzpostavljenih notranjih stavčnih struktur med posameznimi deli stavka. In vendar, kako je mogoče razumeti pomen stavkov v vsakdanjem jeziku in kako naj vemo, o čem govorijo, če odmislimo zunanji svet, katerega del smo? Kako naj imajo besede v stavku pomen, če se ne nanašajo več na predmete v svetu, ki jih poznamo iz vsakdanjega življenja? Ali so besede v stavku le znaki, le mrtve črke na papirju, brez življenja in potemtakem brez pomena? Wittgenstein odgovarja:

»Vsak znak se sam zdi mrtev. Kaj ga oživilja? – Živi v rabi. Ima tu v sebi dih življenja? – Ali pa je raba njegov dih?« (PI, I, 432)

Ne glede na kritike zagovornikov terapevtske interpretacije se klasična interpretacija Filozofskih raziskav trudi razumeti Wittgensteinovo pozno filozofijo v skladu z zgoraj navedenim aforizmom. Zato naj bi pomen stavkov določala gramatika jezika (logična sintaksa),¹² ki preko stavčne rabe vzpostavlja in omogoča stavčni smisel. Stavčni znaki niso le mrtve črke na papirju, saj jim gramatični (sintaktični) kontekst predpisuje smisel. Zato ni mogoče razpravljati o njihovem smislu izven konteksta stavka, ampak le znotraj njega, saj šele stavčni (sintaktični, gramatični) kontekst opredeli smisel stavka in besed v njem, medtem ko so besede brez stavčnega (sintaktičnega, gramatičnega) konteksta, besede v izolaciji, brez smisla in pomena.

Princip popolnega stavka, ki opredeljuje smisel in pomen stavka (s tem pa tudi besed v stavku), je temeljni princip, ki ga razvije Frege znotraj sistema formalne logike. Ta princip predstavlja osnovo za Fregejevo stavčno logiko in semantiko (teorijo smisla in pomena). V Osnovah aritmetike lahko preberemo:

»Z mišljenjem pogosto sežemo prek meja predstavljivega, ne da bi pri tem izgubili podlago za naša¹³ sklepanja. Čeprav, kakor se zdi, za nas ljudi mišljenje ni možno brez predstav, je lahko njihova povezava s tem, kar je mišljeno, povsem zunanja, arbitrarna in konvencionalna.

Nepredstavljalnost vsebine neke besede torej ni razlog za to, da bi ji odrekli vsakršen pomen ali jo umaknili iz rabe. Nasprotni videz najbrž nastane zato, ker besede obravnavamo ločeno in sprašujemo po njihovem pomenu, za tega pa potem vzamemo neko predstavo. Tako se zdi beseda, za katero nam manjka ustrezna notranja slika, brez vsebine. Vendar moramo vedno imeti pred očmi popoln stavek. Samo v njem besede sploh imajo neki pomen. Ni treba, da notranje slike, ki si jih nemara pri tem predstavljamo, ustrezajo logičnim sestavnim delom sodbe. Zadošča, da ima smisel stavek kot celota; s tem tudi njegovi deli dobijo vsebino.«

(Frege 2001, 78–79)

Zgoraj navedeni citat nazorno razlaga Fregejev temeljni princip popolnega stavka, ki predstavlja osnovo tako za Fregejevo semantiko kot za Wittgensteinovo filozofijo jezika. Šele Fregejev princip popolnega stavka namreč omogoča pravilno razumevanje in razlaganje Wittgensteinove filozofije jezika v Filozofskih raziskavah, predvsem pa je poznavanje tega principa ključnega pomena pri iskanju stavčnega smisla, kakor ga določata gramatika in gramatični kontekst. Iskanje smisla in pomena stavkov v Filozofskih raziskavah za Wittgensteina torej ne bi bilo možno, ne da bi poprej poznali in razumeli Fregejevo logiko in semantiko.

Naslednji argument, s katerim klasični interpreti zavračajo prisotnost kontinuitete v Wittgensteinovi filozofiji, je opozarjanje na *nekompatibilnost* med zgodnjo filozofijo jezika, kjer je smiselni stavek logična slika stanja stvari, in med pozno filozofijo jezika, kjer je smiselnost stavka opredeljena z gramatiko in jezikovnimi igrami. Če je v Traktatu Wittgenstein

¹² Wittgenstein v svoji filozofiji uporablja različne pojme: *logična sintaksa*, *kalkul* in na koncu *gramatika*. Pojmi so med seboj sorodni in se nanašajo na pravila, ki določajo rabo vsakdanjega jezika. V nalogi bomo v glavnem rabili pojem gramatika, ki je zamenljiv s pojmom kalkula in logična sintaksa.

¹³ Nemara bi bilo pravilneje reči svoja sklepanja namesto naša.

še verjel v celovito realnost (esencializem), iz katere je mogoče izpeljati vse stavke jezika, jo v Filozofskih raziskavah nadomesti z mnogoterostjo svetov (oziroma pluralizmom). Pomen stavka v Filozofskih raziskavah tako ni več odvisen od funkcijske določitve resničnostne vrednosti stavka, kot je to opredeljeno v Traktatu, pač pa od poljubne izbire jezikovne igre enega izmed možnih svetov.

Iz primerjave obeh interpretacij – klasične in terapevtske – je razvidno, da je njuno stališče do Wittgensteinove filozofije povsem diametralno. Če klasična interpretacija zagovarja diskontinuiteto med zgodnjim in poznim obdobjem Wittgensteinove filozofije, terapevtska interpretacija, ravno nasprotno, razlike med obema obdobjema Wittgensteinove filozofije uspešno premošča tako, da razlaga in utemeljuje metodo v Wittgensteinovi filozofiji kot terapijo. In ravno terapevtski vidik metode v Traktatu preprečuje in onemogoča nova tvorjenja metafizičnih stavkov, ki jih klasična interpretacija dopušča, saj v njih še vedno išče možnosti za ubeseditev klasičnih dognanj metafizike. Različnosti obeh pristopov, ki se med seboj razhajata v ključnih točkah Wittgensteinove filozofije, ni mogoče v celoti ne pritrditi ne ovreči, saj vsak pristop prispeva k bolj jasnemu razumevanju ključnih problemov znotraj Wittgensteinove filozofije.

Zagovorniki klasične interpretacije menijo, da Filozofske raziskave zavzamejo kritično stališče do filozofije v Traktatu. Zato Wittgensteinovo kritiko lastnih stališč v Traktatu vidijo kot razlog, ki narekuje obravnavo Wittgensteinove filozofije v dveh ločenih delih. Razkorak med zgodnjim in poznim Wittgensteinom je torej po njihovem povsem očiten, saj zgodnjega Wittgensteina ne zanimajo le drugačne teme kot poznega, ampak je celo kritičen do Traktata iz svojega zgodnjega obdobja. Zato je popolnoma razumljivo, da je ravno klasično branje Wittgensteinove filozofije, ki je tako zelo prepoznavno, da ga je težko zaobiti, tisto branje, ki se je najprej uveljavilo in je še danes prevladujoča interpretacija pri razumevanju in razlaganju Wittgensteinove filozofije.

1.1.1.1 STANDARDNA INTERPRETACIJA

V kontekstu klasičnega branja, če sodimo po kriterijih sklicevanja na določena stališča, je gotovo najbolj uveljavljena interpretacija Wittgensteinove filozofije interpretacija *Petra M. S. Hackerja* in *Gordona Bakerja*, ki je izšla v devetdesetih letih 20. stoletja v sedmih knjigah. Zaradi njene vsesplošne cenjenosti, razširjenosti in upoštevanosti jo lahko imenujemo kar **standardna interpretacija**.

1.1.1.2 RAZVOJNA INTERPRETACIJA

Natančnejša razdelitev Wittgensteinove filozofije upošteva poleg že omenjene delitve, kot so jo opredelili klasični interpreti, tudi *prehod* od zgodnjega Wittgensteina k poznemu. Zato je znotraj klasične interpretacije pogosta tudi delitev Wittgensteinove filozofije na:

- *zgodnjega (Early Wittgenstein),*
- *srednjega (Middle Wittgenstein) in*
- *poznega (late(r) Wittgenstein) Wittgensteina,*

h kateremu sodijo Filozofske raziskave.

1.2 TRETJI WITTGENSTEIN

Ker imajo nekateri sodobni interpreti, kot so na primer *Danièle Moyal-Sharrock, Avrum Stroll, John V. Canfield, Dale Jacquette, Frank Cioffi* in *Jacques Bouveresse*, tovrstno delitev za premalo natančno, saj ne upošteva zadnjih Wittgensteinovih del, ki bistveno prispevajo k natančnejšemu razumevanju Wittgensteinove filozofije, predlagajo razdelitev, ki bo poleg Filozofskih raziskav zajemala tudi vsa dela, ki so nastala po letu 1946. Nova delitev, ki jo predlagajo ti interpreti, ne odstopa od branja Wittgensteinove filozofije kot diskontinuitete, ravno nasprotno, diskontinuiteto še poudari in poglobi, saj Wittgensteinovo filozofijo razlaga v treh delih. K prvima dvema obdobjema (Traktatu in Filozofskim raziskavam) ti interpreti dodajajo še *tretje obdobje*, kamor uvrščajo zadnje Wittgensteinovo razpravo O gotovosti, in sicer kot najbolj reprezentativno delo zadnjega obdobja. K tretjemu obdobju poleg razprav O gotovosti prištevajo še: Zabeležke o barvah (Remarks on Colour), Listke (Zettel) in vse zapise o filozofski psihologiji, vključno z drugim delom Filozofskih raziskav (Moyal-Sharrock 2004, 2). K tretjemu obdobju potemtakem sodijo vsa dela, ki jih je Wittgenstein napisal po letu 1946 (torej potem ko je končal s pisanjem prvega dela Filozofskih raziskav 1945. leta) pa vse do svoje smrti (1951. leta).

Kar je najbolj značilno in v čemer se tretje obdobje odmika od teoretske pozicije Filozofskih raziskav, so t. i. *nove usmeritve* v epistemologiji, filozofiji psihologije in filozofiji barve, na katere sicer naletimo pri Wittgensteinu tudi pred letom 1946, a jih opredeli in dopolni šele v delih, napisanih v zadnjih letih njegovega življenja (Moyal-Sharrock 2004, 2). Ta t. i. nova stališča so najbolj razvidna in posebej razdelana v Wittgensteinovem zadnjem delu, O gotovosti. Po prepričanju zagovornikov tretjega Wittgensteina (the Third Wittgenstein) najdemo v Wittgensteinovih delih, ki so nastala po letu 1946, odgovore, ki so se mu v preteklosti izmikali in na katere v Filozofskih raziskavah ni znal jasno odgovoriti (Moyal-Sharrock 2004, 2). Predvsem gre za nov odnos do spoznanja (s katerim se Wittgenstein

intenzivno ukvarja v Filozofskih raziskavah) in gotovosti (certainty). Če sta spoznanje in gotovost pri drugem Wittgensteinu (the Second Wittgenstein) vezana izključno na stavke in jezikovne igre,¹⁴ se Wittgensteinovo stališče v zadnjih letih njegovega življenja korenito spremeni. V svojem zadnjem delu Wittgenstein najprej pokaže na napačne rabe pojma spoznanja v filozofiji, opozori na zmotno prepričanje, po katerem je spoznanje zamenljivo s *trditvami* o spoznanju (epistemološka raba spoznanja), in potegne ločnico med spoznanjem in *temeljno ali prvinsko gotovostjo* (primitive certainty)¹⁵ (Moyal-Sharrock 2004, 3). Temeljne gotovosti namreč ni mogoče izenačevati s spoznanjem,¹⁶ kar ima za posledico izključitev gotovosti iz epistemologije. Za tretjega Wittgensteina temeljna gotovost ni več vezana na stavke, vpete v jezikovne igre, ampak je opredeljena kot *način delovanja* (way of acting) (glede podrobnosti primerjaj Moyal-Sharrock 2004, 3). Ravno v novi opredelitvi spoznanja, ki ni več nujno vezano na temeljno gotovost, ampak je od temeljne gotovosti ločeno, vidijo zagovorniki tretjega Wittgensteina pomemben teoretski odmik od Filozofskih raziskav, ki nima za posledico le drugačnega pristopa k branju celotne Wittgensteinove filozofije, temveč je odločilnega pomena za razumevanje tako epistemologije kot filozofije na sploh.

V osnovi gre za kritiko kartezijanskega metodičnega dvoma, ki je vse do Wittgensteina veljal za temelj jasnega in gotovega spoznanja ter za osnovo vsej dotedanji spoznavni teoriji. Za Wittgensteina *spoznanje* (knowledge), *prepričanje* (belief), *gotovost* (certainty) in *dvom* (doubt) niso več stanja duha (oziroma duševna ali psihična stanja), kot to velja v epistemologiji sicer (za časa Wittgensteina pa še posebej pri Russellu, Ayerju in Priceu), ampak so *lastnosti stavkov vsakdanjega jezika*.¹⁷ Spoznanje, prepričanje, gotovost in dvom so nujno vezani na stavke vsakdanjega jezika in odvisni od konteksta, ki ga določajo jezikovne igre, poleg tega pa so ti pojmi objektivno dani, tako kot je objektivno dana gramatika vsakdanjega jezika. Pri opredelitvi navedenih pojmov Wittgensteinu torej ne gre več za epistemološke kategorije, temveč za logične kategorije, saj se ti pojmi v stavkih vsakdanjega jezika realizirajo skozi gramatiko. Metodični dvom tako ni več možen, saj je pozicioniran izven jezikovnih iger in zato nesmiseln. Enako velja tudi za *'subjektivno gotovost'* (subjective certainty), ki je ob koncu

¹⁴ V drugem delu Filozofskih raziskav Wittgenstein govori o matematični gotovosti (PI, II, 332, 341-344) oziroma o gotovem prepričanju glede pravilnosti matematičnih stavkov. V pravilnost matematičnih rezultatov sicer lahko podvomimo (napake pri računanju), vendar ob pravilni rabi matematičnih pravil lahko o njej »z *gotovostjo* odločimo« (PI, II, 341). Matematično gotovost torej razberemo iz matematičnih stavkov ali računov, ki upoštevajo matematična pravila, o veljavnosti katerih ne more biti nobenega dvoma, tako kot ni mogoče dvomiti v veljavnost same matematike. Gotovost (certainty) torej ni lastnost duševnega stanja posameznika ali njegovega občutja, ampak je značilnost stavka (v tem primeru značilnost matematičnega stavka).

¹⁵ Za temeljno gotovost se uporablja več izrazov. Avrum Stroll v svoji knjigi, naslovljeni Moore and Wittgenstein on Certainty, govori o prvinski gotovosti (primitive certainty), medtem ko Danièle Moyal-Sharrock uporablja izraza temeljna ali objektivna gotovost (basic oziroma objective certainty) (Moyal-Sharrock 2004, 44). Ne glede na rabo izraza gre pri obeh komentatorjih za enak pomen tega pojma. V nalogi bomo uporabljali termin temeljna ali objektivna gotovost za tisto gotovost, ki je ni mogoče opredeliti ne kot empirično, propozicionalo ali racionalno gotovost, ampak kot gotovost, ki je posledica človeškega delovanja (way of acting) (Moyal-Sharrock 2004, 3).

¹⁶ Gre za epistemološko razumevanje spoznanja, po katerem je spoznanje nujno ekvivalentno s trditvami o spoznanju. Wittgenstein podvomi v tovrstno razumevanje spoznanja v svojih zadnjih delih, ker pride do ugotovitve, da spoznanja ni vedno mogoče izenačiti s trditvami o spoznanju. Za Wittgensteinova dela, ki so nastala po letu 1945, je značilno, da Wittgenstein poskuša na novo pojasniti in utemeljiti pojem spoznanja – to je spoznanje kot delovanje.

¹⁷ V nalogi bomo uporabljali termin »vsakdanji jezik« kot nadomestilo za termin »naravni jezik«. »Vsakdanji jezik« razumemo kot način ali metodo vsakdanjega komuniciranja in izražanja, ki sta lastna človeku.

Wittgensteinovega filozofskega delovanja ni več mogoče misliti izven logičnih kategorij – torej v navezavi na gramatiko jezika, skozi katero se izraža. Za 'tretjega Wittgensteina' gotovost tako ni ne duševno stanje ne občutenje niti pogoj za jasno in razločno spoznanje, ampak *odnos* oziroma *naravnost*, ki jo izražajo stavki, kot jih opredeljuje gramatika vsakdanjega jezika (Moyal-Sharrock 2004, 46–50). Skepsa je kot negacija gotovosti tako možna le na ravni stavkov v navezavi na jezikovne igre, ki glede na sobesedilo soustvarjajo pomen teh stavkov in na ta način hkrati opredeljujejo gotovost oziroma dvom. Kar je glede na določeno jezikovno igro nedvomno (na primer bolečina v trebuhu pacienta, ki v bolnišnici čaka na operacijo slepiča), je lahko v drugi jezikovni igri dvomljivega značaja (na primer slabost študenta na ustnem izpitu) in obratno.

Poleg 'subjektivne gotovosti' Wittgenstein omenja tudi drugo vrsto gotovosti, ki je glede na 'subjektivno gotovost' primarna oziroma temeljna. Če je 'subjektivna gotovost' glede na 'temeljno gotovost' relativna, je 'temeljna gotovost' glede na 'subjektivno' absolutna in objektivna (Hutto 2004, 26). '*Absolutna ali objektivna gotovost*' (primitive certainty) je torej tista gotovost, o kateri ne more biti nikakršnega dvoma. Ker objektivna gotovost (objective certainty) ni vpeta v jezikovne igre, ta ni epistemološko opredeljena, saj ni več vezana na stavke vsakdanjega jezika, ampak je opredeljena kot '*način delovanja*' (way of acting) (Moyal-Sharrock 2004, 3). V tem pogledu se Wittgensteinovo stališče močno razlikuje od filozofske pozicije Filozofskih raziskav, kjer se o objektivni gotovosti še nič ne govori, spoznanje pa je opredeljeno kot lastnost stavkov vsakdanjega jezika. Zato ni presenetljivo, da so določeni komentatorji postavili zahtevo po premisleku in vnovični delitvi Wittgensteinove filozofije. Ali bo v prihodnje v standardni interpretaciji obveljala trodelna ali dvodelna delitev, je predmet nadaljnjih razprav in razmisleka o vprašanju, katera razlaga bo uspešneje upravičila in obrazložila oziroma obranila navedena stališča.

2. KONTINUITETA

2.1 TERAPEVTSKO BRANJE (INTERPRETACIJA)

Novejše branje (ali *novejša interpretacija*) Wittgensteinove filozofije¹⁸ je nastalo pozneje kot klasično branje, ki se je v tistem času že dodobra uveljavilo in tudi prevladalo na področju interpretacij Wittgensteinove filozofije. V nasprotju s klasično interpretacijo, ki je bila in je še danes najpogostejša, novejšemu branju Wittgensteinovih besedil najprej ni uspelo zavzeti osrednjega mesta znotraj filozofskih razprav o Wittgensteinovi filozofiji, ki so bila v šestdesetih

¹⁸ Na kratko jo bomo v nadaljevanju imenovali tudi novo branje oziroma interpretacija.

letih 20. stoletja prevladujoča med bralci njegovih del. A kljub temu, je novejša branja v tistem času doseglo spoštovanja vreden nivo prepoznavnosti in se v zadnjih nekaj letih tako zelo uveljavilo, da se lahko postavi ob bok klasičnim interpretacijam Wittgensteinove filozofije¹⁹ (Crary & Read 2000, 4). Vsekakor gre pri novejšem branju Wittgensteina za odpiranje aktualnih vprašanj, kar daje temu branju položaj, enakovreden klasičnemu branju Wittgensteinove filozofije.

Prvi, ki je v šestdesetih letih 20. stoletja razvil in kasneje vplival na razvoj razumevanja Wittgensteinove filozofije kot kontinuirane celote, je bil ameriški filozof *Stanley Cavell*, ki je prvi uvedel t. i. **terapevtsko branje Wittgensteinove filozofije**²⁰ (Crary & Read 2000, 8). V svojem doktoratu, kasneje objavljenem v knjigi z naslovom *The Claim of Reason*, zagovarja in predstavi terapevtsko interpretacijo Wittgensteinove pozne filozofije. Cavellovemu vzgledu je sledil tudi *John McDowell*, ki je poleg Cavella eden prvih zagovornikov terapevtskega branja Wittgensteinovih filozofskih del. Tako je poleg Stanleyja Cavella John McDowell med prvimi pomembno vplival na začetni razvoj terapevtskega branja poznih Wittgensteinovih besedil (Crary & Read 2000, 8). Čeprav tako Cavell kot McDowell odobravata in dajeta prednost nekonvencionalnim branjem Wittgensteinove filozofije, v njunih komentarjih o Wittgensteinovi pozni filozofiji zelo redko naletimo na skupna mesta; a ne glede na to lahko rečemo, da obstajajo določene sorodnosti med komentarji obeh avtorjev (Crary & Read 2000, 9).

Sočasno s Cavellovo razlago, ki Wittgensteinovo pozno filozofijo razume kot jezikovno terapijo, se v šestdesetih letih prejšnjega stoletja prične uveljavljati tudi t. i. terapevtsko branje Traktata. Izvirne prispevke, ki zagovarjajo terapevtsko razlago Traktata, prispevajo tile avtorji: *Hidé Ishiguro*, *Rush Rhees* in *Peter Winch* (Crary & Read 2000, 11). Vsi ti interpreti, vključno s Cavellom in McDowellom, sestavljajo skupino filozofov, ki je prva razvila nov in drugačen pristop k branju Wittgensteinove filozofije. Od šestdesetih let pa vse do danes se je njihova razlaga razvila, uveljavila in tako zelo izpopolnila, da govorimo o terapevtski interpretaciji Wittgensteinove filozofije, ki to filozofijo jemlje in razume kot celoto in ne več kot mišljenje, razdeljeno v dve ali več med seboj ločenih filozofij. Razlika med zagovorniki terapevtskega branja iz šestdesetih let prejšnjega stoletja in poznejšimi interpreti tovrstnega branja, kot so *Alice Crary*, *Rupert Read*, *Cora Diamond*, *James Conant*, *Juliet Floyd* in še nekaterimi drugimi, je predvsem v tem, da pionirji terapevtskega branja Traktata resda uspešno pokažejo na terapevtski namen v Traktatu, ne uspe pa jim prikazati terapevtske plati same metode iz Traktata. Vprašanje, na kakšen način je metoda v Traktatu terapevtskega pomena za Wittgensteinovo filozofijo, zadovoljivo pojasnita šele *Cora Diamond* in *James Conant* ter filozofi mlajše generacije (na primer *Juliet Floyd*, *Hilary Putnam*, *David R. Cerbone*, *Edward Witherspoon* itd.), ki se pridružujejo njunim stališčem (Crary & Read 2000, 11) in si jih prizadevajo še nadgraditi z dodatnim argumentiranjem tovrstnega branja Wittgensteinove filozofije.

¹⁹ V nadaljevanju bomo to interpretacijo imenovali kar klasično branje ali interpretacija.

²⁰ Ali na kratko kar terapevtsko branje oziroma interpretacija.

Predvsem je treba poudariti, da je ključnega pomena za terapevtsko branje Traktata ravno prikaz *metode* kot *terapije*, s pomočjo katere naj bi se vsakdanji jezik skozi logično analizo jezika dokončno osvobodil vseh metafizičnih zablod. Logična analiza stavkov torej pomeni nekakšno »terapevtsko očiščenje« vsakdanjega jezika vseh aporij, ki so posledica in rezultat tradicionalnega metafizičnega načina razmišljanja v filozofiji. Če stavki²¹ niso logično možni, potem, vsaj za Cora Diamond in Jamesa Conanta, nimajo nikakršnega pomena, kljub temu da se na prvi pogled dozdeva, da jih razumemo (Crary & Read 2000, 12). Stavki vsakdanjega jezika imajo pomen le, če so logično pravilni, v nasprotnem primeru so brez pomena in so torej nesmiselni. Prav ta zmeta o razumevanju metafizičnih resnic temelji na dejstvu, da ni mogoče razumeti nečesa, kar je logičen nesmisel. Metafizične trditve so v resnici zmote, saj so zajete v stavkih, ki so logični nesmisli in kot taki nujno brez pomena. Zato trditve, ki jih je skozi zgodovino filozofije postavila metafizika, za Diamondovo in Conanta nimajo pomena in so nesmisel (Diamond 2000, 151, 158–160).

Cora Diamond in James Conant vidita bistvo vsebine Traktata ravno v uporabi metode logike, ki deluje na vsakdanji jezik »zdravilno« (terapevtsko), ker nam pomaga spoznati in premagati dolgoletne zablode, v katere nas je privedla metafizika, s tem ko je kršila pravila logične analize vsakdanjega jezika. Zato je za Diamondovo in Conanta temeljno vprašanje, na kakšen način brati Traktat, in nadalje, ali je uporaba metode v Traktatu terapevtskega pomena za analizo vsakdanjega jezika po eni strani in za vsebino Traktata po drugi strani (Crary & Read 2000, 12).

Terapevtsko branje Traktata je tako bistvenega pomena za drugačno razlago Wittgensteinove filozofije, saj bi terapevtsko branje ob pomanjkljivi argumentaciji zgodnjih besedil, ki ne bi prepričljivo izkazovala »terapevtskega značaja«, ne imelo trdne osnove za lastno utemeljitev. Terapevtska interpretacija bi obvisela v zraku, saj interpreti ne bi mogli biti z gotovostjo prepričani o pravilnosti svojih tez. Zato je za novejšo branje bistvenega pomena ravno dokazljivost terapevtskega značaja same logične metode v Traktatu. Če namen metode ne bi bil terapevtski, ampak bi ta izkazovala drugačen namen, potem ne bi mogli z gotovostjo govoriti o terapevtski težnji. To bi posledično pomenilo konec razprave o terapevtskem branju Wittgensteinove filozofije, kot jo je zastavil Stanley Cavell, ko je Wittgensteinovo pozno filozofijo razumel kot prizadevanje za ozdravitev filozofije od bolezni metafizičnih zablod. Zato nas Traktat odreši iluzije, da se je s filozofijo moč ukvarjati na tradicionalen način skozi prezentacijo nesmiselnih stavkov vsakdanjega jezika, kot je to počela metafizika. Bistvo navidezno smiselnih stavkov (stavkov metafizike) je ravno v tem, da nas sprva napeljejo k metafizičnemu načinu filozofiranja, s tem pa nam hkrati tudi že pokažejo pot, ki nas bo odrešila utvar, v katero nas je pripeljal metafizični način mišljenja (Crary & Read 2000, 13).

²¹ V Traktatu se Wittgensteinov termin »stavek« (Satz) navadno prevaja z izrazom »propozicija«, ki pa vsebinsko povsem ne ustreza temu terminu, saj »propozicija« pomeni miselno vsebino stavka, medtem ko »stavek« sam po sebi nima vsebine, ampak je logični stavek. Ali še drugače: »Stavek vsebuje formo svojega smisla, ne pa tudi smisel sam.« (TLP 3.13) Wittgenstein razume »stavek« kot »stavčni znak«, ki je lahko nosilec smisla. Zato bomo v nadaljevanju uporabljali termin »stavek« za Wittgensteinov »Satz«, in ne izraza »propozicija«. Z Wittgensteinovim »stavkom« razumemo logično povsem analiziran stavek, kot ga Wittgenstein uporablja v Prototraktatu, Dnevnikih 1914–1916 in Traktatu.

Za terapevtsko branje je torej značilno razumevanje Wittgensteinove filozofije kot terapije, obenem pa gre za obravnavanje te filozofije kot celote, kar ta pristop loči od vseh klasičnih pristopov branja Wittgensteinove filozofije. In če naj se terapevtsko branje Wittgensteina razlikuje od klasičnega, potem mora utemeljiti metodo logike v Traktatu kot terapijo, sicer mu uide celostni pogled na Wittgensteinovo filozofijo. V tem primeru ne bi bilo nikakršnega razlikovanja med klasičnim in terapevtskim branjem. Zato je prispevek Core Diamond in Jamesa Conanta ključen za utemeljitev interpretacije Wittgensteinove filozofije kot terapije.

Cora Diamond in James Conant se v svojih razlagah Traktata navezujeta v glavnem na začetek in konec knjige (njuno branje se nanaša predvsem na Wittgensteinove izjave iz predgovora k Traktatu in na končne aforizme, v katerih Wittgenstein govori o nesmiselnosti stavkov iz Traktata (Crary & Read 2000, 12)), še posebej pa se sklicujeta na predzadnji aforizem (natančneje na TLP 6.54²²), iz katerega izhaja, da v Traktatu ne gre toliko za razumevanje same vsebine knjige in njenih stavkov, kot za prepoznavanje *avtorjevega namena* oziroma za razumevanje samega Wittgensteina (Crary & Read 2000, 13). Spoznanje o nesmiselnosti stavkov iz Traktata za Diamondovo in Conanta tako v resnici pomeni razumevanje namena avtorja in ne, kot bi sprva pričakovali, premisleka o stavkih samih (Crary & Read 2000, 13). Zato bo šele tisti, ki »*me je razumel*« (TLP 6.54) lahko spoznal pravo vsebino Traktata – to pa je v spoznanju metafizične iluzije kot utvare, do katere nas je privedel sam jezik s svojo ustaljeno rabo v filozofiji. Edino na ta način, skozi *aktivno* delovanje jezika, bomo lahko spoznali pravo naravo stavkov metafizike na eni strani, in resnični namen avtorja na drugi strani. Če torej želimo, da bi nas jezik v svojem delovanju privedel do pravega spoznanja o svetu, »*moramo te stavke prevladati*« (TLP 6.54) in sprevideti njihovo utvaro. Vsebina Traktata torej ni mišljena kot potrjevanje na začetku postavljenih premis (hipotez) v argumentu, pač pa kot *delovanje* vsakdanjega jezika, s pomočjo katerega ob koncu Traktata spoznamo sledeče:

1. nesmiselnost stavkov v Traktatu,
2. nesmiselnost metafizike,
3. nesmiselnost filozofije kot udejanjanja metafizičnega načina mišljenja in
4. iluzornost trditve, da Traktat zagovarja metafizične trditve ali da se nagiba k metafiziki.

Namen Traktata se potemtako v resnici skriva v smiselnosti namena tez njegovega avtorja – to je v smiselnosti stavkov metafizike, če nam ti skozi delovanje vsakdanjega jezika pomagajo priti do spoznanja o iluzorni naravi filozofije kot metafizike. Traktat se tako torej začne s predstavitevijo tipičnih stavkov, ki bi jih izrekli metafiziki (na primer stavkov o substanci – TLP 2.021, 2.0211, 2.0231, 2.024, 2.025). Na ta način, skozi branje Traktata, nas Wittgenstein povabi k aktivni udeležbi izražanja metafizičnih stavkov, kar pomeni, da smo ob branju Traktata aktivno udeleženi v procesu izrekanja metafizičnih struktur. In ravno to jezikovno delovanje metafizičnih stavkov nam pomaga priti do spoznanja, da sta njihova narava in obstoj le navidezna. Stavki metafizike so iluzorni in njihova naloga v Traktatu je, da nam skozi lastno

²² Predzadnji aforizem Traktata se glasi: »*Moji stavki nudijo pojasnitev s tem, da jih bo tisti, ki me je razumel, na kraju spoznal za nesmiselne, ko se bo skozi njih – na njih – povzpел iz njih. (Mora tako rekoč odvreči lestev, potem ko je splezal po njej. Te stavke mora prevladati, potem bo videl svet pravilno.*« (TLP 6.54)

utvaro pomagajo spoznati svojo navideznost (Crary & Read 2000, 13). Namen Traktata ni v zavrnitvi metafizike ali zavrnitvi filozofije kot metafizike, ampak je njegova naloga ugotavljanje njene *uporabnosti v filozofiji*, saj lahko le ob njeni pomoči sprevidimo filozofsko utvaro metafizičnih stavkov in njihovo vrednost ali pravzaprav nevrednost za filozofijo. Prihodnost filozofije potemtakem ni v nadaljnjem razvoju metafizike kot temeljne filozofske discipline, ampak v *terapevtskem očiščenju vsakdanjega jezika vseh metafizičnih struktur*. Filozofija naj proučuje to, kar se nahaja pred nami in do česar lahko dostopamo s pomočjo vsakdanjega jezika. Naloga filozofije ni v iskanju resnice onkraj jezikovnih zmožnosti človeškega mišljenja in razumevanja sveta (kot je to značilno za metafiziko), ampak v prepoznanju stavčnih struktur vsakdanjega jezika in njihovega pomena glede na različne jezikovne igre, v okviru katerih se vsakdanji jezik giblje in deluje. Delovanje jezika je torej bistvena značilnost tudi pri interpretaciji Traktata in ne le v Filozofskih raziskavah. Zato je ena ključnih potez terapevtskega branja ravno izpostavitve in poudarjanje *delovanja vsakdanjega jezika v Traktatu*. Cora Diamond in James Conant namreč vidita najpomembnejše sporočilo Traktata ravno v *aktivni udeležbi izrekanja metafizičnih izjav s strani bralca*, saj bo ta šele tako sprevidel zmotnost vsega spoznanja, do katerega se je skozi zgodovino filozofije dokopala metafizika. Traktat potemtakem lahko razumemo le, če smo sami kot bralci aktivno udeleženi pri izrekanju metafizičnih izjav – če se torej ob začetku Traktata prepustimo tradicionalnim spoznanjem metafizike, ki nas s svojimi tipičnimi izjavami o substanci, statusu predmeta, svetu in biti itd. zapelje, da se ji pridružimo v samem procesu izjavljanja metafizičnih struktur. Šele ko bomo prešli celotni potek izjavljanja metafizičnih stavkov, bomo lahko sprevideli nesmiselnost in navideznost tovrstnih izjav. Metafizika je tako iluzorna, nesmiselna in zmotna, ker krši temeljne logične postavke vsakdanjega jezika in nas napeljuje k prepričanju o preseganju človeških zmožnosti razumevanja sveta onkraj vsakdanjega jezika in njegovih logičnih zapovedi. Obljube o spoznavanju biti in resnice metafizike so prazne in zavajajoče, saj jim ne uspe izpolniti naših pričakovanj, ki jih imamo glede na obljube metafizike. Metafizika kot filozofska disciplina je za filozofijo relevantna le toliko, kolikor uspe pokazati na tančico iluzije, s katero zakriva jasen pogled na vsakdanji jezik in na mesto sveta v njem. Metafizične izjave imajo v Traktatu predvsem aplikativen značaj, katerega naloga je, da nas skozi proces aktivnega izjavljanja stavkov metafizike privedejo do spoznanja o lastni utvari. Vloga metafizike v Traktatu je torej ključnega pomena in hkrati pogoj za nadaljnje filozofsko ustvarjanje in filozofijo. Metafizika v Traktatu ne pomeni konca filozofije, ampak je znanilka njenega začetka. Za Wittgensteina možnost filozofije ne pomeni konca metafizičnega izrazoslovja in terminologije v vsakdanjem jeziku, ampak *filozofovo zmožnost prepoznati metafizično izjavo* in z logično analizo ugotoviti njeno iluzornost. Šele ko bo filozof zmožen prepoznati metafizične izjave kot iluzorne, šele ko bo sam pri sebi osvojil to zmožnost, bo šele zmožen filozofiranja v pravem pomenu besede. Potemtakem je zmožnost filozofa, da prepozna metafizične strukture kot iluzorne, nujni pogoj za afirmacijo filozofije, saj brez filozofove sposobnosti preseganja metafizičnih zmot filozofija za Wittgensteina ni mogoča. Traktat zato ne pomeni konca filozofije, ampak napoveduje njen začetek. **Traktat je začetek kontinuitete mišljenja v strukturah vsakdanjega jezika.** Brez preseganja metafizike in soočenja z njenimi zmotami ne bi bilo možno razviti analize vsakdanjega jezika in dojetanja pomena v jeziku. Še drugače, če brez zrcala ne moremo ugledati lastne podobe, tudi brez analize vsakdanjega jezika ne moremo dojeti zmot metafizičnega mišljenja, v katere se je ujela

filozofija v vsem svojem tisočletnem razvoju. Filozofiji potemtakem ne gre več za iskanje biti, resnice ali spoznanja o biti, ampak je njen predmet *logična analiza vsakdanjega jezika*, s katero se bo mogoče izogniti vsem zagatam metafizike. Zato Cora Diamond in James Conant vidita ključni moment Traktata ravno v sprevidenju namena njenega avtorja – torej ravno v spoznanju, da nesmiselnost stavkov v Traktatu v resnici odraža razumevanje avtorja Traktata, ne pa razumevanje stavkov samih (Crary & Read 2000, 13). Ta uvid pa ni le ključnega pomena za razumevanje Traktata in Wittgensteinove filozofije, ampak je predvsem bistvenega pomena za filozofijo in njeno prihodnost. Status filozofije tako ni ne znanstven (saj filozofija ne more biti znanost, temveč je lahko le več ali manj od znanosti) ne metafizičen, ampak **lingvističen** in **logičen**, če je nujni pogoj za logično analizo stavkov in njihovo razumevanje. Bistvo prihodnosti filozofije torej ni ne v ontologiji ne v epistemologiji, marveč v logiki kot poglavitni filozofski metodi. Ali rečeno drugače: *logična analiza stavkov predstavlja nujni pogoj za možnost filozofskega mišljenja in filozofskega ustvarjanja*. Zato je ravno vprašanje metode ključnega pomena ne le za sam Traktat in Wittgensteinovo filozofijo v celoti, ampak za filozofijo nasploh. Filozofija bo možna le, če bo upoštevala in dosledno aplikativno izvajala filozofsko metodologijo – to je aplikacijo metode logike kot logične analize stavkov vsakdanjega jezika.

Logična metoda v Traktatu ima veliko skupnega z metodo jezikovnih iger v filozofiji poznega Wittgensteina, čeprav se od nje tudi precej razlikuje. Če primerjamo Traktat in Filozofske raziskave, ugotovimo precejšnjo razliko tako v temah kot v rabi metodologije. V Traktatu prevladuje uporaba metode logike, v Filozofskih raziskavah pa Wittgenstein razvije novo metodo, to je metodo jezikovnih iger, ki za razliko od metode logike iz Traktata dopušča precej širši spekter možnih jezikovnih struktur in zajema vsakdanji jezik v celoti. Raba metode v Wittgensteinovi filozofiji, kot jo razumeta Cora Diamond in James Conant, ne pomeni poudarjanja različnosti, pač pa iskanje skupnih potez obeh metod, ki jo interpretira vidita v dojemanju terapije. Namen metode logične analize stavkov v Traktatu in metode jezikovnih iger iz Filozofskih raziskav je glede na njuno interpretacijo Wittgensteinove filozofije zelo podoben (Crary & Read 2000, 13), saj je cilj obeh metod terapevtsko preiskovanje vsakdanjega jezika, vse z namenom »reševanja problemov in odpravljanja težav« (PI, I, 133), v katerih se znajde vsakdanji jezik zaradi nedosledne in ustaljene rabe metafizičnih jezikovnih struktur. Naloga filozofije je, da s pomočjo metode prepozna takšne metafizične strukture in uvidi njihov iluzorni in nesmiselni značaj, saj bo šele tako možno tvoriti pomensko razumljive stavke, ki bodo izražali filozofski smisel.

Cora Diamond in James Conant v svoji interpretaciji Wittgensteinove filozofije obema metodama v Wittgensteinovi filozofiji poleg skupnega terapevtskega značaja pripisujeta tudi dialektično strukturo (Crary & Read 2000, 13). Čeprav zagovarjata stališče, da Traktatu zmanjka določen način izvajanja dialektike (saj v Traktatu ne gre za množico dialogov med različnimi sogovorniki), menita, da metoda predikatne logike v Traktatu predvideva ravno to, kar predpostavlja metoda jezikovnih iger v Filozofskih raziskavah: »*prehod od neočitnega nesmisla k očitnemu*« nesmislu (PI, I, 464). *Razkrivanje nesmiselnih metafizičnih struktur v vsakdanjem jeziku je torej osnovna naloga tako zgodnje kot pozne Wittgensteinove filozofije*. In ravno prepoznavanje metafizičnih struktur v vsakdanjem jeziku lahko razkrivamo le na dialektičen način (oziroma preko dialektičnega procesa). Tega se mora udeležiti vsakdo, ki

hoče spoznati utvaro, ki jo ustvarja metafizika s svojimi na videz razumljivim stavčnimi strukturami. Te se po končani analizi jezika (tako logični kot gramatični v jezikovnih igrah) prelevijo v nesmisel – v stavke vsakdanjega jezika brez smisla. Filozofova sposobnost prepoznavanja metafizičnih struktur je potemtakem neke vrste majevtika ali dialektični proces, ki za razliko od Sokratove majevtike ne postavlja vprašanj, s katerimi je Sokrat pomagal sogovorniku poiskati pravičen odgovor, ampak filozofu preko logičnega procesa analize stavkov omogoča:

1. prepoznati metafizične strukture,
2. jih razlikovati od drugih stavkov vsakdanjega jezika,
3. s pomočjo logične analize vsakdanjega jezika prepoznati njihovo utvaro in
4. spoznati metafizične strukture za iluzorne.

Proces prepoznavanja, določanja in spoznavanja metafizičnih struktur v vsakdanjem jeziku kot iluzornih poteka tako, da filozof na začetku samega procesa privzame metafizično strukturo kot resnično tezo in jo skozi proces stavčne analize spozna za nesmiselno – torej za neresnično antitezo. Dialektika Traktata se tako odvija skozi dialektični proces postavljanja tez in ugotavljanja njihove nesmiselnosti, pri čemer je bistvo dialektičnega procesa ravno v razkrivanju prikritega nesmisla metafizičnih konstrukcij vsakdanjega jezika. Zato je osnovni namen dialektike v Wittgensteinovi filozofiji (kolikor je pri Wittgensteinu mogoče govoriti o dialektiki) pokazati na očitnost prikritega nesmisla metafizičnih izjav (Crary & Read 2000, 13).

Kljub temu, da v Wittgensteinovi filozofiji ne moremo govoriti o dialogu v smislu starogrškega dialoga,²³ ki je temeljna značilnost starogrške dialektike (Sokratove, Platonove in stoiške) in s pomočjo katerega Sokrat in njegovi sogovorniki analizirajo pomen pojmov, pa vendarle analiziranje metafizičnih struktur v Wittgensteinovi filozofiji ohrani temeljni značaj dialektike kot sposobnosti mišljenja o smiselnosti in pravilnosti stavčnih struktur v stavkih vsakdanjega jezika. Zato Cora Diamond in James Conant interpretirata Wittgensteinovo zgodnje in pozno obdobje kot dialektični proces stavčne analize vsakdanjega jezika, namen katere je odkrivanje metafizičnega nesmisla v stavčnih strukturah in spoznanje teh struktur kot jezikovnega slepila,

²³ Dialog ali dvogovor, kot že slovarska definicija pove, je pogovor med dvema ali večimi osebami. Kar je značilno za starogrški dialog je predvsem preizpraševanje drugih, vse z namenom iskanja resnice oziroma pravega odgovora. Starogrški dialog kot dvogovor je v antiki značilen predvsem za sokratsko dialektiko, ki hkrati predstavlja protiutež sofisitčnemu monologu. (Za podrobnosti glej: Reale 2013, 42–43.)

Cora Diamond zagovarja dialoškost kot značilnost Wittgensteinove filozofije, še posebej Filozofskih raziskav. Čeprav Wittgenstein v Filozofskih raziskavah resda vzpostavi razpravo o določenih vprašanjih, je teza Core Diamond problematična v toliko, da Wittgensteinove razprave ne potekajo med dvema ali večimi osebami, kar je značilnost sokratskega dialoga, ampak gre za dialog Wittgensteina s samim sabo. Ali še drugače: če lahko dialog med dvema osebama primerjamo s šahom, ki ga igrata dva nasprotnika, in če je starogrški dialog igra vprašanj in odgovorov med dvema osebama, potem je za Wittgensteinov dialog značilno, da si vprašanja in odgovore avtor zastavlja sam in, kot se izkaže v jezikovni igri, pri tem 'matira' samega sebe. Wittgensteinova jezikovna igra je tako igra šahista s samim seboj, ki si zastavlja in premaguje lastne ovire, vse dokler je igra v teku. Zato za Wittgensteinovski dialog ni mogoče trditi, da gre za dialog v starogrškem pomenu besede kot dvogovora med dvema nasprotnikoma, ampak da gre za posebno obliko dialoga, ki je bližje monologu, pri čemer pa uspe ohraniti dialektičnost same strukture razprave.

v katerega se zaplete metafizik oziroma tisti filozof, ki v dialektičnem procesu analize stavkov ni zmožel sprevideti lastne zmote.

Cora Diamond in James Conant sta nedvomno pomembno prispevala k teoriji interpretacije Wittgensteinove filozofije kot kontinuirane celote. Brez njunega poglobljenega razumevanja, ki vidi bistvo Traktata ravno v afirmaciji metode logike (natančneje predikatne logike) kot jezikovne samoterapije bralca Traktata, bi le s težavo upravičili terapevtsko branje Wittgensteinove filozofije v celoti. Ključno za njuno interpretacijo je ravno razumevanje metodologije v Wittgensteinovih delih, ki jo interpretira razumeta in razlagata kot kontinuirano terapijo vsakdanjega jezika, ki se nikoli ne konča, saj je odprtost vsakdanjega jezika za metafizične strukture, ki se vedno znova porajajo, brezmejna.

Terapevtsko branje Wittgensteinovih del, kot ga razlagata Cora Diamond in James Conant, je vzbudilo veliko zanimanja za nadaljnje raziskovanje vprašanja o kontinuiteti v Wittgensteinovi filozofiji (Crary & Read 2000, 13). Določen del tega raziskovanja se ukvarja s ponovnim ovrednotenjem poglavitnih intelektualnih vplivov, predvsem Fregejevih in Russellovih na Wittgensteinovo obdobje zgodnjega ustvarjanja, ki so narekovali smernice vsebini Traktata. Te interprete (*Jamesa Conant, Hilary Putnama in Davida Cerboneja*) predvsem zanima vprašanje, ali razumevanje tovrstnih vplivov filozofije Fregeja in Russella prispeva k razumevanju Traktata v njegovi terapevtski funkciji. Ti interpreti zagovarjajo oziroma podpirajo branje Traktata, ki ga je mogoče povezati s terapevtskim branjem Wittgensteinove pozne filozofije (Crary & Read 2000, 13).

Vpliv Fregejeve semantike in logike na Wittgensteinova zgodnja besedila vsekakor ni samoumeven in v Traktatu ni povsem očitno, kako močno in če sploh je Frege vplival na Wittgensteinova besedila. Zato je za razumevanje vplivov Fregejevih del na Wittgensteinova besedila poleg Traktata nujno vključiti tudi druga Wittgensteinova zgodnja dela, še posebej Dnevnik 1914–1916 in Prototraktat, torej dela, ki so nastala med prvo svetovno vojno, še pred nastankom in izidom Traktata. Šele v Dnevnikih in Prototraktatu najdemo jasno opredelitev misli kot »*smiselno rabljenega stavka*« (PTLP 4; NB, pp 8 – 9),²⁴ kar ustreza Fregejevi opredelitvi misli kot »*smisla stavka*«, pri čemer je ta, za razliko od Wittgensteinove misli, opredeljena idealno. Wittgenstein navaja smiselno podobno formulacijo tudi v Traktatu, kjer v četrtem aforizmu opredeli misel kot »*smiselni stavek*« (TLP 4) oziroma kot »*uporabljeni,*

²⁴ »*Der Gedanke ist der sinnvolle Satz.*« (PTLP 4)

»*Man kann geradezu sagen: statt, dieser Satz hat diesen und diesen Sinn: dieser Satz stellt diesen und diesen Sachverhalt dar! Er bildet ihn logisch ab. Nur so kann der Satz wahr oder falsch sein: nur dadurch kann er mit der Wirklichkeit, übereinstimmen oder nicht übereinstimmen, daß er ein Bildeines Sachverhaltes ist. Nur in soweit ist der Satz ein Bild eines Sachverhalts, als er logisch gegliedert ist! (Ein einfaches – ungegliedertes – Zeihen kann weder wahr noch falsch sein.)*« (NB, 8)

»*Jedenfalls kann man doch ein einfaches Zeichen dem Sinne eines Satzes zuordnen. – Nur die Wirklichkeit interessiert die Logik. Also die Sätze nur in soweit sie Bilder der Wirklichkeit sind. Wie aber kann ein Wort wahr oder falsch sein? Es kann jedenfalls nicht den Gedanken ausdrücken, der mit der Wirklichkeit übereinstimmt oder nicht übereinstimmt. Der muß doch gegliedert sein! Ein Wort kann nicht wahr oder falsch sein in dem Sinne, daß es nicht mit der Wirklichkeit übereinstimmen kann, oder das Gegenteil.*« (NB, 9)

mišljeni stavčni znak« (TLP 3.5). Povezava med Fregejevo semantiko in Wittgensteinovo filozofijo zgodnjega obdobja je potemtakem že vseskozi prisotna v Wittgensteinovih besedilih, od samega začetka Wittgensteinovega pisanja pa vse do Traktata, kjer Wittgenstein v četrtem aforizmu povzame bistvo Fregejeve logike in semantike.

Med logično-filozofskimi razpravami, ki jih je zapustil Frege, in med filozofijo zgodnjega Wittgensteina obstaja močna vez, ki jo potrjuje Wittgensteinovo priznanje o črpanju idej za lastno filozofijo iz Fregejevih besedil. Fregejeva formalna logika in semantika sta bili za mladega Wittgensteina nedvomno vir idej, zaradi česar moramo ugotoviti, da je Wittgensteinova filozofija kontinuiran prenos Fregejevih filozofskih idej, še posebej s področja logike. Ali še drugače: med Fregejevo in Wittgensteinovo zgodnjo filozofijo obstaja določeno *razmerje kontinuitete*, ki se izraža kot prevzemanje predikatne logike in deloma tudi teorije smisla in pomena (predvsem gre za prevzemanje Fregejeve ideje o misli kot smiselno uporabljenem stavku).

Če obstaja med filozofijo zgodnjega Wittgensteina in Fregejevo filozofijo ter Fregejevo logiko kontinuiteta v smislu Wittgensteinovega prevzemanja in preoblikovanja določenih Fregejevih idej, je nujen premislek o nadaljevanju kontinuitete formalne logike in semantike v filozofiji poznega Wittgensteina, še posebej pa v Filozofskih raziskavah in v razpravi O gotovosti. Naloga bo preverila splošno veljavno prepričanje:

1. da je filozofija poznega Wittgensteina povsem drugačna od filozofije zgodnjega Wittgensteina,
2. da med filozofijo zgodnjega obdobja in filozofijo poznega obdobja ni kontinuitete,
3. da Wittgenstein v poznem obdobju svojega ustvarjanja zavrne formalno logiko in na njeno mesto postavi psihologijo in epistemologijo in
4. da Wittgensteinova pozna dela ne referirajo na Traktat (in na obdobje pred Traktatom) ali na Fregejevo semantiko.

Zastavljena naloga torej narekuje preverjanje teze, ali je Wittgensteinova filozofija kontinuiteta in ali razvoj Wittgensteinove filozofije poteka kot razvoj formalne logike in semantike, ne pa kot nadaljevanje jezikovne terapije (terapevtska interpretacija) ali kot razjasnjevanje stavčnega pomena v jeziku (pojasnjevalna interpretacija).

V Filozofskih raziskavah in v ostalih filozofskih tekstih iz poznega obdobja Wittgenstein obravnava stavke vsakdanjega jezika v različnih jezikovnih igrach, ki določajo stavčni pomen. Pomen stavka v vsakdanjem jeziku torej ni več odvisen od pravil predikatne logike in njenih zakonitosti, ampak od stavčne rabe (PI, I, 21), ki jo določa »*mnogoterost jezikovnih iger*« (PI, I, 24). Pomen stavka vsakdanjega jezika pri poznem Wittgensteinu pa ne opredeljujejo le jezikovne igre, ampak tudi gramatika oziroma logična sintaksa jezika. Gramatika namreč pove, kateri pomen stavka vsakdanjega jezika je smiseln in ima pomen, ter tako postavi mejo med smiselnimi in nesmiselnimi stavki vsakdanjega jezika. To pomeni, da če je stavek vsakdanjega jezika negramatičen, potem je nesmiseln in nima pomena. Zato je za Wittgensteina »*bistvo*

izrečeno v slovnici»²⁵ (PI, I, 371), kar jasno nakazuje, da tudi v Filozofskih raziskavah Wittgenstein ohrani stališče iz Traktata, kjer ugotavlja, da prav struktura jezika oziroma logika določa bistvo ali smisel stavka. Ali še drugače: gramatika (logična sintaksa) je tista, ki v resnici določa smisel ali pomen stavka vsakdanjega jezika. Wittgenstein to lepo pojasni na naslednjem primeru iz Filozofskih raziskav:

»Če rečem, da je ukaz »Prinesi mi sladkor!« in »Prinesi mi mleko!« smiseln, ne pa tudi kombinacija »Mleko mi sladkor«, to ne pomeni, da to besedno zvezo izrečemo brez učinka. In če ima ta učinek, da se drugi zastrmi vame in odpre usta, je zato še ne imenujem ukaz, naj se zastrmi vame itd., pa četudi sem hotel povzročiti natanko ta učinek.« (PI, I, 498)

Iz zgoraj navedenega primera se lepo vidi razlika med stavkom, ki ima pomen in je smiseln, in stavkom vsakdanjega jezika, ki nima smisla, ker ne upošteva gramatike (logične sintakse ali logike) vsakdanjega jezika, ki določa njegovo bistvo ali relacijsko strukturo stavka. Smiselno podobno stališče lahko zasledimo tudi v Traktatu, kjer ima kršenje pravil predikatne logike za posledico nesmiseln stavek. Torej je smiselnost stavka, kakor tudi stavka vsakdanjega jezika, nujni pogoj za določanje njegovega pomena.

Naloga bo zato preverila povezavo med predikatno logiko (logično sintakso) in smiselno izraženim stavkom v Traktatu na eni strani ter gramatiko (logično sintakso) in smiselno izraženim stavkom vsakdanjega jezika v Filozofskih raziskavah na drugi strani.

Teza naloge je, da gre tako v Traktatu kot v Filozofskih raziskavah za prisotnost misli kot smiselno izraženega stavka, katere bistvo in pomen opredeljuje logična sintaksa. Naloga bo torej s preverjanjem kontinuitete v Wittgensteinovi filozofiji, ki pa je ne išče v terapiji jezika (vsakdanjega in logičnega), pač pa v razvoju predikatne (formalne) logike oziroma gramatike (oziroma skupnega pojma logične sintakse). Filozofijo Ludwiga Wittgensteina torej obravnavamo kot celoto, v kateri gre ves čas za iskanje pomena, tako pri ukvarjanju s predikatno logiko v zgodnjem obdobju kot pri ukvarjanju z gramatiko vsakdanjega jezika v kasnejših obdobjih.

2.2 TEMATSKI PRISTOPI

Tematski pristopi k Wittgensteinovim delom prav tako zagovarjajo kontinuiteto v Wittgensteinovi filozofiji in razumejo to filozofijo kot celoto. Za razliko od terapevtskega branja Wittgensteinovih filozofskih del, ki vidi kontinuiteto Wittgensteinove filozofije v uporabi enotne metodologije – to je terapije vsakdanjega jezika, tematski pristopi razlagajo

²⁵ Oziroma gramatiki.

kontinuiteto v Wittgensteinovi filozofiji v enotni obravnavi in razvoju določenih pojmov in tem. Sem lahko uvrstimo komentarje avtorjev *Johna Koetheja*, *Stephena Hilmija* in *Joseja Medine*, ki samostojno razvijejo vsak svojo interpretacijo. Navedenim avtorjem je skupno to, da vsi trije vidijo kontinuiteto v razvoju enotne tematike skozi celotno Wittgensteinovo filozofijo.

3. POJASNJEVALNO BRANJE

Najnovejši pristop, ki ga ni mogoče uvrstiti ne v klasično branje kot najbolj reprezentativno branje, ki zagovarja diskontinuiteto v Wittgensteinovi filozofiji, ne med pristope, ki berejo to filozofijo kot celoto, zastopata *Marie McGinn* in *Dan Hutto*. Čeprav se njuni stališči nekoliko razlikujeta (*Dan Hutto* je bližje metafizičnim razlagam Wittgensteinove filozofije, *Marie McGinn* pa terapevtskim), sta vsak po svoji poti prispela do enakega sklepa. *Marie McGinn* in *Dan Hutto* ugotavljata, da je Wittgensteinovo filozofijo treba brati glede na cilj, ki ga ta zasleduje, in ne kako drugače. Oba interpretira povezuje po eni strani odklanjanje vseh do sedaj znanih pristopov, po drugi strani pa poskus drugačne razlage Wittgensteinove filozofije. Wittgensteinove filozofije več ne razumeta kot diskontinuiteto niti kot kontinuiteto, ampak jo opredelita glede na njen *namen*, ki ga vidita v *pojasnjevanju različnih vidikov jezikovnih praks* (*Hutchinson & Read 2006, 8*). Namen filozofije torej ni v postavljanju teorij ali terapevtskem zdravljenju vsakdanjega jezika, ampak v *pojasnjevanju pravega pomena stavkov s pomočjo vsakdanjega jezika* (*Hutchinson & Read 2006, 7*). Tako se gotovo izognemo vsem filozofskim problemom metafizike; in ne da bi se pri tem naprezali za nedosegljivimi metafizičnimi resnicami, nas t. i. *pojasnjevalna funkcija jezika* privede do spoznanja, da je vse, kar vemo, razumljivo in vseskozi že dostopno v našem vsakdanjem jeziku. Interpretacija *Marie McGinn* in *Dana Hutta* torej zavrača metafizično (oziroma klasično) razumevanje Wittgensteinove filozofije, saj stavki metafizike nimajo nobenega pomena, razen če nas privedejo do spoznanja, da je njihova funkcija pojasnjevalna oziroma da je njihov namen ravno v dojetanju njihovega nesmisla in zadostnosti pomena stavkov vsakdanjega jezika. Prav tako se ne strinjata s terapevtsko razlago Wittgensteinove filozofije, saj vidita namen Wittgensteinove filozofije v jezikovni funkciji pojasnjevanja vsakdanjega jezika, in ne v njeni terapiji. Interpretacija *Marie McGinn* in *Dana Hutta* tako ne sledi ne klasičnim ne terapevtskim razlagam, ki vidijo smisel Wittgensteinove filozofije v terapevtskem očiščenju vsakdanjega jezika. Interpretira pristopata k branju Wittgensteina na povsem samosvoj način in za razliko od klasičnih in novih interpretacij Wittgensteinove filozofije ne razlagata niti kot kontinuiteto niti kot diskontinuiteto, temveč najdeta smisel te filozofije v pojasnjevanju pravega pomena stavkov vsakdanjega jezika.

Za razliko od vseh omenjenih pristopov k Wittgensteinovi filozofiji, ki jo zagovorniki klasične in standardne interpretacije razlagajo kot diskontinuiteto, pri čemer pristopajo k tej filozofiji z različnih možnih vidikov (tako metodoloških kot tematskih), novejši pristop k obravnavanju Wittgensteinove filozofije obravnava njegova dela kot kontinuirano celoto ali kontinuiteto.

OD FREGEJA K WITTGENSTEINU: LOGIKA – OSNOVNA FILOZOFSKA METODA

Poglobljeno ukvarjanje z Wittgensteinovo filozofijo, še posebej s filozofijo jezika, bralstvo vodi do soočenja z vprašanjem o združljivosti Wittgensteinove opredelitve smisla v Traktatu z njegovim razumevanjem smisla v Filozofskih raziskavah.

V Traktatu, kjer Wittgenstein obravnava jezik logike, gre predvsem za poskus pravilne opredelitve smisla stavkov (Sätze). Namen logične analize stavkov v Traktatu je predvsem zagotoviti možnost izražanja pravega smisla in pravilne rabe teh stavkov na način opozarjanja in izločanja jezikovnih anomalij in logičnih protislovij.

Za razliko od Traktata se Filozofske raziskave vsaj na prvi pogled ne ukvarjajo več s predikatno logiko in logičnimi vprašanji. Filozofija jezika, ki jo Wittgenstein razvije v Filozofskih raziskavah, je veliko bližje epistemologiji in psihologiji kot formalni logiki. Ta ugotovitev je še posebej presenetljiva za vsakega bralca prav zato, ker v Traktatu Wittgenstein jasno zavrne tako epistemologijo kot psihologijo in na njuno mesto postavi zgolj »logiko«:

»Filozofija ni ena izmed naravoslovnih znanosti. (Beseda 'filozofija' mora pomeniti nekaj, kar je nad ali pod, ne pa poleg naravoslovnih znanosti.)« (TLP 4.111)

»Cilj filozofije je logična pojasnitev misli [...] Filozofsko delo sestoji bistveno iz pojasnjevanj.«²⁶ (TLP 4.112)

»Psihologija ni nič bolj sorodna filozofiji kot katerakoli druga naravoslovna znanost. Spoznavna teorija je filozofija psihologije.« (TLP 4.1121)

Wittgenstein v Traktatu torej nadomesti psihologijo in epistemologijo s sodobno logiko in logično analizo jezika. Prihodnost filozofskega ukvarjanja torej ni v ontološko-epistemološkem raziskovanju »filozofskih stavkov« o zunanjem svetu, ampak v »razjasnjevanju stavkov« v filozofiji (TLP 4.112). In ravno logična analiza stavkov šele omogoča njihovo pravo razumevanje in pomaga ločiti jezikovne anomalije in nepravilnosti od izrekljivega. Zato je naloga filozofije, da »naj bi omejila to, kar je mogoče misliti in s tem tudi tisto, česar ni mogoče misliti. Omejila naj bi **od znotraj** to, česar ni mogoče misliti, in sicer s tem, kar se da misliti.« (TLP 4.114)

²⁶ Nemara bi bilo bolj smiselno aforizem iz Traktata prevesti takole: »Bistveno za filozofsko delo je, da sestoji iz pojasnjevanj.« (TLP 4.112)

Uporaba predikatne logike v filozofiji naj bi po Wittgensteinovem prepričanju pojasnila tudi »filozofske stavke« in njihov pravi smisel (TLP 4.112). Zato je glavni cilj filozofije »logična pojasnitev misli« (TLP 4.112). Naloga filozofije je torej logična analiza stavkov in uporaba metode logične analize v filozofiji, ki edina lahko ugotovi resnični oziroma pravi smisel in pomen stavkov v filozofiji. Zato je logična analiza jezika nujni pogoj za možnost filozofskega izražanja in filozofskega mišljenja. Ali še enostavneje: brez logike ni filozofije, saj je »logično razjasnjevanje stavkov« (TLP 4.112) nujni pogoj tako za filozofijo kot za mišljenje sploh. Zato je nenadna opustitev logike in logične analize stavkov v Filozofskih raziskavah presenetljiva, saj bi glede na stališče iz Traktata lahko upravičeno pričakovali, da bo Wittgenstein nadaljeval z logičnim raziskovanjem jezika in filozofije. A zgodi se nepričakovano. Wittgenstein privzame ravno tisto, kar je poprej zavrnil, in se začne ukvarjati z epistemološkim raziskovanjem vsakdanjega jezika. S tem se zelo približa psihologiji in empiriji, ki ju je v Traktatu zavračal. Možno je le dvoje:

1. ali je Wittgensteinovo iskanje smisla in pomena v Filozofskih raziskavah nova filozofija jezika, ki jo naknadno razvije (pri čemer opusti teorijo pomena v Traktatu) ali pa
2. formalne logike v resnici nikoli ne zavrne in opredeljevanje smisla in pomena v Filozofskih raziskavah ni tako zelo drugačno od prizadevanja iz Traktata, čeprav daje takšen vtis.

V prvem primeru, torej če je iskanje smisla in pomena v Filozofskih raziskavah novo in drugačno od tistega iz Traktata, je gotovo težko govoriti o kontinuiteti v razvoju Wittgensteinove misli, razen če se postavimo na stališče novega branja Wittgensteinove filozofije in zagovarjamo pojmovanje terapije kot kontinuitete. V drugem primeru, torej če ne drži vsesplošno uveljavljeno prepričanje o popolni opustitvi formalne logike v poznem obdobju Wittgensteinovega filozofskega ukvarjanja, je nujno podrobno raziskati možnosti ukvarjanja z logiko v poznem obdobju Wittgensteinove filozofije in še posebej v Filozofskih raziskavah, kar je osnovni cilj tega preišljanja Wittgensteinove filozofije.

Eden redkih filozofov, ki ga Wittgenstein tudi sam navaja v svojih delih in kateremu tudi priznava intelektualni vpliv na svoje mišljenje, je Gottlob Frege. Na mladega Wittgensteina ni vplival le s svojo filozofsko pozicijo in predikatno logiko, ampak tudi osebno, z osebnimi stiki, ki sta jih z Wittgensteinom imela vse do Fregejeve smrti 1925. leta. O njunem dolgoletnem prijateljskem odnosu prepričljivo govorijo tudi zbrana pisma, ki so izšla v angleški knjižni izdaji z naslovom Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911–1951.²⁷ Vpliv Fregeja in njegove filozofije je gotovo relevanten in sam Wittgenstein jasno razloži: »Menim, da je kar nekaj resnice v moji ideji, da sem produktiven le v svojem mišljenju. Mislim, da nisem nikoli izumil smeri mišljenja, ampak da je za to vedno poskrbel nekdo drug & jaz nisem storil ničesar več, kot da sem jo strastno prevzel pri svojih razlagah. To je način, kako so Boltzmann, Hertz, Schopenhauer, Frege, Russell, Kraus, Loos, Weininger, Spengler, Sraffa vplivali name. [...] Kar sem ustvaril jaz, so nove primerjave.« (CV 16e)²⁸ V navedenem citatu Wittgenstein zelo odkrito

²⁷ Za podrobnosti glej pisma: 8, 63 in 67.

²⁸ »Es ist, glaube ich, eine Wahrheit darin wenn ich denke, dass ich eigentlich in meinem Denken nur reproduktiv bin. Ich glaube ich habe nie eine Gedankenbewegung erfunden sondern sie wurde mir immer von jemand anderem

priznava vpliv filozofov, matematikov, znanstvenikov, literatov in umetnikov, med katerimi navaja tudi Fregeja. Tako ne more biti nikakršnega dvoma o vplivu Fregejeve filozofije in formalne logike na Wittgensteinovo delo. Wittgenstein je bil prav gotovo dobro seznanjen tako s Fregejevo semantiko kot predikatno logiko, ki sta osnova Fregejeve teorije smisla in pomena.

Wittgenstein je nedvomno dedič Fregejevega aksiomatskega sistema predikatne logike, čeprav se Wittgensteinova predikatna logika²⁹ v Traktatu razlikuje od predikatne logike, kot jo je opredelil Frege v svojih delih:

- Der Begriffsschrift (Pojmovni zapis),
- Die Grundlagen der Arithmetik (Osnove aritmetike) in
- Grundgesetze der Arithmetik (Temeljni zakoni aritmetike).

Celo več, ravno Wittgenstein je šele pravilno ovrednotil rezultate Fregejevega in Russellovega dela s področja matematično-logičnih raziskav. Zato nas šele Wittgenstein opozori na pravi končni rezultat dosežkov predikatne logike, do katerih sta se dokopala Frege in Russell. Če je namreč Russell dokazal, da je težavnost Fregejevega logičnega sistema posledica samonanašanja izrazov oziroma funkcij (kar je glavni razlog za nastanek antinomij), je Wittgenstein rešil problem antinomije (nerešljivega protislovja) tako, da je iz elementarnega stavka odstranil opisna imena (ki jih v svoj logični sistem uvede Russell) in imena predikatov. Tako je preprečil nastanek antinomije, ki je imela za posledico protislovnost Fregejevega sistema predikatne logike. Wittgensteinov bistveni dosežek Traktata je spoznanje, da zunanjih relacij v dejstvih sveta, ki vodijo v antinomijo, ni mogoče prikazati s stavčnimi funkcijami, ampak je mogoče svet opredeliti le znotraj logično urejenih predikatov stavkov, namreč z *relacijsko strukturo samih stavkov*. Jezik (pa naj bo to jezik logike ali vsakdanji jezik) ni sposoben prikazati razlikovanja med vsebino povedanega (svojim predmetom) in logično sintakso, ki se v jeziku le kaže. Russellova odprava razredov (množic) v predikatni logiki je lep primer spodletelega poskusa prikaza neizrekljivega, ki je Russella pripeljala do novih logičnih in filozofskih zagat. Wittgenstein je prvi sprevidel, da meje med izrekljivim in neizrekljivim v jeziku ni mogoče določiti, kaj šele o njej govoriti in razpravljati. Edino, kar lahko storimo, je, da se tej meji približujemo, da s tem, ko se ji približujemo, zadevamo ob njene meje, ki se v jeziku kažejo kot odkrit nesmisel, nikoli pa ne moremo stavčnih struktur niti preseči niti jih opisati oziroma izraziti v jeziku. Stavčna struktura se nam lahko kaže le v formalni logični strukturi stavka ali kot stavčno izražena misel ali pa kot nesmisel (Ule 1982, 24–26).

Wittgenstein torej prvi sprevidi, da logična sistema predikatne logike, tako kot sta ju formulirala Frege in Russell, nista zmožna izraziti nujnih pogojev smisla stavkov. Logične sintakse tako torej ni mogoče opisati v stavkih sistema predikatne logike, ampak lahko nanjo le pokažemo, če ne drugače, je odraz samonanašanja funkcijskih izrazov in antinomij oziroma

gegeben & ich habe sie nur sogleich leidenschaftlich zu meinem Klärungswerk aufgegriffen. So haben mich Boltzmann, Hertz, Schopenhauer, Frege, Russell, Kraus, Loos, Weininger, Spengler, Sraffa beeinflusst. Kann man als ein Beispiel jüdischer Reproduktivität Breuer & Freud heranziehen? – Was ich erfinde sind neue Gleichnisse.» (CV 16)

²⁹ Gre za Wittgensteinovo koncepcijo razumevanja predikatne logike, ki ne ustreza nobeni moderni predikatni logiki (ki je lahko največ drugega reda), saj je hotel zajeti vse oblike predikatne logike.

mej, na katere naletimo, ko si prizadevamo preseči jezikovne meje možnega spoznanja. Ker v jeziku (tako logičnem kot vsakdanjem) ni mogoče jasno razločiti med njegovo vsebino in formo (obliko), ostaja meja med smislom in nesmisлом v jeziku zabrisana in nedoločena. Ni je mogoče misliti ali opisati v dejstvih sveta, ki so v jeziku predikatne logike formulirani v obliki elementarnih stavkov. Meja med smislom in nesmisлом je potemtakem zabrisana in nejasna, a kljub temu izražena v relacijskih strukturah stavkov sistema predikatne logike (Ule 1982, 24–26). Wittgenstein svoje dognanje strne v enem stavku, s katerim konča oziroma sklene svojo Logično-filozofsko razpravo: »*O čemer ne moremo govoriti, o tem moramo molčati.*« (TLP 7) Molčati moramo torej o stavčnih strukturah, ki jih jezik (ne logični ne vsakdanji) ni zmožen izraziti v stavkih drugače, kot da kaže na mejo neizrekljivega in jo na ta način loči od smiselnih izjav.

Poiskati in določiti mejo med smislom in nesmisлом s pomočjo logične analize jezika je tako ena izmed glavnih nalog Traktata. Če uporabljeni stavek sledi pravilom logike, potem izraža neko misel. Ker je stavek logično pravilen (saj upošteva aksiomski logični sistem), izraža smisel oziroma ima pomen. V primeru, da bi bil stavek logično protisloven, pa ne bi izražal nobene misli in ne bi imel nikakršnega pomena.

Wittgensteinovo iskanje opredelitve stavčnega smisla in pomena v Traktatu se po mnenju večine komentatorjev Wittgensteinove filozofije ne sklada s filozofijo jezika v njegovem poznem obdobju. A ne glede na to se kažejo nekatere podobnosti med obema.

Wittgenstein v Filozofskih raziskavah ne obravnava več stavkov, ki skozi lastno aplikacijo, ob upoštevanju pravil logike, izražajo misel; filozofijo jezika, v središču katere je utemeljitev stavčnega smisla in pomena, pa razširi s področja logike na vsakdanji jezik. Na ta način ustvari vtis, da so poglobljena filozofska vprašanja epistemološke in ne več logične narave. V Filozofskih raziskavah so stavki vsakdanjega jezika vezani na jezikovne igre, ki skupaj z gramatiko opredeljujejo njihov smisel, in niso več zavezani logičnim pravilom formalne logike. Pri tem je predvsem relevantna Wittgensteinova opredelitev gramatike kot logične sintakse, ki smiselne stavke vsakdanjega jezika razlikuje od nesmiselnih. Tako je stavek vsakdanjega jezika glede na svojo rabo stavek, ki je nosilec smisla oziroma pomena. Wittgenstein se v Filozofskih raziskavah ne ukvarja več z logično analizo enostavnih (elementarnih) stavkov kot v Traktatu, ampak obravnava stavke vsakdanjega jezika, ki jih pogosto ne analizira več dalje, temveč jih jemlje kot celote. Sedaj postane jasno, da je šlo Wittgensteinu v njegovem poznem obdobju prav tako za določitev smiselnih stavčnih konstrukcij in za njihovo ločitev od nesmisla. Ali še drugače: tudi Wittgenstein druge in tretje faze si prizadeva opredeliti pomen stavka vsakdanjega jezika v njegovem odnosu do zunanjega sveta glede na *gramatično strukturo vsakdanjega jezika* (logično sintakso), saj šele ta določa možni smisel stavkov v vsakdanjem jeziku.

Odnos med vsakdanjim jezikom in zunanjim svetom se v Filozofskih raziskavah izraža ne kot zunanja relacija med jezikom in njegovim predmetom obravnave, ampak kot *gramatična struktura možnega stavčnega smisla*. To pomeni, da je tudi v Filozofskih raziskavah zunanja relacija med stavkom vsakdanjega jezika in vsebino tega stavka (predmetom obravnave

oziroma dejstvom zunanjega sveta) izražena v strukturah gramatike vsakdanjega jezika. Podobnost s filozofijo Traktata je torej po pazljivem razmisleku in primerjavi obeh ključnih tekstov Wittgensteinove filozofije (Traktata in Raziskav) očitna. Zato bom v nadaljevanju zagovarjala naslednje podobnosti med filozofijo Traktata in filozofijo Filozofskih raziskav:

1. Tako v Traktatu kot v Filozofskih raziskavah želi Wittgenstein določiti smisel oziroma pomen stavka.
2. Tako v Traktatu kot v Filozofskih raziskavah Wittgenstein strogo loči stavčni smisel od nesmisla.
3. Tako v Traktatu kot v Filozofskih raziskavah so zunanje relacije med stavkom in vsebino tega stavka (predmetom) izražene v *jezikovnih strukturah (logični sintaksi)* samega stavka – tako stavka vsakdanjega jezika kot tudi logičnega stavka.
4. Tako v Traktatu kot v Filozofskih raziskavah Wittgenstein postavi mejo med stavčnim smislom in nesmisлом, ki ni strogo določena, temveč v obeh besedilih (Traktatu in Raziskavah) le opisovana in iskana.
5. Tako v Traktatu kot v Filozofskih raziskavah se Wittgenstein spretno izogne antinomijam (nerešljivemu protislovju) in samonanašanju izrazov.
6. Tako v Traktatu kot v Filozofskih raziskavah je jezikovna struktura (logična sintaksa) neoprijemljiva, zato je z jezikom (logičnim ali vsakdanjim) ne moremo »zgrabiti« in je opisati. Zato ostaja neizražena in se le zrcali v jeziku (logičnem ali vsakdanjem).
7. Tako Frege kot Wittgenstein (v Traktatu, Filozofskih raziskavah in O gotovosti) iščeta pravo nalogo stavkov, ki jo opredelita kot logično in gramatično dopustno izražanje *miselnega smisla* oziroma v stavku izražene misli. Oba se zavzemata za opredelitev *možnosti smiselnih stavkov* in za jasno razmejitev, ki bo omogočila razločevanje smiselnih stavkov od nesmiselnih.

Vpliv Fregeja na Wittgensteinovo filozofijo je prisoten tako v zgodnjih kot v poznih delih, ne nazadnje tudi v Kulturi in vrednoti (CV 16e), kjer celo sam Wittgenstein priznava Fregejevo veljavo. Nesporno je zgodovinsko dejstvo, da Frege velja za utemeljitelja moderne logike in da je pomembno vplival na njen razvoj (Uršič & Markič 1997, 81). Frege je tako prvi po stoikih za osnovo svojega logičnega sistema postavil stavčno logiko, ki je sestavljena iz trdilih stavkov kot osnovnih enot. Klasična aristotelska logika po Fregeju postane odvisna od stavčne logike, ki predstavlja njen temelj (Uršič & Markič 1997, 81).

Russell in Wittgenstein prevzameta Fregejevo idejo o trdilih stavkih kot temeljnih enotah logike, stavčno logiko pa kot osnovni logičen sistem (Uršič & Markič 1997, 82). Vsi omenjeni filozofi, Frege, Russell in Wittgenstein, pa so zaslužni za »razvoj sodobnega logičnega kanona« in za vzpostavitev moderne logike, kot jo poznamo danes (Uršič & Markič 1997, 85).

Russell in Wittgenstein vsak zase samostojno razvijeta svoj sistem formalne logike. Pri tem izhajata iz Fregejevih dognanj ter se opirata nanje in na njegovo novo utemeljitev predikatne logike kot temeljnega logičnega sistema. Za razumevanje Fregejeve predikatne logike je bistveno njegovo osnovno načelo, po katerem termin (pojem) nima samostojnega smisla ne pomena izven stavčnega konteksta. Zato Frege zavrne Aristotelovo klasično logiko, ki izhaja iz

terminov (pojmov) kot temeljnih elementov, ki predstavljajo »osnovne, elementarne enote pomena v jeziku« (Uršič & Markič 1997, 37). Za razliko od klasične logike, ki »analizira in določa formalna določila pojmov«, daje sodobna predikatna logika prednost stavkom, ki jih obravnava s pomočjo logične analize jezika (Uršič & Markič 1997, 38).

Na Wittgensteina je poleg Fregejeve logike vplivala tudi njegova semantika, ki je nadaljevanje in nadgradnja logike. Frege tudi v tem primeru za osnovo teorije pomenjanja privzame stavke oziroma stavčno funkcijo, ki jo zopet opredeli v skladu s temeljnimi načeli (zapovedmi) formalne logike, ki jih lahko na kratko povzamemo v naslednjih točkah:

1. Strogo ločevanje psihološkega od logičnega oziroma razlikovanje med subjektivnim in objektivnim.
2. Nemožnost določitve pomena pojma v izolaciji, izven stavčnega konteksta.
3. Razlikovanje med predmetom (argumentom stavčne funkcije) in pojmom (predikatom stavčne funkcije).

Vsa tri načela, ki jih je postavil Frege kot temelj svoje logike in semantike (teorija smisla in pomena), prevzame tudi Wittgenstein v svoji filozofiji. V Traktatu Wittgenstein jasno opredeli nalogo filozofije – to je »logična pojasnitev misli« (TLP 4.112). Ta pojasnitev, s katero naj se v bodoče ukvarja filozofija, torej ni psihološke ali epistemološke, temveč *logične* narave. To pomeni, da je naloga filozofije logična analiza jezika, saj v »logiki ni nič slučajnega« (TLP 2.012); in ravno ta analitičnost logike razmejuje filozofijo od empiričnih, psiholoških in epistemoloških dejstev sveta. Naloga filozofije se razlikuje od naloge fizike, ki »skozi ves logični aparat vendarle govori o predmetih sveta« (TLP 6.3431). Naloga filozofije ni opisovanje predmetov v svetu ali iskanje resnice o teh predmetih, ampak razjasnjevanje logičnih struktur jezika (logične sintakse) v dejstvih sveta. To pa lahko filozofija stori le z logično analizo stavkov, saj le tako lahko spoznamo njihov pravi pomen, pri čemer logična analiza nujno pomeni aplikacijo osnovnega Fregejevega načela semantike, ki vidi pomen terminov (pojmov) le v stavčnem kontekstu. Zato tudi Wittgenstein, tako kot Frege, vzame povedni stavek za osnovni element svoje logike, ki je nosilec smisla in pomena. Ali z drugimi besedami, kot navaja Wittgenstein v Traktatu: »Samo stavek ima smisel; samo v stavčni zvezi ima ime pomen.« (TLP 3.3) To pomeni, da interpretacija smisla v izolaciji, izven stavčnega konteksta, tudi za Wittgensteina ni mogoča.

Fregejeva zahteva po objektivni opredelitvi formalne logike pomeni utemeljitev logike kot normativne vede. Zato logične opredelitve stavčnega bistva miselnih vsebin ne morejo biti predmet psihologije ali rezultat psihičnih procesov. Če naj logika zagotovi objektivnost miselnega bistva stavkov, potem mora zagotoviti neodvisnost miselne vsebine stavkov od naših predstav. V nasprotnem primeru bi bila miselna vsebina stavkov odvisna od našega čutnega doživljanja in določena s subjektivnimi stanji naše duševnosti. Takšna miselna vsebina, ki bi bila rezultat človeškega empiričnega doživljanja in odvisna od posameznikove duševnosti, bi bila spremenljivega značaja, poleg tega pa bi se razlikovala od človeka do človeka. Zato je za Fregeja nujna zagotovitev in utemeljitev miselne vsebine stavkov kot objektivne, od predstav neodvisne in nečutne miselne danosti, ki je rezultat idealnih

zakonitosti, ki te danosti urejajo in opredeljujejo.³⁰ Za primerjavo in nazornejše razumevanje si oglejmo Fregejev primer Kantove opredelitve prostorskega zora kot objektivne danosti, ki je nujni pogoj vsakega spoznanja zunanjih predmetov. Apriornost prostorskega zora je po Kantu možna le, če je ta možen kot *forma* zora, na podlagi katere je šele mogoča človeška receptivnost prostora (Kobe 2001, 47–51).

»Po Kantu prostor spada v pojavnost. Možno bi bilo, da bi si ga kakšno drugo umno bitje predstavljalo popolnoma drugače kot mi. Da, niti tega ne moremo vedeti, ali se enemu človeku pojavlja tako kot drugemu; kajti prostorskega zora enega ne moremo položiti poleg prostorskega zora drugega, tako da bi ju primerjali. In vendar je v tem vsebovano nekaj objektivnega; vsi – četudi samo z dejanji – priznavamo iste geometrijske aksiome, in jih tudi moramo, da bi se znašli v svetu. Kar je v tem objektivno, je zakonito, pojmovno, predmet presoje, kar se da izraziti z besedami. Kar je čisto zorno, ni sporočljivo.«
(Frege 2001, 50–51)

Če torej človeškim predstavam prostora, ki so nujni pogoj za percepcijo predmetov v prostoru, ne bi vladale stalne zakonitosti, ki zagotavljajo univerzalnost in objektivnost prostorskega zora, potem bi se predstave prostorskega zora razlikovale med seboj in ena ne bi bila enaka drugi. Vsak človek bi imel svojo subjektivno predstavo prostorskega zora, ki bi določala predstavo prostora in predmetov v njem glede na lastno recepcijo tega prostora in predmetov. Zato je predstava prostora možna le kot apriornost forme čutnega zora.

Frege v svoji razpravi z naslovom Osnove aritmetike pride do enakih ugotovitev kot Kant v Kritiki čistega uma – če bi človeške predstave ostale na ravni čutnih vtisov in procesov subjektivnih doživljanj, ki potekajo v duševnosti, potem bi si vsak človek predstavljal prostor in predmete na svoj način oziroma, še več, si jih sploh ne bi mogel predstavljati, saj predstave, ki niso rezultat sinteze razuma (ki šele vnese v samo predstavo enotnost, občost in odnos do predmeta) težko imenujemo predstave (Kobe 2001, 48). Ali kot navaja Frege: *»Kar je čisto zorno, ni sporočljivo«* (Frege 2001, 51). Torej, če bi bil zor le *danost materije* in bi bil prostor in predmeti v njem dani izključno neposredno, potem tega prostora in predmetov ne bi bilo. Prostor, čas in predmeti obstajajo kot predstave v naši zavesti ne kot gole materialne danosti, ampak le kot posledica apriornosti forme čutnega zora.

Torej mora tudi čutnost (prostor, predmeti in čas), če naj bo predstavljiva, slediti določenim zakonitostim, ki jih omogočata formi čutnega zora (čas in prostor). Brez form čutnega zora bi človeške predstave ostale nedoločene in nepredstavljive, bile bi le danost materije. Zato šele formi čutnega zora kot apriorno dani formi zagotavljata in omogočata, da čista predstavnost postane človeška predstava (Kobe 2001, 47–51).

Tako, kot je Kant želel zagotoviti objektivnost in univerzalnost človeških predstav s pomočjo form zora, s tem pa resničnost spoznanja, je tudi Frege iskal objektivnost in univerzalnost miselne vsebine stavkov kot pogoj vsakega spoznanja. Za razliko od Kanta je bil Frege

³⁰ Za podrobnosti glej in primerjaj A. Ule, Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike, str. 54.

prepričan, da tudi apriornost človeških predstav ne zadostuje za objektivnost miselne vsebine stavka. Zato gre Frege v svojih stavčnih analizah še dlje, vse z namenom iskanja resnične gotovosti miselne vsebine stavka, ki bo brezpogojno zagotavljala nujnost resničnega spoznanja, ki ga človeške predstave ne zmorejo upravičiti povsem zadovoljivo, saj zaradi svoje čutne narave ne morejo zagotoviti trdnega temelja spoznanju. Če naj bo zagotovljena *objektivnost, nespremenljivost, univerzalnost, brezčasnost* in *nujnost* stavčnega smisla, potem miselna vsebina stavka ne sme biti predmet empiričnih in psiholoških raziskav procesov duševnosti, temveč mora biti predmet obravnave *formalne logike*, ki kot formalna ontologija s svojimi zakonitostmi šele lahko zagotovi in omogoči smiselnost in resničnost miselne vsebine stavkov. Zato v jeziku lahko izrazimo le tisto miselno vsebino stavka, ki se podreja logičnim zakonitostim formalne logike, v nasprotnem primeru, če kršimo temeljne logične zakone in pravila, ostane miselna vsebina stavka neizrazljiva.

Miselna vsebina stavka se v Fregejevi semantiki izraža kot stavčni smisel oziroma kot nečutna in idealna danost, ki zagotavlja objektivnost našega spoznanja. Miselna stavčna vsebina ali misel (*Gedanke*), kot jo poimenuje Frege, je torej nespremenljiva, objektivna in idealna vsebina povednega stavka, ki je obče veljavna in jo vsi razumemo na enak način. Povedni stavek, ki izraža misel in kateremu lahko pripišemo resničnostni pomen, je nosilec smisla. Stavek je torej za Fregeja »*čutno oblačilo misli*« (Ule 1982, 101) in misel je tista idealna danost, ki v stavku zrcali lastno vsebino in mu daje smisel in pomen.

Ideja o nečutnih in idealnih miselnih bitnostih je imela vpliv tudi na Wittgensteina in njegovo filozofijo, še posebej na Wittgensteinovo zgodnje obdobje. Čeprav za Wittgensteina ni mogoče reči, da je idealist, tako kot to velja za Fregeja in njegovo filozofijo, se njegova zgodnja filozofska besedila, ki so nastala pred prvo svetovno vojno in med njo (Dnevnik 1914–1916, Prototraktat in Traktat), nagibajo k filozofskim smernicam, kot jih je začrtal Frege v svoji teoriji smisla in pomena. Wittgenstein od Fregeja prevzame pojem misli, ki jo po Fregejevem vzoru razlaga v odnosu do stavka. Tako za Fregeja kot za Wittgensteina je **misel smiselno izražen stavek**. Zato Wittgenstein v Prototraktatu³¹ in Traktatu pravi o misli naslednje:

»Stavčni znak, ki je uporabljen in mišljen, je misel.« (PTLP 3.3)

»Uporabljeni, mišljeni, stavčni znak je misel.« (TLP 3.5)

»Stavčni znak je projekcija misli.« (PTLP 3.11)

»Znak, s katerim izražamo misel, imenujem stavčni znak.

In stavek je stavčni znak v svojem projekcijskem odnosu do sveta.« (TLP 3.12)

»Uporaba stavčnega znaka je isto kot misliti na njegov smisel.« (PTLP 3.13)

»Projekcijska metoda je misliti smisel stavka.« (TLP 3.11(2))

»'Vsebina stavka' pomeni vsebino stavka, ki ima smisel.« (PTLP 3.2131)

»'Vsebina stavka' pomeni vsebino smiselnega stavka.« (TLP 3.13(4))

³¹ Prevodi citiranih Wittgensteinovih aforizmov iz Prototraktata so moji.

»Misel je stavek s smislom.« (PTLP 4)

»Misel je smiselni stavek.« (TLP 4)

»Stavek prikazuje svoj smisel.« (PTLP 4.022)

»Stavek kaže svoj smisel.« (TLP 4.022(1))

Iz zgoraj navedenih aforizmov iz Prototraktata in Traktata jasno sledi, da je imel Frege veliko večji vpliv na Wittgensteinovo filozofijo v njegovem zgodnjem obdobju filozofskega ustvarjanja, kot bi to morali pričakovati glede na splošno veljavno prepričanje, da Wittgenstein ni izhajal iz idealističnih izhodišč Fregejeve filozofije. Zato ni presenetljiva ugotovitev, da je bilo Wittgensteinovo iskanje miselne vsebine stavka v zgodnjem obdobju rezultat Fregejevega vpliva.

Tako Frege kot Wittgenstein iščeta idealno utemeljitev logične strukture jezika, ki bi zagotavljala resnično in jasno spoznanje ter hkrati zaobšla in preprečila vsa jezikovna protislovja, ki so posledica napačne rabe vsakdanjega jezika. Osnovni razlog, ki narekuje idealno utemeljitev logične strukture jezika, je iskanje normativne, objektivne, nečutne in brezčasne gotovosti, ki bi edina lahko zagotovila možnost pravega pomena smiselnega stavka – torej misli.

Če Frege še ostaja zvest filozofskim idejam idealizma in razume misel kot idealno in nečutno danost, kar ga vodi do antinomije,³² potem Wittgenstein že sprevidi, da takšna pozicija vodi v protislovje in jo zato rešuje na drugačen način. V ta namen ne predstavi zunanjega odnosa med mislijo na eni strani in njeno stavčno projekcijo na drugi strani z imeni predikatov, ki v Fregejevi filozofiji tvorijo vez med mislijo in njeno zrcalno sliko, temveč z relacijsko strukturo stavka,³³ ki predstavlja zrcalno podobo misli. Zunanje relatije so tako »ponotranjene« v stavčni strukturi samega stavka. Na ta način se Wittgenstein izogne nastanku antinomij in zagotovi konsistentnost logičnega sistema, kar ima za posledico vzpostavitev meje, onkraj katere spoznanje ni več mogoče. »O čemer ne moremo govoriti, o tem moramo molčati.« (TLP 7)

³² Russell 1903. leta dokaže protislovnost Fregejeve logike s tem, ko dokaže antinomijo množice vseh množic. Za primer dokaza Russell vzame množico vseh množic – torej množico, ki obsega vse obstoječe množice. Če množica vseh množic obsega vse množice, potem bi to pomenilo, da mora obsegati tudi samo sebe, v nasprotnem primeru ne more biti množica vseh množic. V matematiki načeloma velja, da množice načeloma ne vsebujejo same sebe kot enega izmed svojih elementov. Zato tudi množica vseh množic načeloma ne bi smela vsebovati sama sebe, kar pomeni, da ni množica vseh množic, ampak le podmnožica oziroma element neke druge množice, pod obseg katere spada. To pomeni, da če trdimo, da obstaja množica vseh množic, ki ima tudi samo sebe za element, pridemo do protislovja, ker množice načeloma ne vsebujejo samih sebe. V kolikor pa se postavimo na nasprotno stališče in trdimo, da množica vseh množic nima sama sebe za element, potem smo ponovno zašli v protislovje, saj takšna množica ne more biti množica vseh množic. Z navedenim argumentom je Russell v začetku 20. stoletja dokazal protislovnost Fregejeve logike.

Ker Fregejeva logika predstavlja osnovo semantike (teorije smisla in pomena), je pogoj možnosti vsakega smiselnega stavka. Ker naj bi bila Fregejeva logika v protislovju, kot je to pokazal Russell s teorijo množic, naj bi nas ta navajala na protislovne stavke.

³³ Za podrobnosti primerjaj: Andrej Ule, Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike, str. 24–25.

Ljudem je dano misliti tisto, kar je dostopno človeškemu razumu, ki svoja dognanja lahko izraža le v pojmi in jezikovnih strukturah. Meja spoznanja je tako meja lastnega razuma in zmožnosti izražanja v jeziku. Prestopanje te meje in »zadevanje ob njene stene« vodi v nesmiselne stavčne konstrukcije, ki kršijo osnovna pravila logične sintakse jezika. Smisel stavka je torej možen le tostran začrtane meje, izražen v stavčnih strukturah jezika. Ločitev med smislom in nesmislom je v filozofskih besedilih zgodnjega Wittgensteina določitev logične strukture smiselno izražene stavka kot nosilca misli. In ravno tej ločnici – torej **ločnici med smiselno izraženim stavkom in nesmiselno stavčno konstrukcijo** – ostaja Wittgenstein zvest vse do svoje smrti, nedvomno ves čas svojega nenehnega raziskovanja pomena v logiki in vsakdanjem jeziku.

Težnja po smiselni določitvi miselne vsebine stavka v Wittgensteinovi zgodnji filozofiji potemtakem pomeni po eni strani prevzemanje temeljnih idej Fregejeve logike in semantike, po drugi strani pa gre za kritično ovrednotenje Fregejevih idej, kar se v poznem obdobju Wittgensteinovega ukvarjanja s filozofijo kaže v ponovnem poskusu iskanja in opredelitve miselne vsebine stavka v njegovi odvisnosti od jezikovnih iger in gramatike (logične sintakse) vsakdanjega jezika.

Terapevtska interpretacija Wittgensteinove zgodnje filozofije poskuša na novo opozoriti na razmerje med Fregejevo in Wittgensteinovo filozofijo ter ga osvetliti, s tem pa prikazati relevantnost medsebojnega vpliva za terapevtsko branje zgodnje Wittgensteinove filozofije. Razumevanje pristopa terapevtskega branja zato terja preveritev izvora elementov Wittgensteinove filozofije, ki jih lahko navežemo na Wittgensteinovo ukvarjanje s Fregejevim in Russellovim delom. Proučevanje Fregejevih in Russellovih vplivov v Wittgensteinovi filozofiji ni pomembno le zaradi nekonvencionalnega razumevanja Wittgensteinove filozofije, ki zagovarja stališče, da je zgodnji in pozni prikaz logike pri Wittgensteinu konsistenten s terapevtskim branjem te filozofije, marveč ima težo tudi zaradi Wittgensteinovega specifičnega razumevanja Fregejeve filozofske misli kot relevantnega vira za terapevtsko branje Wittgensteinovih del (Crary & Read 2000, 14).

David Cerbone, Hilary Putnam in James Conant so avtorji, ki si v svojih komentarjih prizadevajo osvetliti vez med Fregejevo in Wittgensteinovo zgodnjo filozofijo. Glavni poudarek, ki si ga komentatorji prizadevajo pokazati v svojih razlagah Wittgensteinove filozofije, je predvsem navdih, ki ga je Wittgenstein črpal iz Fregejeve logike in semantike. Ti interpreti si zato prizadevajo osvetliti odnos in povezavo med Fregejevo in Wittgensteinovo filozofijo v prepričanju, da bo to razmerje pomagalo pri terapevtski interpretaciji Wittgensteinove filozofije, hkrati pa prispevalo k nekonvencionalnemu razumevanju Fregeja kot pomembnega vira za terapevtsko utemeljitev Wittgensteinove filozofije (Crary & Read 2000, 14). Po njihovem prepričanju med stavkom in mislijo obstaja kontradiktorno razmerje, ki nastane zaradi Fregejevega razumevanja logike kot normativne filozofske discipline, ki s svojimi logičnimi zakonitostmi in pravili omejuje misel in jo po mnenju interpretov »*dela nelogično*« (Crary & Read 2000, 14). Posledica logičnih pravil je »nelogična misel«, ki pa v resnici sploh ni misel, ampak nesmisel.

Komentatorji se v svojih stališčih strinjajo glede Fregejevega vpliva na Wittgensteinovo zgodnje obdobje filozofskega ustvarjanja, ki jih strnejo v naslednjih točkah:

1. Frege v svojih besedilih razvije dve temeljni stališči o logiki:
 - a) Glede na prvo Fregejevo stališče logika ne more biti ločena od misli (Gedanke) in predstavlja njen sestavni del. Logika je torej nekaj, kar je z mislijo neločljivo povezano in je inherentno misli.
 - b) Logični zakoni misel opredeljujejo s tem, da določajo normativni okvir mišljenju, ker mišljenje, ki se trudi presegati logične okvire, naleti na ovire, posledica katerih je izražanje nesmiselnih izjav.
2. Za Fregeja je logika sestavni del misli. Torej misel ne more biti izražena na nelogičen način, saj za Fregeja ne obstaja »nelogična misel« (illogical thought). Frege s tem ni želel reči, da ne moremo zanikati lastnih izjav (tvoriti kontradikcij), saj bi nelogično izraženo misel lahko razumeli tudi kot izjavljanje protislovji. Tovrstna naravnost posameznika, da tvori protislovja, pravzaprav nima ničesar opraviti s Fregejevo filozofijo, ker Frege razume logiko povsem drugače – to je kot pogoj možnosti mišljenja. Zato je misel lahko le logično (smiselno) izražena; misli, ki bi bila nelogična, ni. Nelogična misel sploh ne more obstajati, ker je takšna misel nesmiselna. Takšno radikalno filozofsko pozicijo o Fregejevi filozofiji so v svojih delih prvotno razvili filozofi Cora Diamond, Thomas Ricketts, Hans Sluga in Joan Weiner (Crary & Read 2000, 14).
3. Frege je v svojih stališčih o logiki zavezan še nekemu drugemu stališču. Privzame namreč, da so logični zakoni v normativnem razmerju do misli in da postavljajo meje, na katere naletimo v svojem mišljenju (Crary & Read 2000, 14).
4. Med obema stališčema v Fregejevi teoriji obstaja nekakšna napetost (Crary & Read 2000, 14).
5. Wittgenstein si v svojih filozofskih delih, tako zgodnjih kot poznih, prizadeva pokazati, da je prvo Fregejevo stališče o logiki, ki nima prostora za nelogično izražanje misli, negotovo, saj hkrati predpostavlja razumevanje logike kot postavitve normativnih okvirov misli (Crary & Read 2000, 14).
6. Wittgensteinova zgodnja in pozna dela se ukvarjajo predvsem z vprašanjem, kako je možno rešiti Fregejevo stališče o logiki, ki ne pušča nobenega prostora za »nelogično misel«, pred stališči o logiki, ki temu stališču nasprotujejo (Crary & Read 2000, 14).

Navezavo med zgodnjimi Wittgensteinovimi deli in Fregejevo teorijo smisla in pomena vidijo interpreti (David Cerbone, Hilary Putnam in James Conant) predvsem v zapletenem razmerju med logiko in logičnimi pravili, ki določajo smisel stavka na eni strani, in med mislijo na drugi strani. Če naj bo misel razumljiva, če naj ima misel vsebino, potem mora biti smiselna ali logična. V nasprotnem primeru misel postane nevsebinska. Smisel (ali logika) je torej nujno inherenten misli, sicer se misel prične izražati kot nesmisel, kar pa je v kontradikciji z njeno lastno naravo. Potemtakem bi lahko sklepali, da o nesmislu kot nelogično izraženi misli sploh ne moremo govoriti.

V že omenjenem komentarju z naslovom *The New Wittgenstein*, ki predstavlja osnovo za terapevtsko interpretacijo Wittgensteinove filozofije, David Cerbone, Hilary Putnam in James

Conant obravnavajo Fregejevo semantiko, vse z namenom jasnejšega razumevanja Wittgensteinove zgodnje filozofije in iskanja argumentov, ki bi pritrjevali terapevtski interpretaciji in ji bili v oporo. V svojih razlagah Fregejeve misli uporabljajo izraze *logika*, *logičen*, *nelogičen* in se sklicujejo na rabo misli kot »nelogične misli«, kar je razvidno iz zgoraj navedenih točk, v katerih so povzeta skupna stališča vseh treh komentatorjev (Crary & Read 2000, 13–15). Pri rabi izraza »nelogična misel«, ki ga interpreti uporabljajo z namenom, da bi pojasnili zapleteno razmerje med stavkom in mislijo v Fregejevi semantiki, v resnici ne gre za Fregejevo opredelitev misli, temveč za razumevanje pojma misli navedenih interpretov. Frege v svojih besedilih nikoli ne uporablja izraza »nelogična misel«, ampak vedno govori o misli v navezavi na stavek (stavčno funkcijo) in smisel (Sinn), ki ga lahko razumemo kot »vsebino misli«, ki je, tako kot stavek, izražena v obliki določene forme. Zato misel ne more nikoli biti nesmiselna, če naj izraža svoj smisel ali pomen.

Interpreti (David Cerbone, Hilary Putnam in James Conant) si z uporabo izraza »nelogična misel« prizadevajo pojasniti in povzeti Fregejevo idejo o smiselno izraženi misli, vendar je njihova interpretacija vprašljiva glede na dejstvo, da Frege ne uporablja tega izraza in da se Fregejeva uporaba logike nanaša le na stavke, ne pa tudi neposredno na misel samo. Fregejev stavek ima svoj pomen (Bedeutung) in je hkrati nosilec smisla (Sinn). Zato lahko rečemo, da je stavek zrcalna slika misli oziroma da stavek izraža neko misel. *»Stavek je 'čutno oblačilo' misli in s tem nam postane misel dojemljiva.«* (Ule 1982, 101) *»Misel je nečutna in idealna vsebina povednega stavka, ki ostane nespremenjena pri poljubnem prevodu tega stavka v drug jezik.«* (Ule 1982, 101) Nasprotno nesmiselna misel ne more predstavljati zrcalne slike smiselnega stavka in zato ne more imeti resničnostne vrednosti. V stavku se nesmisel misli kaže kot logična napaka ali kontradikcija, ki je v nasprotju s pravili predikatne logike, kot jo je definirala Frege. Vprašanje pa je, ali zaradi tega lahko govorimo o »nelogični misli«, kot to počnejo interpreti terapevtskega branja Wittgensteinove filozofije, saj je misel pri Fregeju opredeljena *idealno*, stavek pa *racionalno* in ga zato ni mogoče umeščati med idealno terminologijo. Fregejevih pojmov misli in stavka tako ni mogoče umestiti na isto raven, kajti misel pripada idealni ravni oziroma platonskemu svetu idej, medtem ko stavek pripada nižji ravni, to je ravni racionalističnega dožemanja in razlaganja zunanjega sveta in pojavov v njem. Potemtakem pojem logike in stavčne funkcije kot logične artikulacije v Fregejevi semantiki ni neposredno vezan na platonski svet idej oziroma na nekakšen *»fregejanski svet misli«* in ne participira na njem, kot je to značilno za misel. Res pa je, da obstaja med idealno opredelitvijo misli kot smiselne vsebine stavka in pomenom stavka vez, ki jo tvorita resničnostni vrednosti stavka (resnica in neresnica), ti predstavljata dva idealna predmeta misli. Če je stavek 'p' resničen, ima pomen oziroma je v odnosu s svojim pomenskim predmetom (resničnostno vrednostjo ali v tem primeru resnico). Pomen stavka 'p' se vzpostavi šele po tem, ko je vzpostavljen odnos med stavkom 'p' in njegovim predmetom. To pomeni, da ima stavek 'p' lahko pomen šele na podlagi odnosa s pomenskim predmetom in da pomen stavka 'p' vključuje tudi relacijo ali odnos do pomenskega predmeta in ne le predmeta samega. Torej odnos stavka 'p' do pomenskega predmeta (resnice) in ujemanje stavka 'p' s pomenskim predmetom (resnico), določa pomen stavka 'p' kot resničnega stavka. Če je stavek 'p' resničen, je tudi nosilec smisla. Enako velja tudi za primer, ko je stavek 'p' neresničen in izraža neresnico. Stavek 'p' je v relaciji s pomenskim predmetom (resničnostno vrednostjo), zaradi česar je neresničen. Ne glede na

to, ali je stavek 'p' glede na vzpostavljeni odnos s pomenskim predmetom resničen ali neresničen, še vedno izraža smisel, saj resničnostni vrednosti stavka (resnica in neresnica) ne vplivata na stavčno izražen smisel (Ule 1982, 97).

Stavčni smisel ni odvisen od resničnostnih vrednosti oziroma od pomenskega predmeta, na katerega se stavek nanaša, ampak je opredeljen idealno, to je kot miselna vsebina povednega stavka. Edino tako je mogoče razložiti znameniti Fregejev primer zvezde, ki jo enkrat imenujemo Večernica, spet drugič Danica, odvisno od tega, ob katerem času sveti. Če govorimo o prvi zvezdi večernega planeta, jo imenujemo »Večernica«, če pa mislimo na zadnjo zvezdo jutranjega neba, potem ji rečemo »Danica«, pri čemer gre za isto nebesno telo (Venero) in ne za dve različni zvezdi. Ker se izraza nanašata na isto nebesno telo (Venero), na isti predmet, imata izraza enak pomen (Bedeutung), vendar pa označujeta ta isti predmet na povsem drugačen način (beseda »Danica« ne odraža enakega smisla kot beseda »Večernica«) in tako izražata različna smisla (Sinn).

Poskušajmo sedaj rekonstruirati argument o »nelogični misli«, kot naj bi ga razumeli zagovorniki terapevtske interpretacije (David Cerbone, Hilary Putnam in James Conant), ki naj bi obravnavali Fregejevo semantiko kot protislovno. Ti interpreti vidijo napetost med stavkom 'p', ki izraža določen smisel, in med mislijo, ki naj bi jo stavek izrekel. Po mnenju Cerboneja, Putnama in Conanta pride do protislovja, ko stavek 'p' ne sledi več pravilom predikatne logike, hkrati pa naj bi še vedno izražal neko misel. Tako se znajdemo pred nesmiselnim stavkom 'p', ki je vedno v odnosu z mislijo kot svojo vsebino. Kar dobimo, je kontradikcija oziroma »nelogično izražena misel« stavka 'p' oziroma napetost med »nelogično mislijo«, kot jo izraža stavek 'p', in idealno podobo misli.

Vse kaže, da David Cerbone, Hilary Putnam in James Conant razumejo Fregejevo teorijo smisla in pomena napačno, saj ne opazijo, da gre – kljub povezavi, ki jo Frege vzpostavi med smiselnim stavkom in mislijo – za dve med seboj ločeni in različni ravni, ki nista in ne moreta biti povsem enakovredni. Z drugimi besedami: v Fregejevi semantiki je stavek opredeljen kot jezikovni izraz predikatnega smisla, medtem ko je misel razumljena kot idealna miselna vsebina stavka. Zato je stavek v Fregejevi semantiki prav tako določen z logičnimi pravili predikatne logike, hkrati pa predstavlja zrcalno podobo misli, ki jo izraža. Ali še drugače: če je »fregejanski svet misli« absoluten, je to zato, da zagotovi objektivno in resnično spoznanje povednih stavkov, ki bi sicer bili rezultat človeških predstav in duševnosti. »Fregejanski svet misli« naj bi tako zagotovil objektivnost in normativnost logike, ki je nujni pogoj možnosti smiselnih stavkov. V nasprotnem primeru, če objektivnost in normativnost stavčne funkcije ne bi bila zagotovljena, bi lahko zapadli v psihologizem. Zato je po Fregeju nujno potreben »svet misli«, ki miselni vsebini stavkov edini lahko zagotovi resnično spoznanje.

»Normativnost« logike pri Fregeju pomeni le to, da so logični zakoni nujni pogoj možnosti za nastop misli oziroma smiselnega stavka, ne pa da postavljajo zahteve jeziku, kako naj se »vede«. To pomeni, da so možni stavki, ki ne izražajo nobene misli, ne da bi izražali kako »nelogično misel«.

Torej imajo David Cerbone, Hilary Putnam in James Conant prav, ko menijo, da »svetu misli« prav tako vladajo nekakšne zakonitosti, ki določajo formo in vsebino misli, motijo pa se, ker racionalne logične zakone in njihova pravila, ki veljajo le znotraj Fregejeve predikatne logike, pripisujejo neki drugi ravni jezika. »Svet misli«, ki je po Fregeju opredeljen idealno, presega pomen stavkov, kot se ta izraža v jeziku, hkrati pa ta isti pomen določa in pogojuje, s tem ko zagotavlja objektivnost smisla in pomena.

Fregejeva opredelitev stavka in misli kot idealne vsebine stavka med seboj nista v kontradiktornem razmerju, ampak druga drugo dopolnjujeta in izgrajujeta tako, da se v logični formi smiselnih povedi zrcali vsebina mišljenja. Po Fregeju nesmiselni stavek preprosto nima pomena, torej nima resničnostnih vrednosti. Lahko sklenemo, da po Fregeju potemtakem ni stavčnega smisla brez misli in obratno, da ni izražene misli brez stavčnega znaka. Iz vsega navedenega lahko zaključimo, da o »nelogični misli« ni mogoče razpravljati, saj takšna misel ne obstaja. Razpravljati je mogoče le o misli sami in o njenem smislu ter o tem, kako se ta izraža v stavčnih strukturah Fregejeve logike. Stavčne strukture, ki so nesmiselne, za Fregeja niso več predmet razprave, saj Fregeja zanima predvsem, kako se misel in njena idealna vsebina izražata v stavkih, medtem ko vprašanje nesmisla pušča ob strani.

James Conant v svojem članku z naslovom *Elucidation and Nonsense in Frege and Early Wittgenstein*³⁴ predstavi Fregejev vpliv na zgodnje obdobje Wittgensteinovega filozofskega ustvarjanja in si prizadeva pokazati relacijo med Fregejevo teorijo smisla in pomena (pri čemer se sklicuje na Fregejev esej »O pojmu in predmetu« in spis »Osnove aritmetike«)³⁵ ter Wittgensteinovo filozofijo zgodnjega obdobja, natančneje Traktatom. V članku razvije stališče, da pri logični analizi stavka pravzaprav ne gre za upoštevanje razumevanja smisla tega stavka, kar posledično privede do nastanka »*nesmiselnega stavka*« oziroma do »nelogične misli«. Zato ne more obstajati nič takega, kot je »*logična analiza nesmiselnega stavka*« oziroma do stavka, ki bi izražal »*nelogično misel*« (Crary & Read 2000, 14).

Terapevtska interpretacija si torej prizadeva pokazati na relevantnost Fregejeve semantike za razumevanje Wittgensteinove zgodnje filozofije, predvsem pa pojasniti, kako so Fregejeva dela vplivala na Wittgensteina in kakšen pomen so imela za Wittgensteinovo zgodnjo filozofijo. Po mnenju Cerboneja, Putnama in Conanta se vpliv Fregejeve semantike pri Wittgensteinu kaže kot težnja po »ozdravitvi« vsakdanjega jezika »nelogičnih misli« oziroma jezikovnih nesmislov.

Razvoj analitične filozofije od Fregeja do Wittgensteina se torej kaže kot preiščevanje o smislu in pomenu logično nujnih stavkov. Wittgensteinova logična analiza jezika pa nedvomno izhaja iz Fregejevih spoznanj, ki jih Wittgenstein uporabi za iskanje smisla in pomena v logični analizi stavkov.

³⁴ Članek z naslovom »Pojasnitev in nesmisel pri Fregeju in zgodnjem obdobju Wittgensteinove filozofije« je objavljen v knjigi *The New Wittgenstein*, ki je prav tako predmet obravnave te razprave.

³⁵ Oba spisa sta v slovenskem jeziku izšla v knjigi z naslovom *Osnove aritmetike in drugi spisi*, v prevodu dr. Boruta Cerkovnika et al.

FILOZOFIJA LOGIKE JEZIKA ALI JEZIK LOGIKE

Wieso ist Alle ein logischer Begriff?

Wieso ist Alle ein Begriff der Form?

*Wie kommt es, dass Alle in jedem Satz vorkommen kann?*³⁶

(Wittgenstein, Notebooks, str. 38–39)

Terapevtske interpretacije, ki so nastale v šestdesetih letih 20. stoletja, vidijo stičišče, ki povezuje zgodnje in pozno obdobje Wittgensteinove filozofije, predvsem v razumevanju te filozofije kot terapije. Avtorji, kot so *Stanley Cavell*, *Rush Rhees*, *Hide Ishiguro* in *Peter Winch*, v šestdesetih letih 20. stoletja začrtajo pot novim razlagam Wittgensteinove filozofije in kot glavno navezavo med zgodnjim in poznim obdobjem Wittgensteinove filozofije navajajo *terapevtsko očiščenje filozofskih pojmov*, s tem pa *zavrnitev metafizične razlage sveta* kot zgodovinsko prevladujoče pozicije v filozofiji. Težava, s katero se soočajo avtorji tovrstnih interpretacij, je, da celotni Wittgensteinovi filozofiji pripisujejo stališče, ki ga Wittgenstein eksplicitno izpostavi le v Filozofskih raziskavah, natančneje v 132. in 133. aforizmu, kjer opredeli »filozofsko metodo« kot »terapevtsko«, pri čemer novi interpreti pozabljajo, da je tovrstno opredelitev metodologije treba razumeti metaforično, sicer zapademo v *redukcionizem* (PI, I, 60). Ti interpreti tako filozofiji zgodnjega Wittgensteina pripisujejo »terapevtski smoter«, ob tem pa ne pojasnijo, na kakšen način je Wittgensteinova zgodnja filozofija »terapija« (Crary & Read 2000, 11). Opredelitev Wittgensteinove filozofije kot terapije je torej le hipotetična, problematična pa je vsaj toliko, kolikor tem interpretom (Hidé Ishiguro, Peter Winch in Rush Rhees) ne uspe pojasniti, na kakšen način je terapevtski pristop prisoten v filozofiji Traktata. Povezavo med filozofijo zgodnjega Wittgensteina in filozofijo poznega Wittgensteina vzpostavi šele *Cora Diamond* ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja. Diamondova skupaj z *Jamesom Conantom* uspešno prikaže filozofijo Traktata kot »terapijo«, s pomočjo katere naj bi vse metafizike privedli do spoznanja o zmotnosti metafizičnih spoznanj oziroma, natančneje, o nesmiselnosti same metafizike kot tudi o nesmiselnosti metafizike kot podlage filozofskega načina mišljenja. Za Diamondovo in Conanta je filozofija Traktata terapevtska, ker uspešno prikaže napačnost in zmotnost metafizičnega načina mišljenja. Smisel filozofije Traktata zato vidita v prikazu zmotnosti metafizike; prikaz pa razumeta kot napoved terapije oziroma kot terapijo samo, saj je ravno prikazovanje napačnosti metafizičnega načina mišljenja predpogoj za nastop zdravljenja takšnega načina mišljenja ali kar že njegov del.

³⁶ Kako to, da je vse logična predstava? Kako to, da je vse predstava forme? Kako se lahko zgodi, da se vse lahko pojavi v kateremkoli logičnem stavku?

Namen kritičnega stališča do metafizike v Traktatu, ki ga v svojih interpretacijah zagovarjata Cora Diamond in James Conant, je vzpostavitev odnosa med zgodnjo filozofijo v Traktatu in pozno filozofijo v Filozofskih raziskavah. Cora Diamond in James Conant ravno v Wittgensteinovem zavračanju esencializma in kritiki vse dotedanje filozofije prepoznata ključni moment v razvoju njegove filozofije, s katerim utemeljujeta in zagovarjata terapevtsko branje te filozofije.

Namen filozofije ni več, kot ugotavlja Wittgenstein v svojih besedilih iz poznega obdobja, iskati, kot so to počeli klasični filozofi, skupno počelo vsega, torej ne gre za iskanje *substance*, ki bi predstavljala temelj vseh jezikov, temveč za obravnavo jezika samega, takšnega kot je, samo to in prav nič drugega. Ali še drugače, z našim vsakdanjim jezikom³⁷ ni prav nič narobe in zato ga ni potrebno spreminjati oziroma modificirati v skladu z našimi prepričanji o tem, kakšen bi jezik moral biti. Zato ni potrebno, da bi ustvarjali in si izmišljali nove, abstraktne (logične, formalne) jezike, kot sta jih kreirala Russell in Frege in ki bi bili boljši od tega, ki ga že imamo, in bi s svojo natančnostjo omogočali premostitev vseh filozofskih in jezikovnih zagat, iz katerih filozofija ne najde poti, zaradi česar je kot muha v muholovcu obsojena, vsaj tako se zdi, na svoje brezizhodno stanje. Obolelost, za katero trpi filozofija, je simptomatična in, vsaj kot kaže glede na njeno preteklost, neozdravljiva.

Navedeni tezi o vzpostavljanju in formiranju popolnega formalnega jezika, zahtevi, ki jo na prelomu 20. stoletja postavi logični pozitivizem, se Wittgenstein zelo jasno upre z ugotovitvijo, da se *»filozofija ukvarja z obstoječim jezikom in se zato ne bi smela pretvarjati, da mora obravnavati abstraktni jezik«* (TS 213, str. 57).³⁸ In nadalje, kot navaja v Filozofskih raziskavah, *»filozofija na noben način ne sme posegati v dejansko rabo jezika, torej ga konec koncev lahko samo opisuje, kajti tudi utemeljiti ga ne more,«* in zato *»vse pušča, kakor je«* (PI, I, 124).

Spoznanje o dejanskem stanju v filozofiji, torej da je treba vse pustiti, kakor je, in to, kar je, raje poizkusiti razumeti, tako kot se nam kaže od primera do primera, je torej izhodišče, ki ne dopušča konstruiranja novih, abstraktnih (logičnih, formalnih) jezikovnih sistemov, ki imajo z vsakdanjim jezikom pravzaprav le malo skupnega, saj ne uspejo zajeti njegove celovitosti, ampak ujamejo le določen, ozek segment njegove barvitosti. Zato *»sistema pravil za uporabo svojih besed nočemo izboljšati ali izpopolniti na povsem nov način. Kajti jasnost, h kateri stremimo, je vsekakor popolna. A to pomeni le, da naj filozofski problemi popolnoma izginejo. Resnično odkritje je tisto, ki mi omogoča, da prekinem filozofiranje, kadar hočem. – Tisto, ki daje filozofiji počitek, tako da je nič več ne preganjajo vprašanja, ki postavljajo pod vprašaj njo samo. – Namesto tega zdaj s primeri prikazujemo metodo in niz primerov je mogoče prekiniti. – Rešujejo se problemi (odpravljajo težave), ne pa en problem. Ne obstaja ena filozofska metoda, temveč obstajajo metode, tako rekoč različne terapije.«* (PI, I, 133)

³⁷ V besedilu bom namesto izraza *»naravni jezik«* uporabljala izraz *»vsakdanji jezik«*, saj je izraz *»naravni jezik«* mogoče razumeti veliko širše. Splošno uveljavljeni izraz *»naravni jezik«* se namreč lahko nanaša tudi na preostale oblike izražanja, kot sta na primer *»znakovni jezik«* ali *»sporazumevanje med živalmi«*, medtem ko je izraz *»vsakdanji jezik«* vezan izključno na jezike, ki jih govorimo ljudje in na naše vsakodnevno komuniciranje.

³⁸ *»Die Philosophie hat es mit den bestehenden Sprachen zu tun und nicht vorzugeben, dass sie von einer abstrakten Sprache handeln müsse.«* (TS 213, str. 57)

Povedano še drugače, metoda logične analize stavkov sicer omogoča reševanje nekaterih filozofskih in jezikovnih aporij, a le v primeru, da se tudi sama ne zaplete vanje. Obenem ji ne uspe, da bi zadovoljivo predstavila in nadomestila vse funkcije vsakdanjega jezika. Zato je logična analiza stavkov lahko le ena izmed (znanstvenih oziroma terapevtskih) metod ali jezikovnih iger, ki pomaga razumeti vsakdanji jezik in njegove posebnosti, ki se spreminjajo glede na posamezne primere, ni pa edina metoda, s pomočjo katere lahko v celoti pojasnimo in razumemo vsakdanji jezik. Zato bi bila redukcija razumevanja Wittgensteinove metode v poznem obdobju na eno samo metodo, ki bi bila sposobna odgovoriti na vsa vprašanja (tako v filozofiji kot v znanosti in v praksi vsakdanjega jezika), zgrešena, saj bi po eni strani napačno razumeli Wittgensteinovo filozofijo, po drugi strani pa bi spregledali dosežke in razvoj njegove filozofije. Ravno besedila iz poznega obdobja nakazujejo Wittgensteinova dognanja o nezmožnosti in napačnosti iskanja skupne substance vsega mišljenja, izraženega v jeziku. Takšna redukcija vsega mišljenja na eno samo metodo, s katero bi zadovoljivo pojasnili vso realnost, je nepopolno in enostransko razumevanje filozofije Ludwiga Wittgensteina. Metod je več in metoda logične analize stavkov je le ena izmed vseh metod, ne pa edina metoda, s pomočjo katere bi prišli, najsibo s pomočjo filozofije ali znanosti, do substance in do ozdravljenja filozofije in jezika vseh napak in aporij, v katere se neprestano zapletata. Torej *»naloga filozofije ni v postavitvi nečesa novega namesto našega jezika, ampak v odstranitvi določenih nesporazumov iz njega«* (TS 213, str. 54).³⁹ In te nesporazume je mogoče odstraniti le z uporabo različnih metod, ki preprečujejo širjenje bolezenskega stanja v filozofiji in omogočajo njeno ozdravitev. *Zato je redukcija filozofije na eno metodo napačna*, tako kot je tudi napačno reducirati vse znanosti na eno samo metodo. Znanstvenih metod je več, med seboj se razlikujejo in jih ni mogoče zvesti na določen skupni imenovalec, ker so vse metode do neke mere pravilne in za nobeno metodo posebej ni mogoče reči, da je povsem napačna, saj vsaka na svoj način razkriva določen znanstveni horizont. Največja zmot, ki so jo po Wittgensteinovem mnenju v preteklosti zagrešili filozofi, je omejitev filozofije na eno samo metodo. Tej zmoti sta sledila tudi Frege in Russell, ki sta vso dotedanjo filozofijo zreducirala na tvorbo in proučevanje formalnega (logičnega) jezika z namenom rešiti filozofijo vseh dotedanjih zmot ter kontradikcij mišljenja in jo s tem umestiti na raven znanosti. Metoda logične analize stavkov naj bi omogočila po eni strani odstranitev logičnih nasprotij, po drugi strani pa naj bi vzpostavila filozofijo kot znanost z uporabo znanstvenih metod. Obravnavanje filozofije kot znanosti in njeno reduciranje na znanstveno metodo, ki bi zagotavljala jasna, nedvoumna in znanstveno dokazljiva spoznanja, je tudi *»glavni vzrok filozofskih bolezni – enostranska dieta: svoje mišljenje hranimo z le eno vrsto primerov«* (PI, I, 593). Ker filozofija trpi za obolenjem in ker jo želimo ozdraviti bolezenskega stanja, jo moramo obravnavati kot bolnika, ki ga je treba zdraviti na specifičen način, s predpisanimi zdravilnimi metodami ali terapijami, ki mu bodo pomagala premagati bolezen. Zato naj *»filozof obravnava vprašanje tako, kot obravnava bolezen«* (PI, I, 255). Torej je filozofska vprašanja potrebno obravnavati kot bolezenska vprašanja, kot vprašanja, ki jih je potrebno zdraviti in za njih poiskati ustrezne terapije (metode zdravljenja).

Tako imenovano **terapevtsko branje Wittgensteinove filozofije** poskuša storiti prav to – ozdraviti filozofijo njenega bolezenskega stanja z apliciranjem filozofskih terapij (različnih metod). To pomeni, da avtorji esejev, zbranih v knjigah z naslovom *The New Wittgenstein* in

³⁹ *»Aber wenn so der allgemeine Begriff der Sprache sozusagen zerfließt, zerfließt da nicht auch die Philosophie? Nein, denn ihre Aufgabe ist es nicht etwas Neues an Stelle unserer Sprache zu setzen bestimmte Mißverständnisse in unserer Sprache zu beseitigen.«* (Ts 213, str. 54)

Wittgenstein and the Moral Life,⁴⁰ izhajajo iz Wittgensteinovega prepričanja o obstoju več metod, ki so vse terapevtske (PI, I, 133). Zato je njihovo branje Wittgensteinove filozofije, ki zaobsega tako besedila iz zgodnjega obdobja (Logično-filozofski traktat) kot besedila iz poznega obdobja (Filozofske raziskave), terapevtsko (v Crary, 2000: 1–16). Njihova kritika do tedaj že uveljavljenih klasičnih interpretacij⁴¹ Wittgensteinove filozofije izhaja iz skupnega izhodišča, ki kritično ovrednoti in na novo premisli razmerje med jezikom in realnostjo (svetom) in se postavi na stališče, da je kakršnokoli razlaganje, ki vsakdanji jezik pozicionira izven samega sebe, zmedeno in zavajajoče, predvsem pa vodi v množico interpretacij klasičnega branja, ki neuspešno pojasnjujejo Wittgensteinovo filozofijo v celoti. Terapevtska interpretacija zahteva nov premislek o klasičnih interpretacijah, saj meni, da so dotedanje razlage Wittgensteinovih besedil v kontradikciji same s seboj, poleg tega pa spregledajo bistveni element Wittgensteinove filozofije, ki ga Wittgenstein izpostavi v 133. aforizmu Filozofskih raziskav in ki bistveno prispeva k povezavi njegove filozofije v celoto. Gre za priznavanje različnih terapij, ki bodo filozofijo postavile nazaj na pravo pot, filozofija pa bo rešena vseh notranjih kontradikcij, nejasnosti in metafizičnih zablod, ki jo postavljajo pod vprašaj in zbuja dvome o njej.

Terapevtske interpretacije, nastale v obdobju zadnjih petdesetih let, opredelijo Wittgensteinovo filozofijo kot kontinuiteto in tako vnašajo nov pogled v razumevanje zgodovine filozofije. Na Wittgensteinovo filozofijo gledajo kot na filozofsko terapijo. Wittgensteinova filozofija je po tem razumevanju zdravljenje filozofije s filozofijo samo. Naloga filozofije in njen končni cilj sta razumljena kot »*boj proti začaranju našega razuma s sredstvi našega jezika*« (PI, I, 109). Primat filozofskega ukvarjanja s tradicionalnimi problemi filozofije je izključno lingvističen,⁴² zato filozofija ni več razumljena kot ljubezen do modrosti, ampak kot zdravljenje ali terapija. Filozofiji ne preostane nič drugega, kot da se spoprime z lastnim bolezenskim stanjem, da diagnosticira filozofske zagate, v katere se zapleta že od samega začetka, in se prepusti ustreznim terapijam, ki jo bodo ozdravile bolezni. Filozofija je terapija ali, kot se metaforično izrazi sam Wittgenstein, gre za »*kazanje poti muhi iz muholovca*« (PI, I, 309).

Razumevanje pojma filozofije in tudi filozofske teorije se je s tako imenovano novejšo interpretacijo Wittgensteina bistveno spremenilo, saj bistvo filozofije ni več v stremljenju po doseganju novih spoznanj, ki nas vodijo k modrosti in spoznavanju resnice, ampak gre za uvrščanje filozofije med znanosti; zato je njena naloga, da si, ravno tako kot druge znanosti, metodično (terapevtsko) prizadeva priti do sistematično izpeljanih, urejenih in dokazljivih spoznanj, očiščenih vse metafizike. Nove filozofske metode (jezikovne terapije) so po svoji

⁴⁰ Navedeni knjigi, ki sta zbirki esejev, sta med najbolj reprezentativnimi deli, ko gre za novejšo interpretacijo Wittgensteina. Tovrstno interpretacijo Wittgensteinovih del najdemo prav tako v: 'The Claim of Reason' Stanleyja Cavella, 'The Realistic Spirit' Core Diamond in v 'Mind, Value and Reality' Johna McDowella kot tudi v drugih filozofskih delih, med katerimi so najbolj prepoznavna besedila avtorjev Rusha Rheesa, Jamesa Conanta in G. E. M. Anscombe.

⁴¹ V nadaljevanju jo bomo na kratko poimenovali kar klasična interpretacija.

⁴² Terapevtske interpretacije Wittgensteinove filozofije (interpretacije Cavella, Diamondove, Conanta in McDowella ter drugih) zavračajo kakršnokoli zunanje pozicioniranje filozofskih razlag izven jezika. Vztrajajo, da je potrebno izhajati iz vsakdanjega jezika, takšnega kot je, saj nam šele ta omogoča pravilno razumevanje filozofske terminologije kot tudi pravilno razumevanje vsakdanjega jezika nasploh. Šele ob natančnem premisleku in pregledu rab filozofskega načina izražanja, kot tudi drugega izrazoslovja in s pomočjo metodičnega zdravljenja vseh načinov izražanja, torej šele z vpeljavo različnih terapij bosta tako filozofski kot vsakdanji jezik ozdravljeni.

naravi lahko le lingvistične in logične ter pritičejo jeziku, so metode jezikovnih iger,⁴³ ki pred nami razgrinjajo paleto besednih in stavčnih odtenkov, ki so vezani na kontekst in vpeti v raznorazne situacije, ki šele omogočajo in tvorijo raznolikost njihovega pomena. Namen vseh teh metod je, kot pojasnjuje Alice Crary v uvodu v novejšo interpretacijo Wittgensteina,⁴⁴ izključno terapevtski ali zdravilen, saj je cilj prav vseh metod doseči ozdravitev filozofije.

Zagovorniki terapevtske interpretacije torej menijo, da je treba enakovredno obravnavati vse metode, ki imajo za cilj s pomočjo različnih terapij ozdraviti filozofijo in vsakdanji jezik. Zato, pravi Wittgenstein, »v filozofiji ne delamo zaključkov.« *'Saj vendar mora biti tako!' ni filozofski stavek. Filozofija ugotavlja le, kar ji vsakdo dopušča.*« (PI, I, 599) In ravno zato, ker ni dovoljeno vsega zvesti na eno samo metodo, ki nas bo vedno pripeljala do pravega pomena realnosti, in ker to tudi ni mogoče, če naj ostanemo zvesti resničnemu pomenu filozofskih stavkov, pušča filozofija vse odprto. *Realnost je preveč kompleksna, da bi jo lahko zreducirali na edinstven metodološki pristop.*

Poudarek terapevtske interpretacije je predvsem v:

1. kontinuiteti Wittgensteinove *filozofije kot terapije*,
2. v novem obravnavanju *metod kot terapij* in
3. v kritiki izražanja metafizičnih nesmislov, vse v želji razumljivega izražanja misli.

Kar zagovorniki terapevtske interpretacije očitajo zagovornikom klasične interpretacije, je torej nerazumevanje filozofije kot terapije, pri tem pa pozabljajo na terapevtske učinke, ki jih terapije dosegajo tako v filozofiji kot v vsakdanjem jeziku. Nadalje zagovorniki terapevtske interpretacije izpostavljajo po eni strani kontradiktornost klasične interpretacije, po drugi strani pa redukcijo mišljenja na ustaljene rabe Wittgensteinove filozofije, kar ima za posledico standardizirano razumevanje te filozofije. Na kratko, klasičnim interpretacijam očitajo običajno, predvidljivo in že znano razumevanje Wittgensteinove filozofije.

Zagovorniki terapevtske interpretacije opozarjajo na kontradiktornost klasične interpretacije, ki izhaja iz poznega obdobja Wittgensteinove filozofije, natančneje iz Filozofskih raziskav. Stališče terapevtske interpretacije je, da klasična interpretacija razume filozofijo Filozofskih raziskav kot kritiko filozofije v Traktatu, hkrati pa v svoje razlage filozofije Filozofskih raziskav vnaša ravno to, kar naj bi Filozofske raziskave kritizirale in odpravile. Če Wittgenstein v Traktatu jezik logike obravnava v njegovem razmerju do realnosti (predmetov in stanja stvari, ki ga ti predmeti tvorijo), v Filozofskih raziskavah opusti takšno obravnavo in stavkov vsakdanjega jezika ne obravnava več v njihovi zunanji relaciji s svetom, ampak ta zunanji odnos med vsakdanjim jezikom in svetom, na katerega se vsakdanji jezik nanaša, ponotranji. Očitek in kritika terapevtske interpretacije klasični interpretaciji je, da zunanje razmerje med vsakdanjim jezikom in svetom (predmetom), ki ga Wittgenstein v Filozofskih raziskavah odpravi in razlaga kot lastnost notranje gramatične strukture jezika – torej kot ponotranjeno

⁴³ Predpostavka je, da je tudi logika v Traktatu le ena izmed jezikovnih iger. Torej se v tem primeru pojem jezikovne igre nanaša tako na logično analizo stavkov v Traktatu kot na jezikovne igre v Filozofskih raziskavah.

⁴⁴ Terapevtska interpretacija Wittgensteina se nanaša na knjižno zbirko esejev različnih avtorjev, naslovljeno *The New Wittgenstein*, ki zagovarja razlago razumevanja Wittgensteinove filozofije kot terapije. Sem uvrščamo filozofe Stanleyja Cavella, Coro Diamond, Jamesa Conanta in Johna McDowella, kot najbolj reprezentativne zagovornike tovrstne interpretacije Wittgensteinove filozofije.

razmerje, klasična interpretacija še vedno razume in razlaga kot zunanje razmerje med stavki vsakdanjega jezika in realnostjo (oziroma svetom kot predmetom obravnave jezika). Stališče terapevtske interpretacije je potemtakem, da moramo vsakdanji jezik v Filozofskih raziskavah razumeti iz njega samega. Ali še drugače: če se mora stavek v Traktatu ujemati s stanjem stvari oziroma s konfiguracijo zunanjih predmetov v svetu, zato da bo resničen, je v Filozofskih raziskavah resničnost stavka odvisna od rabe stavka v vsakdanjem jeziku, ne pa od korespondence s svetom kot predmetom obravnave (Crary & Read 2000, 3).

Namen terapevtske interpretacije pa ni le na novo opredeliti Wittgensteinovo filozofijo skozi kritiko klasične interpretacije, temveč dosledno upoštevati samega Wittgensteina in slediti njegovim željam ter namenu – to je, podvreči jezik terapiji in ga tako »očistiti« vseh jezikovnih aporij. Zagovorniki terapevtske interpretacije se pri razlagi Wittgensteinove filozofije torej poskušajo izogniti metafiziki in idealizmu, ki nastaneta kot posledica razlaganja pomena vsakdanjega jezika v kavzalni odvisnosti od zunanjega sveta. Odvrnitev od metafizike, idealizma in iskanja pomena besed v zunanjem pozicioniranju predmetov vidijo kot rešitev pri razumevanju filozofije kot terapije. Poudarek ni več na sami filozofiji, ampak na *edinstvenem namenu filozofije*, ki je *terapevtski* (Crary & Read 2000, 2–3). Cilj zagovornikov terapevtske interpretacije je doseči ravno to, kar klasični interpretaciji vedno znova uide: eksaktnost in konsistentnost med interpretacijo Wittgensteinove filozofije in to filozofijo samo. Skladnost interpretacije z njeno filozofijo je po njihovem prepričanju mogoče doseči le, če Wittgensteinovo filozofijo razumemo kot terapijo, torej če obravnavamo njene metode kot terapije. Zato Alice Crary v svojem uvodu v knjigo *The New Wittgenstein* opredeli Wittgensteinovo filozofijo kot filozofijo, ki ima ob uporabi različnih metod »*terapevtski namen*« (Crary & Read 2000, 1–5). Ob predpostavki bistvenega namena filozofije, ki se nanaša na odpravo metafizičnih zablod in jezikovnih aporij, je torej nujno poenotenje vseh filozofskih metod na terapijo samo. Različne metode se, kljub temu da nimajo ničesar skupnega medsebojno prepletajo in povezujejo v skupnem namenu ozdraviti filozofijo. Interpreti terapevtske interpretacije obravnavajo Wittgensteinovo filozofijo kot terapijo in s tem vzpostavijo povezavo med filozofijo zgodnjega in poznega obdobja (med filozofijo Traktata in filozofijo Filozofskih raziskav). Razlog, zakaj zagovorniki terapevtske interpretacije razumejo in razlagajo Wittgensteinovo filozofijo kot terapijo, pa izhaja neposredno iz Filozofskih raziskav (133. aforizem), kjer Wittgenstein filozofske metode primerja s terapijami. Terapevtska interpretacija Wittgensteinove filozofije je torej značilna predvsem za Wittgensteinovo pozno obdobje, ne pa za čas nastanka Traktata, kjer klasične interpretacije Traktata dopuščajo razlage metafizičnih stavkov kot nesmiselnih, a z namenom smiselne ubeseditve metafizičnega smisla. Zato si terapevtska interpretacija prizadeva utemeljiti metodo logične analize stavkov v Traktatu kot terapevtsko, saj je ravno takšna razlaga Traktata nujna za razumevanje Wittgensteinove filozofije kot kontinuirane celote. K utemeljitvi metode logične analize stavkov v Traktatu kot terapije prispevata Cora Diamond in James Conant, ki v svojih komentarjih razvijeta terapevtsko branje Traktata in s tem predstavita nove argumente za podporo terapevtskemu branju Wittgensteinove filozofije.

Cora Diamond v eseju z naslovom *Ethics, imagination and the method of Wittgenstein's Tractatus* predstavi stališče Traktata, ki je diametralno nasprotno stališču klasične interpretacije, v katerem zagovarja tezo, da je namen metode logične analize stavkov Traktata terapevtski, še več, da je sam smisel filozofije Traktata terapevtski, saj bralca poskuša prepričati v nesmiselnost metafizike na način *reductio ad absurdum* – torej s predpostavko

teze o pravilnosti metafizičnih trditev, ki se skozi logično analizo metafizičnih stavkov, ki vsebujejo termine, kot so substanca, Bog, metafizika, kavzalnost, esenca (bistvo) in eksistenca, izkažejo za nesmiselne.

Zagovorniki terapevtske interpretacije ne zavračajo le idealističnih interpretacij Wittgensteinove filozofije, ampak tudi pojmovanje filozofije kot metafizike. Z razumevanjem Wittgensteinove filozofije kot terapije zavrnejo vsakršen idealizem, s tem pa tudi metafiziko; z razlaganjem filozofije Traktata kot terapevtske filozofije vzpostavijo kontinuiteto med zgodnjim in poznim obdobjem Wittgensteinovega filozofiranja. Ključnega pomena za vzpostavitev kontinuitete je razlaga bistva filozofije Traktata kot zdravljenja bolezenskega stanja mišljenja. Z razlikovanjem med domišljijo na eni strani in bolezenskim stanjem domišljije na drugi strani Cora Diamond v svojem eseju *Ethics, imagination and the method of Wittgenstein's Tractatus* opredeli bistvo razumevanja filozofije Traktata kot terapije in pravi:

»Glede na moje branje knjiga⁴⁵ razume posameznika, ki je v precepu iluzije, da obstaja filozofija v tradicionalnem smislu. Razume ga skozi vstop v to iluzijo z namenom, da bi ga pripeljala iz nje [...] Tukaj je potem opis – zunanji opis – razlike med stavki Traktata in stavki metafizika. Prve avtor pripozna za navaden nesmisel, medtem ko drugih ne; prvi služijo ljudem z domišljijo, drugi pa so rezultat nekakšnega bolezenskega domišljijskega stanja in filozofu, ki pride z njimi na dan, primanjkuje samorazumevanja, za katerega si Traktat prizadeva, da bi nam ga zagotovil.«⁴⁶ (Diamond 2000, 160)

Stavki metafizike so stavki, ki kažejo na bolezensko stanje mišljenja in jih je zato treba podvreči terapiji, če naj bolezen odpravimo. Stavki v Traktatu pa so stavki, ki s pomočjo argumenta *ad absurdum* pokažejo, da so na videz resnični stavki metafizike v resnici nesmiselni in zato za filozofijo odvečni ter nebistveni. Stavki v Traktatu imajo terapevtsko vrednost, saj je njihova naloga ozdraviti filozofijo metafizike, ki povzroča in vzdržuje bolezensko stanje mišljenja. Če se filozofiji kot metafiziki ne odpovemo, potem tudi filozofskih zagat ne bomo razrešili in se bodo zato vedno znova ponavljale, saj smo navajeni uporabljati izrazoslovje metafizike in razmišljati na metafizičen način, ki ga imamo navado posploševati na vsakdanji jezik:

»Kadar filozofi uporabljajo neko besedo – 'vednost', 'bit', 'predmet', 'jaz', 'stavek', 'ime' – in skušajo dojeti bistvo reči, se moramo vselej vprašati: se ta beseda v jeziku, kjer je doma, dejansko kdaj tako rabi?

Mi besede speljujemo z njihove metafizične uporabe nazaj na vsakdanjo.»
(PI, I, 116)

Če želimo preprečiti nastanek filozofskih aporij, ki imajo svoj izvor v metafizičnem načinu mišljenja, moramo spremeniti način filozofiranja – torej v celoti zavrniti metafizični način kot način ubeseditve filozofije – obenem pa spremeniti pogled na samo filozofijo. Zato filozofsko

⁴⁵ Mišljen je Logično-filozofski traktat.

⁴⁶ *»On my reading, the book understands the person who is in the grip of the illusion that there is philosophy in the traditional sense. It understands him through entering into that illusion in order to lead him out of it; [...] Here, then, is a description – an external description – of the difference between the propositions of the Tractatus and the propositions of the metaphysician. The former are recognized by their author to be plain nonsense, the latter are not; the former are in the service of an imaginative understanding of persons, the latter are the result of a sort of disease of imagination, and the philosopher who comes out with them lacks that understanding of himself which the Tractatus aims to secure for us.«* (Diamond 2000, 160)

stališče zagovornikov terapevtske interpretacije vidi rešitev v obravnavanju filozofije kot terapije ali v načinu zdravljenja bolezenskega stanja mišljenja. Filozofija je za zagovornike terapevtske interpretacije *znanost o zdravljenju mišljenja*, ki *filozofijo zvaža na terapijo*. Ta teorija s pomočjo različnih znanstvenih metod, bistvo katerih je ozdravitev filozofije od metafizike, odstopa od vseh dosedanjih temeljev filozofskega mišljenja. Bistvo filozofije ni več v iskanju modrosti, ampak v samozdravljenju filozofije in njene zgodovine, predvsem pa v zdravljenju od metafizičnega načina razumevanja realnosti. Filozofija je tu znanost, katere bistvo je zdravljenje izraženih misli v filozofiji.

Terapevtska interpretacija korenito spremeni namen klasičnega razumevanja filozofije (opredelitev filozofije v njenem razmerju do substance), posledica česar je drugačno razumevanje samega bistva filozofije, s tem ko v klasično razumevanje filozofije vnese nov vidik (filozofija kot terapija), ki filozofijo opredeli kot znanost (znanost o zdravljenju od jezikovnih zablod v filozofiji in vsakdanjem jeziku nasploh). Prehod iz tradicionalnega načina filozofskega mišljenja na znanstveno metodo iskanja dokazljivih in pravih spoznanj je za zagovornike terapevtske interpretacije Wittgensteinov prelom s filozofsko tradicijo. Bistvo tega prehoda naj bi bilo zdravljenje filozofije, ne pa spoznanje resnice kot vsebine filozofskega mišljenja.

V čem se kaže znanstveni značaj filozofije? Filozofija seveda še vedno ni znanost v smislu naravoslovnih znanosti, ki z odkrivanjem novih resnic prispevajo k novemu spoznanju, s tem pa k širitvi znanja. V tem pogledu je filozofija metafizika ali znanost o prvih počelih, saj se zavzema za pridobivanje novih uvidov v bistvo biti – torej znanost, ki omogoča nova spoznanja samega bistva stvari. Terapevtska interpretacija takšnega spoznanja vsekakor ne predpostavlja in zagovorniki terapevtske interpretacije ne zavzemajo stališča, da je naloga filozofije kot znanosti v odkrivanju novih resnic, ki bodo filozofijo vodile k novim znanstvenim uvidom in novemu sistematično izpeljanemu, dokazljivemu spoznanju. Filozofija kot znanost potemtakem ni mišljena v klasičnem pomenu besede – torej kot znanost, ki prihaja do novih resnic o svetu s pomočjo novih odkritij, kot to počnejo naravoslovne znanosti.

Filozofija tudi ni psihologija, da bi se ukvarjala s subjektivnimi aspekti duševnosti v odvisnosti od empiričnega dojetanja sveta. Prav tako se filozofija ne ukvarja s čustvovanji posameznika, ne sprašuje se o vplivu čustev na mišljenje in se ne ukvarja z vprašanjem njihove racionalnosti. Filozofija kot znanost o zdravljenju mišljenja se torej ne nanaša na proučevanje duševnih procesov in stanj, ampak je razumljena na povsem drugačen način. Njena bistvena značilnost je množica znanstvenih metod, ki delujejo na filozofijo terapevtsko in med seboj tvorijo družinsko podobnost.

V Traktatu je tako, kot znanstvena metoda, uporabljena metoda logične analize stavkov, ki z analizo logičnih stavkov in argumenta *ad absurdum* vodi do spoznanja o nesmiselnosti stavkov metafizike. Bistvo metode Traktata ni v novem znanstvenem odkritju, ampak v sistematičnem dokazovanju pravilnosti misli, kakor so izražene v stavkih predikatne logike. Namen metode je torej z uporabo pravil logične analize stavkov na sistematičen način dokazati njihovo pravilnost ali nepravilnost. Stavki, ki se nanašajo na metafizične trditve, kot je trditev o obstoju substance, ob uporabi logičnih pravil in argumenta *ad absurdum* na sistematičen način privedejo do kontradiktornih metafizičnih trditev (oziroma trditve o substanci, kot je bilo

prikazano na zgornjem primeru) in posledično do napačnosti teh trditev, zaradi česar dosledna logična analiza teh trditev ne more veljati za logično pravilne trditve (stavke).

Metoda logične analize stavkov v Traktatu deluje znanstveno zato, ker ob uporabi pravil za logično analizo stavkov sistematično izpelje napačnost stavkov s področja metafizike in nas tako privede do novega spoznanja na področju filozofije (to je spoznanja o nesmiselnosti metafizičnih trditev), pri čemer ne gre za novo znanstveno odkritje, temveč le za pravilno upoštevanje že znanega – se pravi, za upoštevanje napačnosti forme stavkov metafizike oziroma za njihovo kontradiktornost. Gre torej za pravilno razumevanje forme stavkov oziroma za pravilno razumevanje tega, kar leži pred nami, ne pa za iskanje nečesa novega, kar ostaja očem skrito (kot na primer pojem biti ali substance v metafiziki).

Wittgensteinova zastavitev logike v Traktatu izvira iz Fregejeve teorije predikatne logike, iz katere se je razvila Wittgensteinova interpretacija pomena stavkov, ki temelji na metodi logične analize stavkov.

Fregejev temeljni princip popolnega stavka prevzame tudi Wittgenstein. Princip je osnova za razumevanje pomenjanja v Traktatu in v Filozofskih raziskavah, saj posameznih besed (znakov) ni mogoče razumeti izven konteksta predikatne logike stavkov (Traktat) oziroma izven konteksta jezikovnih iger v stavkih vsakdanjega jezika (Filozofske raziskave). Pri tem je treba paziti, da temeljnega principa pri Fregeju ali Wittgensteinu ne bi razumeli narobe – torej da se princip v resnici nanaša na zunanje okoliščine, ne pa na jezik. V tem primeru bi temeljni princip prevzel drugačno vlogo, kot jo ima v Fregejevi in Wittgensteinovi teoriji smisla in pomena. Tako pri Fregeju kot pri Wittgensteinu se temeljni princip navezuje le na stavke in stavčni kontekst, ki se nanaša na logiko, ne pa na zunanje okoliščine. Zato je vsakršno navezovanje na dogajanje izven stavkov jezika napačno. A ravno to počnejo zagovorniki klasične interpretacije, s tem ko predpostavljajo zunanji kontekst, na katerega se stavki jezika tako ali drugače nanašajo (Crary & Read 2000, 3). Glavni očitke zagovornikov novejše interpretacije klasični interpretaciji je torej nekonsistentnost, saj klasična interpretacija zavrača ravno to, kar predpostavlja sama – se pravi, da po eni strani na teoretskem nivoju utemeljuje, da je treba pomen stavkov vsakdanjega jezika razlagati izključno na podlagi njihove jezikovne rabe, ki je gramatikalna, po drugi strani pa ti stavki vzporedno predpostavljajo zunanji kontekst (zunanje okoliščine), ki ne izhaja iz vsakdanjega jezika, ampak je del zunanjega sveta, kulture, navad in običajev, ki so del vsakodnevnega življenja in po katerih se ljudje ravnavajo.

Zagovorniki terapevtske interpretacije zagovornikom klasične interpretacije očitajo tudi relativizem, ki izhaja iz njihovih že omenjenih stališč. Če je namreč smisel stavka vsakdanjega jezika treba razumeti izključno glede na njegovo rabo v stavku in je zato treba izhajati izključno iz te rabe, potem to pomeni, da je smisel vsakdanjega jezika in stavka arbitraren glede na zunanji svet in okoliščine v njem. Zato je razumevanje smisla zunanjega sveta relativno glede na jezik. Ali še drugače: zunanji svet, dogodki in stanja v njem so neodvisni od našega vsakdanjega jezika, njegovega poznavanja in osvajanja ter možnosti jezikovnega izražanja. Dogodki bi ravno tako nastopili, tudi če vsakdanjega jezika ne bi govorili. Četudi lahko dogodke razumemo le s pomočjo vsakdanjega jezika, ne velja nasprotno – da je razumevanje smisla vsakdanjega jezika odvisno od zunanjih dogodkov. Vsakdanji jezik in svet sta drug od drugega neodvisna in se med seboj ne prepletata, se medsebojno ne pogojujeta oziroma nimata neposrednega vpliva drug na drugega (med vsakdanjim jezikom in svetom ne velja razmerje

kavzalnosti). Zato je smisel stavkov vsakdanjega jezika mogoče razumeti in razlagati glede na vsakdanji jezik, torej glede na njihovo rabo, ne pa glede na zunanji svet. Razumevanje zunanjega sveta in dogajanja v njem je možno le s pomočjo vsakdanjega jezika, saj je vsakdanji jezik edini medij, ki omogoča izražanje in sporazumevanje ter opisovanje sveta. Vprašanje je, kaj želimo razumeti in opisati? Ali nas zanima zunanji svet in dogajanje v njem, ali nas torej zanima pomen dogodkov v svetu ali pa nas zanima smisel vsakdanjega jezika? Odgovor na vprašanje je dokaj preprost. Wittgenstein, ki se z zunanjim svetom, znanostjo in empirizmom ni nikoli posebej ukvarjal, saj sta ga zanimala predvsem jezik in smisel stavkov oziroma stavčni kontekst, ki ga ustvari gramatika z rabo gramatičnih (logično-sintaktičnih) pravil, se v svoji filozofiji jezika osredotoča predvsem na gramatično analizo stavka kot nosilko jezikovnega pomena. Zato so klasične interpretacije Wittgensteinove filozofije zavajajoče, ker pod pojmom stavčnega konteksta hkrati predpostavljajo zunanji kontekst in s tem vzbuja vtis Avguštinove slike o smislu jezika: Avguštin s smislom stavka razume obstoj zunanjih predmetov v svetu in na ta način vzpostavi poenostavljeno predstavo o kavzalni povezavi med vsakdanjim jezikom in svetom. Ta povezava po Wittgensteinu ne obstaja, saj je vez med vsakdanjim jezikom in svetom arbitrarna. Avguštinova teorija o pomenu je le eden od načinov, kako lahko razlagamo vsakdanji jezik, ni pa edini možni način razlage smisla jezika. Načinov je več, ker je tudi mnogo terapij, ki zdravijo mišljenje zaradi različnih bolezni. Med različnimi terapijami in načini razlaganja pomena stavkov obstaja določena sorodnost ali skupni cilj – ozdraviti filozofijo napačnega razumevanja pomena filozofskih stavkov in vzpostaviti pravilen način interpretiranja gramatične rabe stavkov v filozofiji.

Če je v Traktatu Wittgenstein še verjel v celovito realnost (esencializem), iz katere je mogoče izpeljati vse stavke jezika, jo v Filozofskih raziskavah nadomesti s pluralizmom svetov. Pomen stavka v Filozofskih raziskavah tako ni več odvisen od funkcijske določitve resničnostne vrednosti stavka, kot je to opredeljeno v Traktatu, temveč od poljubne izbire jezikovne igre enega izmed možnih svetov.

Čeprav tako klasična kot terapevtska interpretacija obravnavata Wittgensteinovo filozofijo s poudarjanjem različnih elementov Wittgensteinove analize logičnih stavkov in gramatikalne analize vsakdanjega jezika, je vendar možno ugotoviti, da imata obe interpretaciji skupno značilnost, saj obe reducirata Wittgensteinovo filozofijo na razumevanje, ki ne izhaja iz celovite obravnave te filozofije. Če terapevtska interpretacija Wittgensteinovo filozofijo reducira na terapijo in če klasična interpretacija gradi razumevanje Wittgensteinove filozofije na stališču, da ta filozofija še vedno išče odgovore na metafizična vprašanja filozofije, je upravičen očitek t. i. »tretjega Wittgensteina« klasični in terapevtski interpretaciji, da obe interpretaciji ne upoštevata celotnega Wittgensteinovega opusa, ker zanemarjata vsa dela, ki so nastala po letu 1945. Opazimo lahko, da interpreti, ki delijo Wittgensteinovo filozofijo na tri dele, vsem ostalim interpretom očitajo, da ne upoštevajo celotne Wittgensteinove filozofije, saj njihovo ukvarjanje s to filozofijo ne gre dalje od Filozofskih raziskav, razpravo O gotovosti pa puščajo ob strani, kljub temu da gre za izredno pomembno delo, ki bistveno prispeva k drugačnemu razumevanju Wittgensteinovega opusa.

Celovito obravnavanje Wittgensteinove filozofije ne omogoča redukcije, temveč narekuje ohranitev množice metod, ki so med seboj ekvivalentne in so enako relevantne za razumevanje smisla vsakdanjega jezika. Metode se sicer med seboj razlikujejo, a vendar ohranjajo medsebojno povezanost, ki se odraža v skupnem cilju po ozdravitvi filozofije z

uporabo različnih terapij. Če se izrazimo v Wittgensteinovem jeziku, lahko povzamemo, da je obravnava filozofije kot terapije družinska podobnost, saj v sebi združuje in prepleta vse možne načine zdravljenja filozofije.

O *družinski podobnosti* Wittgenstein spregovori v 66., 67. in 108. aforizmu Filozofskih raziskav, kjer na pojmih »igre«, »jezika« in »števila« predstavi različne primere družinskih podobnosti, s pomočjo katerih poskuša opredeliti ta pojem. Kot najbolj tipičen primer družinske podobnosti navede različne vrste »iger«, kot so »igre na igralni deski, igre s kartami, igre z žogo, bojne igre itd.« (PI, I, 66). Na prvi pogled je videti, da igre zaradi svojih različnih lastnosti nimajo prav veliko skupnega oziroma »ko jih pogledaš, sicer ne boš videl nič takega, kar bi bilo vsem skupno«, a vendar, »videl boš podobnosti, sorodnosti, in to celo vrsto« (PI, I, 66). In »teh podobnosti nikakor ne moremo označiti bolje kot z besedo 'družinske podobnosti'« (PI, I, 67). Različnih vrst iger sicer ni mogoče zvesti na skupno osnovo, a kljub temu se določene igre med seboj prepletajo in so si podobne, nekatere bolj, druge manj, ter tvorijo določeno skupino ali celoto oziroma, kot navaja Wittgenstein, »'igre' tvorijo družino«, saj je z njimi tako kot s »člani družine«, med katerimi se »prekrivajo in križajo različne podobnosti, ki obstajajo med njimi« (PI, I, 67). Enako velja tudi za jezik: »Spoznamo, da to, kar imenujemo 'stavek', 'jezik', ni formalna enota, ki sem si jo predstavljal, temveč družina bolj ali manj medsebojno sorodnih tvorb.« (PI, I, 108) In tako kot obstaja neskončno mnogo primerov podobnosti in sorodnosti med različnimi vrstami »iger« in »števil«, tako obstaja neskončno mnogo različnih celot, ki se med seboj na takšen ali drugačen način prepletajo in tvorijo »družine« ali »družinske podobnosti«. Podobno kot pri jezikovnih igrah velja tudi pri družinskih podobnostih: njihovo število je mnogotero, med seboj se prepletajo in dopolnjujejo in ni mogoče, da bi jih zvajali eno na drugo, saj bi sicer zopet stopili na tradicionalno filozofsko pot metafizike.

Zagovorniki terapevtske interpretacije vsem metodam pripisujejo skupno stičišče oziroma družinsko podobnost in Wittgensteinovo filozofijo obravnavajo kot terapijo. Ali povedano drugače: *filozofija je terapija in njen namen je samozdravljenje* (Crary & Read 2000, 1–18). Toda če obstaja mnogo različnih družinskih podobnosti, ali je mogoče vse filozofske metode povezati v eno samo družinsko podobnost? In nadalje, ali lahko filozofiji pripišemo namen, in če je to možno, ali je ta namen res terapevtski ali pa ima filozofija drugačen cilj? Ali ni ravno pripisovanje določenega cilja filozofiji v nasprotju z osnovnim razumevanjem filozofije same?

Pregled zgodovine filozofije od antike do *Hegla* kaže, da filozofija ves čas svojega tisočletnega razvoja ni stremela k doseganju zunanjih ciljev oziroma njena pretenzija nikoli ni bila uporabnost, temveč želja doseči modrost, saj, kot je to opredelil že Aristotel, »*vsiljudje stremijo k vedenju, in sicer po svoji naravi*« (Aristotel 1999, 3). Za razliko od uporabnih znanosti filozofija torej ne stremi k znanju, ki bi zagotavljalo določene učinke in nam dajalo želene koristi, ampak k spoznanju same sebe, torej k znanju zaradi znanja samega. Namen filozofije ni utilitarističen, marveč usmerjen k resničnemu spoznanju ali modrosti zaradi nje same. Zato je vprašljivo, ali je prispevek Wittgensteinovega razumevanja filozofije res mogoče iskati v filozofskem cilju, ki je dotlej ostajal prikrit in neznan vsem ostalim filozofom. Ali je torej Wittgenstein v svojih filozofskih razglabljanjih prišel do novega spoznanja, ki bistveno spremeni položaj filozofije in ji omogoči, da ponovno pridobi svoj ugled, ki ga je ob koncu 19. stoletja z nastopom znanosti izgubila, saj ni zmogla podati odgovorov na temeljna vprašanja ontologije, fizike, logike in spoznavne teorije na enak način, kot je to lahko za svoj predmet storila znanost? Ali še drugače: ali se Wittgensteinov prispevek k filozofiji res skriva v tem, da

jo postavi ob bok znanosti? Primerjava filozofije z znanostjo oziroma opredeljevanje filozofije kot teorije znanosti je značilna predvsem za Heglovo filozofijo in pozitivizem, filozofijo, ki je zaznamovala 19. stoletje, vsekakor pa ni značilna za razvoj filozofije od antike do Hegla, v vsem času, ko filozofija ni imela ne znanstvene metode ne namena postati znanost, ampak je zasledovala višja cilja, in sicer: doseganje modrosti in spoznavanje absolutne resnice o vsem bivajočem.

Za Wittgensteinovo razumevanje filozofije je značilno, da je tako kot nekateri filozofi pred njim ločeval med filozofijo in znanostjo ter filozofiji pripisoval drugačno mesto znotraj spoznavanja. Na klasično filozofijo je gledal kot na metafiziko, polno kontradikcij, ki jih je treba odpraviti, medtem ko je naravoslovje »nekaj, kar nima s filozofijo nobenega opravka« (TLP 6.53). Ali še natančneje, kot to opredeli v Filozofskih raziskavah: »Imeli smo prav glede tega, da naša raziskovanja ne smejo biti znanstvena. Izkustvo, da je 'to in to mogoče misliti, in sicer v nasprotju z našimi vnaprejšnjimi mnenji' – kar koli naj bi že to pomenilo – nas ni moglo zanimati. (Pnevmatško pojmovanje mišljenja.) In izdelati ne smemo nikakršne teorije. V našem raziskovanju ne sme biti nič hipotetičnega. Vsa razlaga mora proč, in na njeno mesto mora stopiti opis. Ta opis pa osvetljujejo oziroma mu dajejo pomen filozofski problemi. Ti seveda niso empirični, temveč se jih rešuje s pomočjo uvida v delovanje našega jezika, in to tako, da je to delovanje spoznano; v nasprotju z nagnjenjem, da bi ga razumeli narobe. Problemi se ne rešujejo z nabiranjem novih izkušenj, temveč s sestavljanjem že dolgo znanega. Filozofija je boj proti začaranju našega razuma s sredstvi našega jezika.« (PI, I, 55 – 56)

Tako ne more biti nobenega dvoma več, da je Wittgenstein jasno razločeval med znanostjo na eni strani in filozofijo na drugi in postavil ločnico med njima ter da ni poskušal reducirati filozofije na znanost, česar so se pred njim sistematično lotili pozitivisti s Comtom na čelu. Razumevanje Wittgensteinove opombe 133. aforizma Filozofskih raziskav, v katerem primerja filozofske metode s terapijami, lahko pomeni le metaforično primerjavo filozofije z zdravljenjem, ki pa je ne gre jemati dobesedno – torej kot redukcijo filozofije na znanost o zdravljenju, kar razlagajo zagovorniki terapevtske interpretacije Wittgensteina. Wittgensteinovo razumevanje filozofije ostaja v svojem temelju zvesto antičnemu iskanju resnice, kar pomeni, da filozofija ni le ljubezen do modrosti, ampak tudi ljubezen do resnice: »Vse razmisleke lahko opravi na veliko bolj preprost način, kot sem to počel včasih. Zato v filozofiji ni potrebno uporabiti novih besed – stare zadostujejo. Naša edina naloga je, da smo pravični. To se pravi, da je vse, kar moramo storiti, pokazati in odpraviti krivice filozofije; pri tem pa ne smemo sestavljati novih skupin – in ver.«⁴⁷ (TS 213, str. 309) S prepovedjo redukcionizma in s prepovedjo poseganja v celoto stvarnosti Wittgenstein dokončno opravi s sistematizacijo filozofije.

Z nastankom novega razumevanja Wittgensteinovih besedil, kot jih opredeli terapevtska interpretacija, postane filozofija znanost o zdravljenju filozofije, kar je v celoti v nasprotju z Wittgensteinovim pojmovanjem filozofije. Resda se terapevtska interpretacija Wittgensteina

⁴⁷ »Alle Überlegungen können viel hausbackener angestellt werden, als ich sie in früherer Zeit angestellt habe. Und darum brauchen in der Philosophie auch keine neuen Wörter angewendet werden, sondern die alten reichen aus. (Unsere Aufgabe ist es nur, gerecht zu sein. D.h., wir haben nur die Ungerechtigkeiten der Philosophie aufzuzeigen und zu lösen, aber nicht neue Parteien – und Glaubensbekenntnisse – aufzustellen.« (TS 213, str. 309)

uspešno izogne reduciranju filozofije na eno samo metodo in v skladu z Wittgensteinovim pojmovanjem »metode« v svojih razlagah zagotovi mesto pluralizmu različnih metod, vendar s poenotenjem vseh metod na eno družinsko podobnost doseže ravno to, čemur se poskuša izogniti, in tako ponovno zaide v filozofski redukcionizem, ki ga Wittgenstein kritizira in zavrača.

METAFIZIKA V TRAKTATU

Na začetku Traktata Wittgenstein predpostavi pravilnost določene metafizične teze o svetu. Svet je »celotnost dejstev ali obstoječih stanj stvari« (TLP 1.1, 2.04), je »vse, kar se primeri«, (TLP 1) in je pogojen s substanco, zato smo, kot navaja Wittgenstein v Dnevnikih, »v vsakem primeru na nek način odvisni in temu, od česar smo odvisni, pravimo Bog« (NB, str. 74e). Substanca je glede na celoto sveta svetu zunanja in »obstaja neodvisno od tega, kar se primeri« (TLP 2.024). »Bog« ali »Življenje«⁴⁸ sta le drugo ime za substanco, ki določa svet, kar pa ne pomeni, da velja tudi nasprotno – torej, da biva svet neodvisno od substance. Substanca je nujni pogoj za obstoj sveta in tvori njegovo bitnost, ki se izraža skozi najsplošnejšo formo stavka oziroma skozi splošno formo resničnostne funkcije (TLP 6). Vsi stavki, izraženi v jeziku moderne formalne logike, so rezultat postopne uporabe operacije najsplošnejše forme stavka, pri čemer se pri opisovanju metafizičnih pojmov nanašajo na predmete, ki »tvorijo substanco sveta« (TLP 2.021) – torej na predmete, ki so svetu zunanji. Takšno slikanje sveta klasična filozofija v zgodovini metafizike obravnava znotraj etičnih dimenzij in poskuša racionalno opredeliti, kakšen naj bo svet in kako naj posamezniki ravnajo v njem, da bi dosegli skupno dobro. Svet je v klasični filozofiji opredeljen z etičnimi in metafizičnimi kategorijami, ki jih Wittgenstein ob koncu Traktata označi za nesmiselne, saj smisel sveta ni prisoten v svetu, ampak »mora biti zunaj njega. V svetu je vse, kot je, in se vse dogaja, kot se dogaja; v njem ni nobene vrednosti – in tudi če bi bila, bi bila brez vrednosti« (TLP 6.41). Kajti »če bi bila neka vrednost, ki ima vrednost, mora biti zunaj vsega dogajanja in tako-bivajočega. Zakaj vse dogajanje in tako-bivajoče je slučajno« (TLP 6.41). In nadalje, »to, kar ustvarja ne-naključno, ne more biti v svetu, zakaj sicer bi tudi to bilo spet naključno. To mora biti zunaj sveta« (TLP 6.41).

Obstoj etičnega je v Wittgensteinovi zgodnji filozofiji pogojen z nujnostjo obstoja nad-svetnega (transcendentnega). Etiko iščemo zaman, če jo poskušamo najti v svetu naključij, v katerem živimo. Bivajoče lahko le biva, obstaja in se potrjuje skozi lastno eksistenco, skozi lastni obstoj, ki omogoča njegovo delovanje. Stvari so le tako ali drugače in nič drugače, so torej možne le kot trenutni dogodki, ki so nenehno v teku. Stanja stvari lahko obravnavamo le kot dejstva, oropana vseh etičnih meril, saj etična merila ne veljajo v svetu, ki se nenehno

⁴⁸ Za podrobnosti glej Wittgensteinovo knjigo 'Notebooks 1914–1916' na str. 73e–74e.

spreminja. Ko govorimo o stvareh, lahko izrekamo le stavke o dejstvih ali stanju stvari, ne moremo pa govoriti o moralno-vrednostnih sodbah, ki segajo na področje etičnega. Ker »stavki ne morejo izražati nič višjega« (transcendentnega), je jasno, da »ne more biti nobenih stavkov etike« (TLP 642). Torej: »jasno je, da etike ni mogoče izreči.« (TLP 6.421) Stavki etike so za Wittgensteina neizrekljivi, saj ne vsakdanji jezik ne jezik formalne logike etičnega smisla ne moreta izraziti. Zato so vsi stavki o substanci, Bogu, eksistenci, esenci, kavzalnosti in metafiziki, sicer pomensko možni (z njimi lahko tvorimo o njih pomenske stavke), vendar so takšni stavki nesmiselni, če jih logično analiziramo. Ker stavki metafizike ne obstajajo, tudi o metafiziki ni moč govoriti. Metafizika, če bi bila možna, je za Wittgensteina nesmiselna, ker presega tako zmožnosti našega spoznanja kot zmožnosti ubeseditve v vsakdanjem jeziku oziroma sega preko meja našega sveta. Metafizika in etika sta transcendentni in imata smisel le izven jezikovnih mej stavkov predikatne logike. Ker se o stavkih etike in metafizike ne moremo jezikovno izražati, »moramo o tem molčati« (TLP 7).

Klasična predpostavka filozofije o etičnih dimenzijah sveta kot metafizične celote, ki jo Wittgenstein postavi za tezo na začetku Traktata, se preko logične analize stavkov izkaže za napačno, ker teza in antiteza ne moreta veljati hkrati. Wittgenstein sklepa, da so stavki metafizike nesmiselni. Torej metafizike, vsaj za nas, v okvirih, kot jih dopušča naš jezik, ni, saj takšno spoznanje presega naše spoznavne zmožnosti.

Zanima nas le tisto, kar lahko opišemo z jezikom. Česar ni mogoče ubesediti v stavkih, o čemer ne moremo govoriti, ker presega naše spoznavne zmožnosti, ni predmet filozofske obravnave, saj ni relevantnega pomena za filozofijo. Ker torej metafizični stavki za filozofsko presojo in razumevanje niso bistveni, je nujno zavrnilo pojmovanje metafizike kot prevladujočega načina mišljenja in razmišljanja v filozofiji. Wittgenstein zaključi Traktat z naslednjim pojasnilom:

»Moji stavki nudijo pojasnitev s tem, da jih bo tisti, ki me je razumel, na kraju spoznal za nesmiselne, ko se bo skozi njih – na njih – povzpел iz njih. (Mora tako rekoč odvreči lestev, potem ko je splezal po njej.)

Te stavke mora prevladati, potem bo videl svet pravilno.«
(TLP 6.54)

Stavki metafizike so torej nesmiselni. Takšne stavke lahko sicer razumemo površinsko, vendar so nesmiselni globinsko. Kot značilne primere nesmiselnosti metafizičnega stavka najdemo v Traktatu stavke o substanci, ki jih Wittgenstein z logičnim argumentom *ad absurdum* zavrne kot nesmiselne. Na začetku Traktat predpostavi obstoj (eksistenco) substance kot biti, tezo torej, ki se ob koncu Traktata izkaže za nesmiselno. Potek sklepanja je naslednji:

1. h1 Substanca je forma in vsebina. (TLP 2.025)
2. h2 Substanca biva (leži) zunaj sveta in je neodvisna. (TLP 2.024, 6.41)
3. h3 Vse, kar biva (leži) zunaj sveta, ima vrednost. (TLP 6.41)

┆ **Substanca, ki jo sestavljata forma in vsebina, ima vrednost, ker leži zunaj sveta.**

1. h1 Vsi možni stavki, ki so zgrajeni pravilno, so smiselni. (TLP 5.4733)
2. h2 Stavek 'Substanca je forma in vsebina' je možen stavek, ki je zgrajen pravilno. (TLP 5.4733)

┆ **Stavek 'Substanca je forma in vsebina' je smiseln stavek.**

1. h1 Smiselni stavki ne morejo izraziti nič višjega, torej, ničesar, kar je zunaj sveta. (TLP 6.42)
2. h2 Smiselni stavki govorijo le o svetu. (TLP 6.42)
3. h3 Stavek '*Substanca je forma in vsebina*' je stavek, ki govori o stvareh, ki so zunaj sveta. (TLP 2.024)

┆ **Stavek '*Substanca je forma in vsebina*' ni smiseln stavek, ker ne govori o svetu.**

┆ **Stavek '*Substanca je forma in vsebina*' je nesmiseln stavek.**

┆ **Ker je stavek o substanci nesmiseln, o substanci ne moremo govoriti. (TLP 7)**

Iz prikazanega načina sklepanja je razvidno, da o pojmu substance ne moremo govoriti, saj so stavki o substanci nesmiselni. Ker ni smiselnih stavkov o substanci, tudi smiselnih stavkov o metafiziki ne more biti. Vsi stavki metafizike (stavki, ki vsebujejo metafizične pojme, kot so npr. substanca, bit, bitnost, eksistenca, esenca, bivajoče itd.) so možni le kot nesmiselni stavki. Problemi filozofije so problemi filozofije kot metafizike, ki tvori nesmiselne stavke. Če naj »filozofski problemi popolnoma izginejo«, je treba premagati tako metafiziko kot metafizični način izražanja (PI, I, 133).

Naloga filozofije v Traktatu torej ni v iskanju resnice o biti (substanci) z namenom pridobivanja novih ontoloških spoznanj, pač pa z uporabo *primerne metode zdravljenja* (v Traktatu je to logična analiza stavkov) zagotoviti ustrezno terapijo, ki bo uspešno odpravila jezikovne nesmisle, nastale v zgodovini filozofije kot metafizike.

Filozofija v zgodnjem obdobju Wittgensteinovega ustvarjanja torej ni metafizika ali znanost o prvih počelih (vzrokih), kot jo definira *Aristotel* v *Metafiziki*, niti ni znanost v smislu naravoslovnih disciplin, ki si metodično prizadevajo priti do sistematično izpeljanih, predvsem pa dokazljivih spoznanj resnic o svetu.

Kaj potem pravzaprav terapevtska interpretacija Wittgensteina prispeva k »novi razlagi Wittgensteinove filozofije«, če množica znanstvenih metod ne vodi k novim znanstvenim spoznanjem, ampak le k določitvi pravilnosti (ali nepravilnosti) mišljenja? Ali je Wittgensteinova filozofija res tako zelo oddaljena od starogrških večnih temeljev antične filozofije kot težnje po pravilnosti izražanja misli oziroma kot težnje po resničnosti izraženega, ki pa ne označuje odnosa vsebine stavkov jezika v razmerju do stvari, ampak formo izraženih misli?

WITTGENSTEINOVE METODE

V različnih obdobjih svojega ustvarjanja Wittgenstein različno razume in temu smiselno primerno uporablja metodologijo. V zgodnjem obdobju, ki se nanaša predvsem na filozofijo, zapisano v Traktatu, rabi metodo odslikavanja ali slikovno metodo, v poznem obdobju pa metodo iz Traktata nadomesti z novo metodo jezikovnih iger in družinsko podobnostjo. Zamenjava metode odslikavanja v poznem obdobju z metodo jezikovnih iger ne pomeni neustreznosti te metode, kajti kot navaja Wittgenstein v Filozofskih raziskavah, ne »*obstaja le ena filozofska metoda, pač pa metode, tako rekoč različne terapije*« (PI, I, 133), ampak pomeni le njeno »*ozkost*« ali »*zamejenost*« (PI, I, 3), saj je ni mogoče uporabiti za celoten jezik. Zato Wittgenstein v poznem obdobju svojega ustvarjanja uporabi takšno metodo (metodo jezikovnih iger), ki je »*zadosti široka*« in »*odprta*« za vse možne funkcije vsakdanjega jezika. Metoda jezikovnih iger tako smiselno nadomesti metodo odslikavanja iz Traktata.

Wittgensteinova metodologija ima v filozofiji pomen le kot množica različnih metod, ki pomagajo pri smiselnem razumevanju in pravilnem interpretiranju vseh jezikovnih funkcij vsakdanjega jezika. Ravno neopredeljivost števila jezikovnih funkcij pogojuje nedoločeno število filozofskih metod, saj ni mogoče pričakovati, da bo ena metoda v filozofiji zadostovala in ustrezno pojasnila smiselno rabo vseh stavkov v jeziku. Pluralizem metod je torej nujnost, če hočemo z njihovo pomočjo ustrezno pojasniti vse funkcije vsakdanjega jezika. Pojasnitev vseh funkcij pa ne pomeni odkrivanja novih resnic na znanstveni ravni, ampak pomeni le smiselno pojasnitev stavkov, izraženih v vsakdanjem jeziku.

Pritrjevanje Wittgensteinovi tezi o enakovrednem priznanju množstva metod res ne vodi k novim znanstvenim spoznanjem v smislu novih znanstvenih odkritij, zaradi česar bi lahko terapevtski interpretaciji Wittgensteina oporekali znanstvenost. Množica metod nas pripelje le do novega spoznanja o naravi in ustreznosti metod samih, obenem pa vodi k spoznanju, da naloga filozofije ni, kot se je to razumelo skozi njeno zgodovino, v iskanju in odkrivanju novih resnic, ampak v *ureditvi* že znanih in ustaljenih filozofskih dognanj. Zato je za Wittgensteina »*učenje filozofije pravzaprav spominjanje*« njene zgodovine (TS 213, str. 309).⁴⁹ A vendar ravno uporaba množice različnih metod, ob upoštevanju predpisanih pravil pri analizi stavkov (najsibo stavkov logike ali stavkov vsakdanjega jezika), na sistematičen način dokaže pravilnost ali nepravilnost forme izraženih misli. Torej ravno pri aplikaciji množice metod na analizo stavkov pridemo do razločevanja med smiselnimi in nesmiselnimi stavki jezika (logičnega ali vsakdanjega) in ravno ločevanje smiselnih stavkov od nesmiselnih na sistematičen in dokazljiv način kaže, zakaj imajo te metode znanstveni status. Pri tem ne gre za nova znanstvena spoznanja, ampak za *prepoznanje* smiselnih stavkov. Filozofija bo zares postala filozofija šele

⁴⁹ »*Das Lernen der Philosophie ist wirklich ein Rückerrinnern. Wir erinnern uns, daß wir die Worte wirklich auf diese Weise gebraucht haben.*« (Ts 213, str. 309)

takrat, ko bo postala dejansko smiselna – ko bo torej »ozdravljena« vsakršnih stavčnih nesmislov. Filozofija bo prerasla v filozofijo v njenem pravem pomenu, ko bo osvojila znanstveni značaj. To se bo zgodilo takrat, ko se bo filozofija ob pomoči aplikacije znanstvene metodologije naučila:

1. prepoznati nesmiselne stavke (najsibo stavke predikatne logike ali stavke vsakdanjega jezika) in
2. z analizo sistematično dokazati nesmiselnost določenih stavkov (stavkov predikatne logike ali stavkov vsakdanjega jezika) oziroma
3. ločevati smiselne stavke od nesmiselnih (najsibo bodo to stavki predikatne logike ali stavki vsakdanjega jezika).

Naloga filozofije je torej v iskanju in določanju tistih stavkov filozofije, ki so dejansko smiselni, pri čemer je s pomočjo ustrezne metodologije nujno dokazati tudi njihovo pravilnost. Stavki, za katere se skozi stavčno analizo izkaže, da je njihova forma napačna, so nesmiselni in zato ne sodijo k filozofiji kot *znanosti o pravilno izraženih mislih*. Filozofija ni le znanost o zdravljenju mišljenja, ampak je predvsem *znanost o pravilnosti izražene forme mišljenja*. Za filozofijo, podobno kot pri antičnih Grkih – še posebej Aristotelu, ni več bistvena vsebina v stavku izraženih misli, ampak njena forma: njen pomen je sporočanje resnice o stvari. Če naj filozofsko mišljenje pravilno izrazimo v stavčnih konstrukcijah, moramo filozofske stavke podvreči ustrezni metodologiji in z njeno pomočjo ugotoviti njihovo smiselnost. To lahko storimo s pregledovanjem in analiziranjem filozofskih stavkov, skratka, z brskanjem po zgodovini filozofije. Filozofijo je treba podvreči njej sami in pri analiziranju filozofije, ob apliciranju znanstvene metodologije, dokazati njen smisel. Zato je *filozofija znanost o zdravljenju filozofskega mišljenja kot pravilne forme v stavku izraženih misli*.

Če je filozofija znanost o samoterapiji, to pomeni, da terapevtske interpretacije filozofijo razumejo kot terapijo oziroma kot *redukcijo filozofije na znanost o samoterapiji*. Glavni cilj filozofije je glede na terapevtske interpretacije, kot to opredeli Alice Crary v uvodu v knjigo *The New Wittgenstein, »terapevtski«* (Crary & Read 2000, 3).

Ali je glavni namen, ki ga zasleduje Wittgenstein v svojih delih, res aplikacija terapije v filozofiji? Ali pa lahko filozofijo razumemo kot nekaj bolj temeljnega in bitnostnega in v tem smislu kot nekaj, kar presega tako znanosti kot tudi znanost o samoterapiji? Ali je sploh mogoče govoriti o kakšnem posebnem namenu v Wittgensteinovi filozofiji? Oziroma če zastavimo vprašanje nekoliko ožje: ali je po Wittgensteinu sploh mogoče govoriti o filozofiji kot znanosti?

WITTGENSTEINOVNO ZAVRAČANJE FILOZOFIJE KOT ZNANOSTI

Pluralizem različnih metod v filozofiji, ki ga Wittgenstein v Filozofskih raziskavah (PI, I, 133) ne le dopusti, ampak celo zapove, daje vtis znanstvenega značaja filozofije. Če želimo razumeti filozofske probleme, moramo proučiti filozofski način izražanja, saj so filozofski problemi jezikovne narave in jih je mogoče razrešiti le, če filozofske stavke podvržemo logični analizi. To pomeni, da je potrebno metodološko proučiti stavke filozofskega načina izražanja in s pomočjo logične analize stavkov, ustrezno pristopiti k razrešitvi filozofskih problemov, ki so povečini metafizične narave.

Namen začetnikov logičnega pozitivizma je bil nedvomno z logično analizo stavkov odpraviti vse jezikovne probleme in 'očistiti' filozofski jezik metafizičnih nesmislov. Tudi Wittgensteinova filozofija v zgodnjem obdobju nagiba k jezikovnemu očiščenju filozofije s pomočjo logične analize stavkov. Kasneje Wittgenstein takšen namen opusti, saj ob koncu Traktata ugotovi, da z vsakdanjim jezikom pravzparav ni nič narobe in da je napaka storjena že v samem začetku, saj je metoda, ki je uporabljena v Traktatu, preozka, ker ne zajema vseh stavčnih funkcij. Logična metoda lahko sicer logično analizira stavke, vendar pri tem zajame le del vsakdanjega jezika. Zato je nujna uporaba različnih metod, če naj bo možna pravilna analiza smiselnih stavkov vsakdanjega jezika.

Nepogrešljivost metod v Wittgensteinovi filozofiji in prvotni Wittgensteinov namen, da bi reformiral filozofski jezik v skladu s pozitivističnimi načeli, dajeta njegovi filozofiji znanstveni pridih. In vendar Wittgenstein vseskozi ostro zavrača pozitivistično stališče o približevanju filozofije znanosti s pomočjo metode, utemeljene na znanstvenem spoznanju v filozofiji; kar naj bi, tako kot znanstvene metode, rešilo filozofijo pred propadom in pomagalo upravičiti nova filozofska dognanja. Filozofija naj bi v skladu s pozitivističnimi načeli tako postala 'nova znanost'. Takšno stališče Wittgenstein vseskozi ostro zavrača, saj filozofija ne more prevzeti ne znanstvenih nalog ne znanstvene metodologije. S tem se Wittgenstein upre takrat prevladujočemu scientizmu oziroma ideji, da je znanost merilo vseh stvari. V Traktatu tako ostro zavrne scientistično stališče.⁵⁰

⁵⁰ Vprašanje o pravilni interpretaciji sveta, realnosti, s katero sta soočeni tako filozofija kot znanost, je filozofsko gledano epistemološko-ontološko vprašanje, ki se po eni strani navezuje na določitev statusa spoznanja, po drugi pa na klasično filozofsko vprašanje umestitve filozofije – torej, kakšen je položaj filozofije glede na znanost. Ali je torej filozofijo (in filozofsko spoznanje) mogoče uvrstiti med znanosti (med znanstveno spoznanje) oziroma k znanostim ali pa njen položaj presega znanstveno umestitev (oziroma znanstveno spoznanje)?

Wittgensteinovo stališče glede tega vprašanja je negativno in filozofiji odreka znanstveni status. Filozofija presega znanost, še več, je pogoj za znanstveno delovanje in samo znanost, v tem oziru pa je ravno več od znanosti same, saj postavlja pogoje za pravilno znanstveno delovanje kot smiselno razumevanje realnosti. Ker stavki znanstvenega jezika niso zmožni izraziti znanstvene teorije na razumljiv način, ki v sebi ne bi odražal določenega smisla, ampak kontradiktornost, zato znanstvena teorija ne sledi načelom pravilnega mišljenja, za znanost pa postane nesmiselna in neuporabna. Zato je pogoje znanosti in znanstvenega načina razmišljanja treba iskati v pravilno izraženih stavkih znanstvenega jezika, saj je le na ta način mogoče zagotoviti aplikativnost in resničnost tako znanstvene teorije kot tudi znanstvenega mišljenja.

Ravno zato ker filozofija ni znanost in nima mesta med znanostmi, ker njena naloga ni v postavljanju teorije in v iskanju novega aplikativnega spoznanja, ki ima znanstveno vrednost, in ker je zmožna to preseči in to dejansko

Ob koncu Traktata Wittgenstein loči filozofijo od naravoslovja, še več, po Wittgensteinu je naravoslovje »nekaj, kar s filozofijo nima nobenega opravka« (TLP 6.53). Torej filozofije ne moremo postaviti ob bok naravoslovju niti je ne moremo reducirati nanj. To pomeni samo to, da je lahko filozofija manj od naravoslovja ali več od njega, vsekakor pa ne more biti naravoslovje samo. Pozneje, v Filozofskih raziskavah, v času nastanka poznih filozofskih spisov, Wittgenstein razširi pojem naravoslovja na pojem znanosti, s tem pa razširi samo področje obravnave. Govori o znanostih (oziroma o znanosti v splošnem pomenu besede) in ne več le o naravoslovju.

Wittgenstein v obdobju, ko njegova filozofska razmišljanja dosežejo največjo zrelost, ne le pritrdi mladostnim tezam o naravoslovju iz Traktata, temveč jih posploši na celotno znanost: »Imeli smo prav glede tega, da naša raziskovanja ne smejo biti znanstvena« (PI, I, 109), kar pomeni, da filozofija ni in ne more biti znanost, še več, celo ne sme biti znanost. Razlog, ki ga Wittgenstein navede v korist tezi, da filozofija nima ničesar skupnega z znanostjo, je predvsem v dejstvu, da znanost vedno poda določeno razlago, hipotezo, ki določi, zakaj je nekaj opredeljeno na določen način. Takšna razlaganja pa niso usklajena s filozofsko naravo, saj filozofiji ne pritiče iskanje razlogov. Filozofija zato tudi »ne sme izdelati nikakršne teorije,« saj »v našem raziskovanju ne sme biti nič hipotetičnega« (PI, I, 109). Zato »mora vsa razlaga proč in na njeno mesto mora stopiti opis« (PI, I, 109). Naloga filozofije ni razlagati, kakšna je realnost, torej, naloga filozofije ni v določanju in navajanju vzrokov in kavzalnih razmerji z namenom utemeljiti lastne hipoteze, temveč kolikor mogoče nazorno opisati realnost, če naj pomen realnega pravilno razumemo. »Ta opis pa osvetljujejo oziroma mu dajejo pomen filozofski problemi. Ti seveda niso empirični, temveč se jih rešuje s pomočjo uvida v delovanje našega jezika, in to tako, da je to delovanje spoznano; v nasprotju z nagnjenjem, da bi ga razumeli narobe.« (PI, I, 109) Filozofija torej ne more nikoli biti znanost, saj filozofija po Wittgensteinu ne obravnava realnosti empirično, ampak realistično. Filozofski problemi so jezikovni problemi, so problemi pravilnega razumevanja stavkov jezika in njihovega pomena, kot se nam kaže skozi stavčno rabo jezika. Stavke lahko razumemo pravilno le, če so smiselni, torej, če imajo pomen, saj če so nesmiselni, za nas nimajo pomena. Zato se »problemi ne rešujejo z nabiranjem novih izkušenj, temveč s sestavljanjem že dolgo znanega« (PI, I, 109). Če torej želimo razumeti stavke v jeziku, moramo znati ločevati med tistimi stavki, ki so smiselni in imajo pomen, in tistimi, ki to niso in so za nas brez pomena. Naloga filozofije je, da s pomočjo metodologije določi, kateri stavki so lahko nosilci smisla, in jih tako loči od nesmiselnih in za filozofijo nepomembnih stavkov. A vendar, ali to pomeni, da je treba filozofijo zvesti na znanost, zato da dosežemo smiselnost stavkov vsakdanjega jezika, ali pa je mogoče to doseči tudi po kakšni drugi poti?

Ob upoštevanju zgoraj navedenih Wittgensteinovih tez je jasno, da redukcija filozofije na znanost ni možna, zaradi česar ni mogoče sprejeti gledanja novih interpretacij, ki počnejo ravno to. Takšno razumevanje filozofije kot redukcije na znanost o samoterapiji zavrne prav

tudi presega, je mogoče reči, da je filozofija več od znanosti oziroma je ravno ona tista, ki ustvarja pogoje znanstvenega diskurza. Možna je le tista znanstvena razprava, ki upošteva in izpolnjuje pravila pravilnega mišljenja, ki jih zagotavlja gramatika jezikovnih iger stavčnega diskurza.

Gramatika diskurza se glede na različne jezikovne igre medsebojno razlikuje. Naloga filozofije zato ni v formiranju novih teorij, ampak v pravilnem razumevanju in razjasnjevanju že znanega, v preteklosti pridobljenega (znanstvenega) spoznanja. Filozofiji gre za pravilno razumevanje (znanstvenega) diskurza ob upoštevanju pravilnega načina mišljenja kot ga zagotavlja gramatika (logična sintaksa) jezika glede na lastno vpetost v raznolikost jezikovnih iger.

Wittgenstein v svojih delih, najbolj jasno pa v Filozofskih raziskavah, kjer eksplicitno zavrne zahtevo po znanstvenem delovanju filozofije: *»Imeli smo prav glede tega, da naša raziskovanja ne smejo biti znanstvena.«* (PI, I, 109) Filozofija ne more biti znanost, ker njena raziskovanja niso empirična, temveč jezikovna, in nadalje, njeno delovanje sploh ni raziskovanje, ampak opisovanje stanja stvari, kot se nam kaže preko vsakdanjega jezika in njegove rabe. Sicer terapevtske interpretacije resda razumejo delovanje filozofije v smislu analize jezika, vendar analiziranja filozofskih stavkov ne razumejo na način opisovanja, marveč na način metodičnega razlaganja in dokazovanja pravilnosti ali nepravilnosti stavkov. Terapevtske interpretacije torej želijo filozofijo na novo razlagati, predvsem pa analizirati in razložiti protislovja, ki jih je generiralo filozofsko izrazoslovje skozi svojo zgodovino – to je v nasprotju z Wittgensteinovim razumevanjem filozofije vsaj toliko, kolikor naj *»opisovanje«* nadomesti znanstveno razlago, kot je to razvidno iz Filozofskih raziskav, kjer Wittgenstein v 109. aforizmu eksplicitno postavi zahtevo po opisovanju, ki naj stopi na mesto razlage.

TERAPEVTSKI PRISTOP K FILOZOFIJI

Terapevtska interpretacija Wittgensteinove filozofije razlaga zgodnjo in pozno Wittgensteinovo filozofijo kot terapijo. Svoje razumevanje utemeljuje z razlago Wittgensteinove metodologije kot terapije. V Traktatu je logična analiza stavkov terapevtska zato, ker pripelje bralstvo do spoznanja o nesmiselnosti metafizičnih stavkov v Traktatu. Na ta način logična metoda deluje na bralstvo zdravilno ali terapevtsko. V Filozofskih raziskavah pa naj bi Wittgenstein sam opredelil uporabo metodologije v filozofiji kot terapevtsko: *»Ne obstaja ena filozofska metoda, temveč obstajajo metode, tako rekoč različne terapije.«* (PI, I, 133) Tako naj bi tudi v Filozofskih raziskavah metode imele terapevtski učinek. Ker je namen logične analize stavkov v Traktatu in tudi metode jezikovnih iger v Filozofskih raziskavah terapevtski, terapevtska interpretacija proglasi Wittgensteinovo filozofijo za kontinuiteto. Namen metod v Wittgensteinovi filozofiji naj bi bil torej predvsem zdravilen in naj bi pomagal bralstvu razjasniti pravi smisel stavkov ter ga pripeljati do spoznanja o napačnosti metafizičnih tez v filozofiji.

Termin 'terapija', na katerega se naslanja terapevtska interpretacija v svoji razlagi Wittgensteinove filozofije kot kontinuirane celote, obsega različne metode z isto funkcijo (terapijo). Zato je vprašljivo trditi, kot to počnejo zagovorniki terapevtske interpretacije, da je metodologija v Wittgensteinovi filozofiji terapevtska; pravilneje bi bilo reči, da gre pri terminu 'terapija' za družinsko podobnost – torej za besedo, ki igra enako vlogo, ne glede na uporabljeno vrsto metode.

Predpostavka o eni družinski podobnosti (to je *»terapiji«* kot skupnemu stičišču vseh znanstvenih metod), na kateri temelji argumentacija, ki jo zagovarja terapevtska interpretacija, ker ima namen utemeljevati kontinuiteto v Wittgensteinovi filozofiji, ne govori v prid argumentom te interpretacije.

Argument, ki prav tako ne govori v prid terapevtskim interpretacijam, je torej predpostavka o eni družinski podobnosti – to je »terapiji« kot skupnemu stičišču vseh znanstvenih metod. Ker Wittgenstein v svoji pozni filozofiji obravnava množico družinskih podobnosti in ne le ene družinske podobnosti, kar je razvidno iz začetka Filozofskih raziskav, kjer razlaga pojem »družinske podobnosti«, je treba to predpostavko zavrnilo. Wittgenstein pravi: »Rezultat tega opazovanja se tako glasi: vidimo zapleteno mrežo podobnosti, ki se medsebojno prekrivajo in križajo. Podobnosti v velikem in malem.« (PI, I, 66) In nadalje: »Teh podobnosti nikakor ne moremo označiti bolje kot z besedo 'družinske podobnosti'.« (PI, I, 67) Iz citata razberemo, da Wittgenstein govori o »družinskih podobnostih« in ne le o eni »družinski podobnosti«, zato interpretacija, ki zveja razumevanje filozofije na eno samo družinsko podobnost oziroma na terapijo filozofskega načina mišljenja, ne more biti pravilna. Z določitvijo družinske podobnosti kot terapije terapevtske interpretacije v resnici napačno razumejo Wittgensteinovo opredelitev filozofije, kar ima za posledico redukcijo filozofije na znanost o zdravljenju filozofskega načina mišljenja. Čeprav Wittgenstein v Filozofskih raziskavah, natančneje v 133. aforizmu, resda omenja »terapijo« in primerja filozofske metode z različnimi terapijami, je vprašanje, ali lahko to razumemo v smislu razlag terapevtske interpretacije, ki terapijo filozofske govornice opredeljujejo kot »končni filozofski cilj ali smoter« (Crary & Read 2000, 1–18), ki v sebi združuje celotno metodologijo, s pomočjo katere bo dosežena ozdravitev. Ali gre res za takšno razlago, kot jo postavlja terapevtske interpretacije, ki Wittgensteinovo filozofijo razume in opredeli kot znanost, katere naloga je po eni strani pokazati in določiti jezikovne paradokse, po drugi strani pa jih metodično razrešiti z namenom trajne odstranitve kontradiktornosti v jeziku izraženih misli?

Wittgensteinov pojem »terapije« v navezavi na rabo različnih metod, kot je to razvidno iz 133. aforizma Filozofskih raziskav, je res mogoče razumeti v smislu odpravljanja filozofskih aporij. Vendar je vprašanje, ali je mogoče trditi, da je edini smoter filozofije zdravljenje lastnih aporij in nesmislov. Morda pa je treba Wittgensteinovo izjavo o »terapiji« jemati le kot prisposodo, ki služi lažjemu razumevanju njegovega pojmovanja filozofije? Vsekakor je razumevanje filozofije kot samoterapije eden od pomembnih elementov v Wittgensteinovi filozofiji, ki odločilno prispeva k razumevanju njegovih filozofskih nazorov o naravi same filozofije in filozofiranja, vendar kljub relevantnosti tega elementa ne gre pripisovati filozofiji končnega terapevtskega smotra oziroma jo reducirati nanj, še več, filozofije po Wittgensteinu sploh ni dovoljeno reducirati na kakršenkoli smoter. Ravno predpostavljjanje in iskanje smotra filozofije je zgodovinsko gledano razlog, ki filozofijo pelje v zagato, iz katere se ne zna rešiti. Zato je po Wittgensteinu kakršnokoli reduciranje filozofije nedopustno. Filozofija posledično nima določenega smotra, h kateremu bi težila, niti nima določene metode, s katero bi bilo mogoče odgovoriti na vsa filozofska vprašanja, niti je ni mogoče opredeliti glede na določeno družinsko podobnost, kar je osnovno stališče terapevtske interpretacije, saj to ponovno vodi v redukcijo filozofije. Če bi filozofija takšno metodo imela, bi se manifestirala kot znanost. Rešitev, ki vodi iz vseh navedenih zagat, vidi Wittgenstein v *ne-izključevanju* in v dopuščanju vsega tako, kot je:

»V našem vedenju o rabi jezika hočemo vzpostaviti red: red z določenim smotrom; enega od več možnih redov; ne pa edini red. V ta namen bomo vselej znova poudarjali razlike, ki jih spričo naših običajnih jezikovnih oblik zlahka spregledamo. Zato bo morda videti, kot da imamo za svojo nalogo reformirati jezik.

Takšna reforma je seveda mogoča za določene praktične namene, za izboljšanje naše terminologije v izogib nesporazumom v praktični rabi. Toda to niso primeri, s katerimi imamo

opravka mi. Zmešnjava, s katero se ukvarjamo, nastane tako rekoč takrat, ko je jezik v prostem teku, in ne takrat, ko dela.» (PI, I, 132)

Navedeni aforizem Filozofskih raziskav negira teze terapevtske interpretacije o smotrnosti filozofije kot samoterapije. V 132. aforizmu Wittgenstein sicer res govori o vzpostavitvi reda znotraj filozofije – torej o apliciranju terapije na filozofsko izrazoslovje – vendar posebej izpostavi dejstvo, da je potrebno upoštevati vse obstoječe razlike, torej vse »možne redove« ali »smotre«, ne pa reducirati vsega – torej filozofskega izrazoslovja – na en »določen red« ali »smoter«. Redukcija filozofije na »terapijo« potemtakem ni mogoča, saj pomeni redukcijo filozofskega načina mišljenja na terapijo filozofskega mišljenja, torej na določitev »terapije« kot edinega smotra filozofije.

Prav gotovo je »terapija« eden izmed smotrov filozofije, če naj filozofija ohrani in utemelji svoj status kot temelj znanosti, nikakor pa ne more predstavljati edinega smotra (cilja) filozofije. Ker nove interpretacije smoter filozofije razumejo kot popolno izginotje filozofskih problemov, ob predpostavki razumevanja filozofije kot znanosti o samoterapiji lastnega mišljenja, je takšno razlaganje Wittgensteinove filozofije napačno, saj jo zagovorniki terapevtske interpretacije razlagajo prav v nasprotju z Wittgensteinovimi naziranjmi o filozofiji in tako ponovno ponovijo napako klasičnih interpretacij filozofije, ki pretendirajo na metafizične razlage filozofije in tako filozofiji pripisujejo končni smoter. Filozofija ima več različnih smotrov in razumevanje filozofije kot terapije lahko obravnavamo le kot enega izmed smotrov filozofskega delovanja. Navezava filozofije le na funkcijo »terapije« je redukcionizem, ki ga Wittgenstein zavrača. Zato je pojem »terapije« v 133. aforizmu treba jemati metaforično in ne dobesedno. »Terapija« naj služi le kot primerjava za nazornejše razumevanje pomena celotnega aforizma in tako naj predstavlja le enega izmed smotrov filozofije. Naloga filozofije »ni v nadomestitvi našega jezika z nečim novim, ampak v odstranitvi določenih nesporazumov iz njega« (TS 213, str. 54).⁵¹ Nesporazume pa filozofija lahko odstrani le ob predpostavki uporabe večjega števila »možnih redov«. Ali še bolj dosledno: ker ima filozofija večje število smotrov (ciljev), ki so med seboj enakovredni, je to enako, kot če jih ne bi imela, saj ni možno, da bi vse smotre (cilje) reducirali na enega samega. Zato tudi o končnem smotru (cilju) filozofije ne moremo govoriti. »Terapija« je le ena izmed dejavnosti filozofije, filozofija pa, kot kaže, sama sebi namen. V tem pogledu je filozofija povsem avtonomna, tako kot je avtonomen tudi jezik, ki zrcali svojo lastno realnost in ne realnosti empiričnega sveta, kot sledi iz zgodovine filozofije jezika od Avguština dalje. V tem pogledu Wittgenstein nedvomno sprejema izhodišče sodobne meščanske filozofije in idej filozofije razsvetljenstva, ki v središče filozofske misli postavi subjekt. Najpomembnejši prispevek k razumevanju subjekta je Kantov kopernikanski preobrat, ki ob koncu 18. stoletja preusmeri filozofski tok mišljenja k epistemološkemu vprašanju in zmožnostim razumskega spoznanja. Od Kanta naprej spoznanje ni več del empiričnega sveta pojavov, temveč postane lastnost človeškega razuma. Človek spoznava s pomočjo razuma, zato je resnica o svetu pojavov lahko le rezultat razumskega spoznanja, ne pa produkt minljivih in spreminjajočih se pojavov, kot nam jih kažejo čutila. Zato resničnega spoznanja ni potrebno niti ni mogoče na novo odkriti. Konstruira naj ga sam subjekt v skladu s svojimi spoznavnimi zmožnostmi.

⁵¹ »Aber wenn so der allgemeine Begriff der Sprache sozusagen zerfließt, zerfließt da nicht auch die Philosophie? Nein, denn ihre Aufgabe ist es nicht etwas Neues an Stelle unserer Sprache zu setzen bestimmte Mißverständnisse in unserer Sprache zu beseitigen.« (Ts 213, str. 54)

WITTGENSTEINOV KOPERNIKANSKI OBRAT

Podobno kot Kant tudi Wittgenstein v svojih filozofskih raziskavah izvede »kopernikanski obrat«, vendar s to razliko, da v središče filozofskih raziskovanj ne postavi več epistemoloških vprašanj o naravi spoznanja, ampak jezik kot izraz subjektivnih spoznavnih zmožnosti. V ospredje sedaj stopi subjekt, razumsko spoznanje, ki se izraža v vsakdanjem jeziku kot mediju sporočanja. Težišče sodobnih filozofskih raziskovanj postane jezik, filozofija jezika pa najpomembnejša filozofska disciplina. Ta se ukvarja s proučevanjem narave jezika in z razumskim spoznanjem, kakor se nam razodeva skozi jezik.

S tem ko Wittgenstein preusmeri filozofska raziskovanja k filozofiji jezika, postavi v ospredje razumsko spoznanje, kakor se to odraža v jezikovnem mediju. Z Wittgensteinom postane jezik avtonomen medij sporočanja, ki neodvisno od sveta pojavov zrcali smisel sveta. Zato od Wittgensteina dalje predmet filozofije jezika ni več opredeljen kot jezikovno izražanje resničnih stavkov o empiričnem svetu pojavov (tako kot je bilo pri Avguštinu), ampak kot proučevanje narave in pomena stavkov vsakdanjega jezika, ki se nam kaže v različnih jezikovnih igrah, ki ob upoštevanju gramatičnih pravil sporočajo pravi pomen stavkov vsakdanjega jezika. Wittgensteinov »kopernikanski obrat« se na področju proučevanja narave jezika kaže predvsem v odmiku od empiričnega sveta pojavov k proučevanju in analiziranju smisla stavkov vsakdanjega jezika s sredstvi metodologije jezikovnih iger. Za Wittgensteina ni več bistveno vprašanje o resničnosti stavka glede na dane zunanje okoliščine sveta, pač pa vprašanje o pomenu in smislu stavka, kot ga opredeljuje gramatika jezikovnih iger. Pomen in smisel vsakdanjega jezika se tako ne skrivata v svetu pojavov, ampak v naravi jezikovnih struktur stavkov. Jezik je za Wittgensteina avtonomen medij sporočanja, ki nas vodi k pravilnemu spoznanju realnosti. Filozofija od Wittgensteina dalje ni več metafizika, fizika ali logika v aristoteljanskem okviru človeškega pojmovanja sveta. Filozofija po Wittgensteinu pridobi razsežnost pojmovanja in izražanja mišljenja v jeziku, ki ji zagotavlja zmožnost preseganja kontradiktornosti in paradoksov klasičnega ontološkega opredeljevanja resnice o svetu kot funkcije ustreznosti subjektivnih spoznanj in izražanja teh spoznanj.

Problem novih interpretacij, ki predpostavljajo končni cilj filozofije in filozofijo prav tako razlagajo skladno s tem ciljem, torej kot apliciranje in prakticiranje filozofije kot samoterapije, je, da pravzaprav spregledajo Wittgensteinovo težnjo, ki se ne nahaja v formiranju različnih teorij, kamor spada tudi teorija filozofije kot samoterapije, temveč se kaže v *pravilni postavitvi že znanega*, a do sedaj napačno domišljenega spoznanja o realnem. Naloga filozofije ni v iskanju in pojasnjevanju nečesa skritega, ampak v premeščanju in pravilnem formiranju tega, kar je jezik zmožen izraziti v *smiselnih stavčnih strukturah*. Zato »*mora jezik govoriti sam zase*,« saj edino tako lahko izrazi smisel filozofske misli, ki se odraža v stavčni rabi (TS 213, str. 3).⁵² Ravno neskončna raba jezika kot avtonomnega medija sporočanja in izražanje misli v uporabljenih stavčnih strukturah dajeta filozofiji možnosti za proučevanje pravilnosti stavčne forme filozofskih stavkov, ki odražajo smiselno rabo mišljenja in razodevajo realno stanje

⁵² »Die gesamte Sprache kann nicht mißverstanden werden; sonst gäbe es zu diesem Mißverständnis wesentlich keine Aufklärung. Die Sprache muß für sich selbst sprechen.« (Ts 213, str. 3)

stvari. Zato filozofija ni znanost o načinu lastne samoozdravitve, do katere jo pripelje pravilna raba znanstvenih metod. Aplikacija »terapije« na filozofski način izražanja je le del procesa, ki prispeva k razumevanju pravega pomena filozofskih stavkov. Filozofija presega samo znanost (s tem pa tudi znanost o zdravljenju filozofske misli izražene v stavčnih strukturah) in njeno metodologijo, saj predstavlja pogoj možnosti znanstvenega delovanja kot tudi znanosti same. Filozofija ni znanost o zdravljenju, ampak je način, ki ob rabi znanstvene metodologije pripelje do pravilne forme stavkov, ki jih opredeljuje njihov smisel. Če je smiselna uporaba stavkov jezika mejnik, ki določa po eni strani pravilno (logično oziroma gramatično) rabo stavčnih struktur, po drugi strani pa opredeljuje njihov smisel, je *smisel uporabljenega stavka (misel)* tista vez, ki vzpostavlja stanje kontinuitete med zgodnjimi in poznimi deli Wittgensteinove filozofije.

Ali je misel, ki jo izraža stavek, v Wittgensteinovi filozofiji opredeljena enako kot pri Fregeju? Nedvomno je pravilnost izražanja misli pogoj vsakega jezika, najsibo umetnega ali vsakdanjega. Če je misel, ki jo stavek izraža, nesmiselna, kot je to bilo prikazano na primeru substance v Traktatu, potem stavek, ki misel izraža, ni nosilec smisla. Vprašanje je, kako se misel izraža – ali v stavkih logike (oziroma logičnih stavkih), ali v empiričnih stavkih vsakdanjega jezika, ali v stavkih znanstvenega diskurza? Ali pa se konec koncev misel izraža v jeziku ne glede na to, ali je uporabljeni jezik znanstven, filozofski, formalno-logičen ali kakšne druge vrste? Kako opredeliti in razumeti misel v stavku in na kakšen način razumeti stavek nasproti propoziciji in stavku predikatne logike v Wittgensteinovi filozofiji je ena osrednjih tem Wittgensteinove filozofije, ki ji sodobna analitična filozofija ne posveča ustrezne pozornosti.

SMISEL IN POMEN PRI WITTGENSTEINU

Narava stavka v vsakdanjem jeziku in njegov pomen v odnosu do stavka logike, kot ga opredeljuje Wittgenstein v svojih filozofskih delih, je predmet drugačne osvetlitve Wittgensteinove filozofije.⁵³ Proučitev Wittgensteinovega razumevanja teorije smisla in pomena, ki izhaja iz enostavnega (nekvantificiranega) povednega stavka kot osnovne enote teorije smisla in pomena in filozofije jezika, se bo navezovala na teorijo smisla in pomena v Fregejevi filozofiji. Fregejeva teorija smisla in pomena je pomembno prispevala tako pri oblikovanju razumevanja stavka predikatne logike in stavčnega smisla kot pomena misli v Wittgensteinovi filozofiji jezika, kot pri razumevanju pomena stavka v sodobni filozofski teoriji, semantiki in jezikoslovju. Zato je potrebno posvetiti pozornost tudi vprašanju, na kakšen način in v kolikšni meri je Fregejeva teorija smisla in pomena vplivala na razvoj Wittgensteinove filozofije jezika. Preveriti bo treba in s tem tudi opredeliti način povzemanja

⁵³ V Wittgensteinovi teoriji pomena je potrebno razlikovati med logičnim stavkom in propozicijo na eni strani, in stavkom vsakdanjega jezika na drugi. Poleg navedenih tipov stavka Wittgenstein pozna tudi pojem misli kot uporabljenega smiselnega stavka. Naloga bo v nadaljevanju natančneje opredelila razlikovanja med tipi stavka in mislijo.

osnovnih Fregejevih idej ali pa način zastavitve problemov, ki so Wittgensteina spodbujali k raziskovanju in razreševanju določenih vprašanj, ki se nanašajo na teorijo pomena stavkov in propozicij. Ukvarjati se z vprašanji, ki zadevajo filozofijo jezika pomeni preverjati teorijo smisla in pomena stavkov, stavkov predikatne logike in propozicij.

Wittgensteinova postavitev logičnih vprašanj v ospredje filozofskega razpravljanja o naravi in načinu spoznavanja, kot enem osrednjih vprašanj sodobne meščanske filozofije od Kanta dalje, pomeni obrat v sodobni filozofiji, saj vprašanja, povezana z naravo spoznanja, od Wittgensteina dalje niso več epistemološka vprašanja, kot jih je opredelil Kant, ki je s svojo filozofijo Kritike čistega uma začrtal smernice sodobne meščanske filozofije. S Traktatom dobi logična analiza jezika in raziskovanje jezika mesto temeljne filozofske discipline. Epistemologija tako izgubi status prevladujoče filozofske discipline, saj ni več konstitutivnega pomena ne za utemeljitev logične analize jezika, ne za teorijo smisla in pomena, ne za utemeljitev spoznanja v vsej njegovi miselni razsežnosti. *»Cilj filozofije je logična pojasnitev misli.«* (TLP 4.112) Zato bi *»filozofija morala misli, ki so sicer nekako motne in nejasne, razjasniti in jih ostro razmejiti«* (TLP 4.112). Epistemologija, ki je od Kanta dalje prevladujoča filozofska disciplina, je po Wittgensteinovem razumevanju le filozofija psihologije, epistemološka vprašanja o naravi spoznanja pa vprašanja, s katerimi se ukvarja filozofija psihologije. Filozofija, za mladega Wittgensteina, torej ni epistemologija, kot je bila za Kanta in idealistično filozofijo po njem, temveč logična analiza stavkov s sredstvi moderne formalne logike oziroma dejavnost, ki razmejuje logično jasne stavke od nejasnih oziroma smiselne stavke od nesmiselnih.

»Psihologija ni nič bolj sorodna filozofiji kot katerakoli druga naravoslovna znanost.

Spoznavna teorija je filozofija psihologije.

Ali ne ustreza moje proučevanje jezika znakov proučevanju miselnega procesa, ki so ga filozofi imeli za tako bistvenega pri filozofiji logike? Samo da so se ti večinoma zapletli v nebitvena psihološka raziskovanja, in podobna nevarnost grozi tudi moji metodi.«

(TLP 4.1121)

Iz navedenega citata v Traktatu nedvoumno sledi, da je vse filozofsko ukvarjanje do Traktata ukvarjanje s psihologijo in filozofijo psihologije. Šele Fregejeva utemeljitev moderne logike, ki je temelj filozofije logike, in ukvarjanje z logiko v filozofiji odpirata po Wittgensteinu možnost spoznavanja in spoznanje; hkrati pa predstavljata pogoj za epistemologijo, filozofijo jezika, analitično filozofijo in za celotno filozofijo na sploh. Ali še drugače: logična analiza stavka in filozofija logike sta za Wittgensteina po eni strani osnovni pogoj za kakršnokoli jezikovno (oziroma znakovno) izražanje, spoznanje in znanost, po drugi strani pa sta osnovni pogoj resnega ukvarjanja s filozofijo. Zato formalna logika v Wittgensteinovi filozofiji nadomesti tako epistemologijo kot ontologijo, saj kot *»dejavnost logičnega pojasnjevanja misli«* loči in razmejuje *»nejasne misli«* od logično pravih in tako vzpostavlja pogoje logično-pravilnega spoznavanja stvarnosti ter omogoča spoznanje realno bivajočega (TLP 4.112).

V Traktatu, drugače kot v Filozofskih raziskavah, Wittgenstein govori o teoriji pomenjanja kot o teoriji odslikavanja, kjer logični stavki zrcalijo ali reprezentirajo stanje stvari. V okviru teorije odslikavanja Wittgenstein razume jezik logike kot medij reprezentacije, ki odslikava pomen določenega stanja stvari. Če se logični stavki ujemajo s stanjem stvari, ki ga reprezentirajo, so resnični, sicer pa neresnični. Resnica (R) in neresnica (N) sta resničnostni vrednosti stavka, ki ob izpolnjevanju resničnostnih pogojev opredeljujeta njegov pomen. Smisel stavka je torej

funkcijsko opredeljen z resničnostnimi pogoji, kar pomeni, da je smisel stavka v Traktatu odvisen od resničnostnih vrednosti (torej od resnice (R) in neresnice (N)), ki stavek opredeljujeta. Zato se mora stavek ujemati s stanjem stvari, ki ga reprezentira, če naj sporoča določen smisel o tem stanju. Teorija odslikavanja razlaga smisel stavkov v Traktatu strukturno, saj je smisel stavka funkcijsko odvisen od stanja stvari, na katerega se neposredno nanaša. Če se stavek ne nanaša na stanje stvari, ne more biti nosilec smisla tega stanja. Stavek ima smisel le, če je v relacijskem odnosu s stanjem stvari, na katerega se nanaša. Takšno interpretacijo smisla Wittgenstein kasneje, v Filozofskih raziskavah, preseže, saj je zanj v času Filozofskih raziskav korespondenčna razlaga teorije pomenjanja, ki jo med drugim zagovarjata tudi Frege in Avguštin, nesprejemljiva, napačna in zavajajoča. Imena niso le nekakšne »nalepke« na predmetih, s katerimi razlagamo njihov pomen jezika. Tudi če otroku s prstom pokažemo določen predmet, na primer »računalnik«, in ob tem, ko s prstom kažemo nanj, izrečemo besedo »računalnik«, to še ne pomeni, da nas bo otrok razumel in dojel pomen te besede – torej, da bo razumel, kaj predmet »računalnik« je, kakšna je njegova narava, kakšne so njegove funkcije, itd. Ali še drugače: če nismo seznanjeni z rabo besede »računalnik«, potem pravzaprav ne moremo razumeti pomena te besede. Zato pravi Wittgenstein v Filozofskih raziskavah, da »*ko rečemo: 'vsaka beseda jezika nekaj označuje,' za zdaj nismo povedali še sploh nič; razen če natančno razložimo, kaj želimo medsebojno razločiti*« (PI, I, 13).

Wittgensteinova teorija pomenjanja se torej razlikuje in spreminja glede na obdobja Wittgensteinovega filozofskega ustvarjanja. V zgodnjem obdobju Wittgenstein prizna stavkom formalne logike le smisel, medtem ko pomen dojema kot lastnost imen, ki nastopajo v stavku. Zato ni mogoče govoriti o pomenu stavkov v zgodnjem obdobju Wittgensteinovega filozofiranja, temveč le o njihovem smislu. Kasneje, v času Filozofskih raziskav Wittgenstein spremeni svoje stališče glede pomenjanja v jeziku in stavkom pripiše tudi pomen. Stavki v poznem obdobju imajo tako poleg smisla tudi pomen, ki ga določa stavčna raba: »*Pomen besede je njena raba v jeziku.*« (PI, I, 43)

V predavanjih iz leta 1934 v Cambridgeu Wittgenstein navede primer, ki služi kot pojasnitev navedenega citata in pravi: »*O besedi 'rumeno' pravimo, da če naj ima pomen, potem mora nekje obstajati nekaj rumenega. Ampak zakaj ta 'mora'? Ali ne bi bilo mogoče, da je vse rumeno uničeno? Predpostavimo, da ste se naučili imena barv iz barvne lestvice, ki medsebojno povezuje barvne lise z določenimi besedami, kot so 'rumena', 'zelena', itd. Ni nujno, da, če razumemo besedo 'oranžno', mora obstajati nekaj oranžnega. In če imamo igro, v kateri je oranžen vzorec, je nesmiselno navajati vzorec v zameno za trditev, da mora obstajati nekaj oranžnega.*« (Ambrose 2001, 120)⁵⁴ To pomeni, da pomen določene besede ali smisel stavka v jeziku ni odvisen od stanja stvari, ampak od njegove funkcionalne rabe v jeziku. Torej, *raba besede v stavku* določa pomen besede »računalnik« oziroma raba stavka v vsakdanjem jeziku, ki vsebuje besedo »računalnik«, opredeljuje njegov smisel (s tem pa tudi pomen besede računalnik) glede na jezik. Zato teorija odslikavanja, ki določa smisel stavka glede na relacijsko (korespondenčno) razmerje stavka s stanjem stvari oziroma glede na njegovo sliko (zato

⁵⁴ »*We say the word "yellow" that if it is to have meaning there must be something yellow somewhere. But why this "must"? Could not everything yellow have been destroyed? Suppose you learn the names of colours from a chart which correlated coloured patches with certain words like "yellow", "green", etc. It is not necessary that if one is to understand the word "orange" something orange must exist. And if we have a game in which the sample is orange, then it is nonsense to cite the sample in substitution of the claim that something orange must exist.*« (Ambrose 2001, 120)

Wittgenstein govori o t. i. slikovni teoriji), ki je konfiguracija predmetov stanja stvari, je problematična toliko, kolikor ji z določitvijo konfiguracije predmetov tega stanja ne uspe pojasniti smisla stavka oziroma pomena v stavku, ki se nanašajo na predmete stanja stvari. Med korelacijo predmetov stanja stvari in stavkom (v logiki), ki na to korelacijo referira (se nanaša), obstaja neposredno relacijsko razmerje ravno tako, kot med kazanjem na predmet »računalnik« in besedo »računalnik«. Relacija oziroma navezava stavka ali besede, ki nastopa v stavku, za določen predmet v svetu, še ne zadostuje za vzpostavitev pomena te besede oziroma smisla. Ali drugače povedano: relacija med predmetom in besedo (ali stavkom) ne predstavlja nujnega pogoja za vzpostavitev in razumevanje pomena te besede. Smisel stavka dejansko razumemo šele takrat, ko razumemo in poznamo *rabo stavka* in *besede v stavku* glede na jezik kot znakovni sistem, v katerem arbitrarna raba znakov jezika v jezikovnih igrach opredeli njegov smisel. Ali še drugače: pomen besede v stavku, kot tudi stavek sam, razumemo šele, ko usvojimo njegovo rabo skozi navade in družbene prakse, ki nam skozi ponavljanje istega pomagajo ponotranjiti jezikovno prakso, s tem pa tudi smisel stavka.

Kot primer teorije odslikavanja Wittgenstein navaja na začetku Filozofskih raziskav znameniti Avguštinov primer, ki opisuje gradnjo zgradbe, ki jo gradita zidar in njegov pomočnik: *»Zamislimo si jezik, za katerega velja Avguštinov opis: jezik naj služi sporazumevanju med zidarjem A in pomočnikom B. A gradi zgradbo iz zidakov: na razpolago so kocke, stebriči, plošče in tramovi. B mu mora podajati zidake, in sicer po vrsti, kot jih A potrebuje. V ta namen uporabljata jezik, ki sestoji iz besed: 'kocka', 'stebrič', 'plošča', 'tram'. A jih izklicuje; B prinese tisti gradnik, za katerega se je naučil, da ga mora prinesiti na ta klic.«* (PI, I, 2) Naveden primer jasno prikazuje *»določeno predstavo o bistvu človeškega jezika: besede jezika poimenujejo predmete – stavki so zveze takih poimenovanj«* (PI, I, 1). To predstavo o bistvu jezika Wittgenstein označi za *»popoln primitiven jezik«* (PI, I, 2). *»Na tej podobi jezika temelji ideja: vsaka beseda ima pomen. Ta pomen je besedi dodeljen. Je predmet, ki ga beseda zastopa.«* (PI, I, 1) Gre za klasično teorijo o bistvu jezika, ki jo slikovito predstavi Avguštin v Izpovedih, po kateri besede in jezik služijo poimenovanju predmetov v svetu. Kako se kateremu predmetu reče, nas naučijo naši starši s kazanjem na določen predmet in izgovarjanjem imena tega predmeta. Torej, pomen besede ni nič drugega kot poimenovanje predmetov, zato med predmeti in njihovimi imeni obstaja strukturen odnos, saj je šele predmet tisti, ki dodeli določeni besedi pomen. Če ni predmeta, potem tudi njegovega imena ni oziroma ga ne more biti. Na težavo naletimo, ko začnemo uporabljati besede, ki se ne nanašajo na predmete v svetu, ker ti dejansko ne obstajajo. Primer take rabe je na primer beseda »samorog«. Njen pomen razumemo lahko le tako, da nam nekdo razloži, kaj beseda »samorog« pomeni. Se pravi, da je jezik zmožen tvoriti stavke tudi iz besed, ki nimajo svojega referenta v svetu. Zato je teorija odslikavanja nezadostna in v tem oziru nesprejemljiva. Tako Wittgenstein nadaljuje: *»Lahko bi rekli, da Avguštin opisuje sistem sporazumevanja; le da ni vse, kar imenuje jezik, ta sistem. In to moramo reči v mnogih primerih, kjer se pojavi vprašanje: 'Je ta prikaz uporaben ali neuporaben?' Odgovor je nato: 'Uporaben; a le za to ozko zamejeno področje, ne pa za celoto, ki si jo ti [Avguštin] hotel prikazati.«* (PI, I, 3) In nekoliko dlje: *»To je tako, kot bi nekdo razlagal: 'Igrati pomeni, da v skladu z določenimi pravili reči pomikamo po površini...' — Mi pa mu odgovorimo: 'Kaže, da misliš igre na igralni deski; toda to niso vse igre. Svojo razlago lahko popraviš tako, da jo izrecno omejiš na te igre.«* (PI, I, 3) Avguštinova razlaga teorije smisla in pomena v jeziku je potemtakem le ena izmed teorij oziroma le delna možnost celovite razlage jezika.

Kot izhaja iz zgoraj navedenih primerov, se v Filozofskih raziskavah Wittgensteinova opredelitev smisla in pomena tako povsem razlikuje od razumevanja smisla in pomena v Traktatu in predstavlja diametralno stališče teoriji odslikavanja v Traktatu. Vendar Wittgenstein kljub različnosti in nekompatibilnosti obeh teorij - v Traktatu in Filozofskih raziskavah – kot je bilo prikazano zgoraj, v Filozofskih raziskavah ne zavrne teorije odslikavanja iz Traktata v celoti, ampak do nje vzpostavi kritično distanco, s katero ovrednoti teorijo odslikavanja kot delno resnično, a nezadostno za celostno pojasnitev smisla stavkov in pomena besed v stavku, ki stopajo v relacijo s predmeti in na ta način vzpostavljajo smisel in pomen. Smisel in pomen besed in stavkov v teoriji odslikavanja sta zato nujno strukturno opredeljena, saj relacijsko razmerje ni možno drugače kot strukturni odnos med jezikom in svetom (predmetom), sicer, v nasprotnem primeru, relacija ne nastane. Zato tudi o relaciji med smiselnim stavkom in stanjem stvari oziroma med pomenljivimi besedami in predmeti, ki se nahajajo v stanju stvari, ni mogoče govoriti. Tako za Wittgensteina teorija odslikavanja temelji na *strukturnemu principu*, ki nastane med danim predmetom in besedo oziroma rabo besede v stavku. Vendar, kot ugotavlja že na začetku Filozofskih raziskav, teorija odslikavanja predstavlja le eno od možnih razlag celovite razlage jezika, nikakor pa ne pojasnjuje jezika in jezikovnega smisla in pomena v celoti. Njena lastnost je, da je omejena na »*primitivne jezikovne igre*« (PI, I, 2), pri tem pa je teorija odslikavanja le ena izmed možnih iger. A obstajajo tudi druge jezikovne igre, ki omogočajo drugačno razumevanje stavčnega smisla. Zato da bi imeli pravo predstavo vsakdanjega jezika in jezika kot celote, je potrebno upoštevati tudi preostale jezikovne igre in predpostavljati možnost drugačne interpretacije smisla in pomena stavka, kot jo razume teorija odslikavanja.

V Traktatu teorija odslikavanja omogoča drugačno razumevanje stavka kot metoda jezikovnih iger v Filozofskih raziskavah, kar ima za posledico drugačno razumevanje smisla in pomena tega stavka. Smisla nekaterih stavkov namreč ni mogoče razložiti s *teorijo odslikavanja*, saj ta velja le v »*primitivnih jezikovnih igrah*« (PI, I, 2). Kot primer Wittgenstein navaja besedo »*Nothung*« (PI, I, 39). Gre za lastno ime meča, ki označuje svoj predmet (referenco). Besedo razumemo, ker poznamo predmet, na katerega se beseda nanaša. V Filozofskih raziskavah se Wittgenstein sprašuje, kaj se zgodi, če dani predmet, v tem primeru meč »*Nothung*«, spremeni obliko. Ugotavlja, da je določena oblika predmeta nujna za njegovo prepoznavnost, sicer ne moremo govoriti o tem predmetu: »*Meč Nothung obstoji iz delov v določeni sestavi. Če so sestavljeni drugače, Nothung ne obstaja.*« (PI, I, 39) Kar pomeni, da če meč razstavimo in ga sestavimo drugače, kot je bil prvotno sestavljen, beseda »*Nothung*« izgubi svojo referenco, s tem pa tudi smisel in pomen. Zato Wittgenstein sklene, da »*beseda nima pomena, če ji nič ne ustreza*« (PI, I, 40). Torej, če bi gornji stavek razlagali s pomočjo teorije odslikavanja, bi bila smisel in pomen tega stavka pomanjkljiva ali celo napačna. »*Pomembno je ugotoviti, da je jezikovno narobe, če besedo 'pomen' uporabljamo za označevanje reči, ki 'ustreza' besedi. To pomeni, da pomen imena zamenjamo z nosilcem imena.*« (PI, I, 40) Zato je za celostno razumevanje smisla in pomena vsakdanjega jezika potrebno upoštevati funkcijsko raznolikost jezika in ga razumeti v okvirjih nove metodologije, ki jo Wittgenstein uvede v Filozofskih raziskavah. Gre za metodologijo jezikovnih iger, ki upošteva »*neštete različne vrste uporabe vsega tistega, kar imenujemo 'znaki', 'besede', 'stavki'*« (PI, I, 23).

Če je torej teorija odslikavanja le ena izmed možnih jezikovnih iger oziroma le »*primitivna jezikovna igra*« (PI, I, 2), potem metodologija, ki je uporabljena v Filozofskih raziskavah ne izključuje metode logične analize stavkov iz Traktata, ampak jo vključuje (PI, I, 2). Zato je

Wittgensteinovo pozno filozofijo mogoče razumeti kot *razširitev* teorije odslikavanja, ki sloni na metodi logične analize stavkov, kot jo Wittgenstein predstavi v Traktatu, na metodo jezikovnih iger. Teorija odslikavanja predstavlja tako le eno izmed možnih jezikovnih iger, a upoštevati je treba, da Wittgensteinova pozna filozofija ne izključuje teorije odslikavanja in njene metode, pač pa jo dopolnjuje in nadgrajuje. To filozofijo je namreč mogoče razumeti kot *razširitev in dopolnitev filozofije Traktata* oziroma kot njeno nadaljevanje. Terapevtske interpretacije (npr. Cavell in Diamond) zagovarjajo stališče, nasprotno tistemu, ki so ga oblikovali klasični interpreti (npr. Hacker) — tj. kot kontinuiteto in razvoj njegovih mladostniških razmišljanj o filozofskih vprašanjih.

Kljub terapevtskim interpretacijam, ki izhajajo iz skupnega izhodišča o zmotnosti metafizičnega razlaganja sveta, lahko iščemo razloge za kontinuiteto v Wittgensteinovi filozofiji tudi v razvoju metodologije, ki je konstitutivnega pomena pri razumevanju stavkov vsakdanjega jezika. Če je metoda Traktata logična analiza stavkov, ki pa ni nič drugega kot ena izmed možnih jezikovnih iger, ki omogoča razumevanje primitivnega jezika (*»o primitivnem jeziku bom občasno govoril kot o jezikovni igri«* (PI, I, 7)), potem metoda jezikovnih iger v Filozofskih raziskavah pomeni le razširitev te jezikovne igre (torej stavčne logike) na celoten jezik oziroma na vse njegove funkcije, ki so bile do tedaj (do Filozofskih raziskav) zapostavljene. To je imelo za posledico napačnost pravičnega razumevanja vsakdanjega jezika; vendar *»ta mnogoterost ni nič trdnega, kar bi bilo dano enkrat za vselej; temveč bi lahko rekli, da nastajajo novi tipi jezika, nove jezikovne igre, druge pa zastarajo in utonejo v pozabo«* (PI, I, 23). Pravilno razumevanje vsakdanjega jezika je mogoče le ob upoštevanju jezikovne mnogoterosti, ki je predikatna logika, kot (primitivna) jezikovna igra v Traktatu, ne omogoča; jezikovna mnogoterost pride v vsakdanjem jeziku do izraza šele, ko obvladamo vsakdanji jezik. *»Kdor torej hoče kaj reči, se je moral naučiti tudi obvladati določen jezik.«* (PI, I, 338) Jezik obvladamo in razumemo šele takrat, ko obvladamo metodo, s pomočjo katere razlagamo smisel in pomen jezika, ki zajema njegovo mnogoterost v celoti. Takšno razumevanje in razlaganje jezikovnega smisla in pomena omogočajo jezikovne igre (kot metoda), ki dopuščajo arbitrarnost jezika (kar stavčna logika iz Traktata ne dovoljuje). S tem omogočajo tudi raznolikost razlag smisla in pomena v vsakdanjem jeziku. Zato je *»v jeziku edini korelat naravni nujnosti arbitrarno pravilo, in to je edino, kar je od tiste arbitrarne nujnosti mogoče iztisniti v stavek«* (PI, I 372). Smisel stavka vsakdanjega jezika tako ne more biti odvisen od raznovrstnih interpretacij tega stavka, saj le množstvo raznolikih razlag določenega stavka ne more določiti njegovega (pravega) smisla.

»'Toda kako me lahko pravilo pouči, kaj naj storim na tem mestu? Karkoli že storim, je vendar mogoče interpretirati tako, da je združljivo s pravilom.' – Ne, tako ne gre. Temveč tako: vsaka interpretacija visi v zraku skupaj z interpretiranim; ne more mu služiti kot opora. Zgoli interpretacije ne določajo pomena.« (PI, I, 198)

Ali še drugače: *»Slediti pravilu je analogno temu: ubogati ukaz. Za to nas izurijo in na to se na določen način odzovemo. A kaj, če se na ukaz in urjenje ta odzove tako in drugi drugače? Kdo ima potem prav?«* (PI, I, 206)

Za določitev stavčnega smisla je torej potrebno nekaj več kot le poznavanje pravil, ki omogočajo interpretiranje stavkov, saj, kot pravi Wittgenstein, je mogoče isti stavek razlagati na vsaj dva različna načina, kar vodi v zagato, ker na prvi pogled ni povsem jasno, kateri izmed

načinov sledenja pravilu je pravilen. Navedeni primer iz 185. aforizma v Filozofskih raziskavah pomaga razjasniti tovrstne dileme. Tako lahko določen stavek sicer razumemo različno, saj je razumevanje tega stavka pravilno, vse dokler je njegova razlaga v skladu s pravilom. Ali kot je vidno iz samega primera:

»Vrnimo se zdaj k našemu primeru iz §143. Učenec zdaj - po običajnih kriterijih – obvlada niz naravnih števil. Zdaj ga učimo zapisovati še druge nize kardinalnih števil in ga privedemo tako daleč, da denimo na ukaz v obliki '+ n' zapisuje nize v obliki

0, n, 2n, 3n, itd.

Na ukaz '+ 1' tako zapiše niz naravnih števil. – Doslej smo vadili in preizkušali njegovo razumevanje do števila 1000.

Učenec naj bi določen niz (denimo '+ 2') zdaj nadaljeval preko števila 1000 – in piše: 1000, 1004, 1008, 1012.

Rečemo mu: 'Glej kaj počneš!' - Pa nas ne razume. Rečemo: 'Prištevati bi moral vendar dve, pogledaj, kako si začel niz!' - On odvrne: 'Ja! Ali ni prav? Mislil sem, da moram delati tako.' - Ali pa predpostavi, da pokaže na niz in reče: 'Saj sem vendar nadaljeval na enak način!' - Zdaj nam ne bo nič pomagalo, če mu rečemo 'Toda ali ne vidiš...?'« (PI, I, 185)

Iz primera se lepo vidi, da je učenčevo razumevanje navodil učitelja, kako naj sledi določenemu pravilu in prišteva po dve števili, napačno, saj učenec ne sledi pravilu učitelja. Namesto tega, kar bi moral zapisati, zapiše drugačen niz števil. Torej, lahko sklepamo, da učenec ne razume pravila, da torej ne razume smisla matematičnega zapisa. Toda res je ravno nasprotno! Učenec razume smisel pravila, kateremu naj sledi, a na drugačen način, kot ga razume učitelj. Učenec ima svoje razumevanje pravila in mu sledi tako, kot ga on razume. Torej je interpretacija vedno združljiva s pravilom, kateremu naj sledimo, in določeno navodilo je vedno mogoče razlagati na več načinov, saj vsak izmed načinov sledi svojemu pravilu, zato navodilo ni nikoli napačno. Torej so vse interpretacije, v kolikor se ravna po pravilu, vedno pravilne, oziroma, »visijo v zraku skupaj z interpretiranim« in zato same po sebi »ne določajo pomena« (PI, I, 198). Glede na to Wittgenstein nadaljuje:

»Torej je vse, kar koli že storim, združljivo s pravilom? — Naj vprašam raje tako: kaj ima izraz pravila — denimo kaŕipot — opraviti z mojimi dejanji? Kakšna povezava obstaja tu? — No, nekako tale: izurili so me za določen odziv na ta znak, in tako se sedaj odzivam.

Toda s tem si navedel zgolj kavzalno soodvisnost, pojasnil, kako je prišlo do tega, da se zdaj ravnamo po kaŕipotu; ne pa, v čem dejansko obstaja to sledenje-znaku. Ne; nakazal sem tudi še, da se po kaŕipotu ravnamo le toliko, kolikor obstaja stalna raba, navada.« (PI, I, 198)

Določena pravila si vedno razlagamo enako, ker so nas v mladosti tako naučili in smo tako navajeni. Ko vidimo določen znak, kot je na primer kaŕipot, na katerem puščica kaže v desno smer, ga bomo vedno razumeli na enak način in bomo zato vedno zavili v isto (desno) smer. Sledenje pravilom je potemtakem *institucionalizirano* in je stvar rabe, navade in običajev, kot so se razvili v določeni družbi.

»Ali je to, kar imenujemo 'slediti pravilu', nekaj, kar bi lahko storil le en človek le enkrat v življenju? — To je seveda opomba k slovnici izraza 'slediti pravilu'.

Niti enkrat ne more pravilu slediti le en človek enkrat samkrat. Niti enkrat ne more biti sporočilo dano le enkrat, ukaz dan ali razumljen le enkrat itd. — Slediti pravilu, nekaj sporočiti, dati ukaz, igrati partijo šaha so navade (običaji, institucije).

Razumeti stavek pomeni razumeti jezik. Razumeti jezik pomeni obvladati neko tehniko.» (PI, I, 199)

A tudi le navade, skupaj z običaji, ne zadostujejo za pravilno razumevanje smisla stavka. Prav tako kot različne interpretacije, tudi navade in običaji same po sebi niso konstitutivnega pomena za razumevanje določenega stavka in jezika. Če bi bili, bi to pomenilo, da smo ljudje nekakšni »živi stroji«, ki »reagirajo na zapisane znake« vedno na enak in ustaljen način (PI, I, 157). Ali drugače: »ne mislim, da to, kar zdaj počnem (ko dojemam), kavzalno in izkustveno določa prihodnjo uporabo [...]« (PI, I, 195) Torej, ljudje nismo nekakšni »živi stroji« in zato je razumevanje pravil arbitrarno, tako kot je tudi arbitraren vsakdanji jezik (PI, I, 157).

»Zakaj ne bi imenoval kuharska pravila arbitrarna in zakaj sem v skušnjavi, da poimenujem gramatična pravila arbitrarna? Zato ker 'kuhanje' določa njegov konec, medtem ko 'govorjenja' ne določa. To je tudi razlog, zakaj je raba jezika na nek način avtonomna, kuhanje in pranje pa nista. Kuhaš slabo, če te pri kuhanju vodijo pravila, ki so drugačna od pravilnih; če pa slediš drugačnim pravilom kot tistim pri šahu, potem igraš drugo igro in če slediš drugačnim gramatičnim pravilom, to še ne pomeni, da si rekel nekaj narobe, ne, to pomeni le, da govoriš o nečem drugem.« (Zettel 320)⁵⁵

Iz navedenega odstavka jasno sledi, da vsakdanji jezik ni strogo določen s striktno določenim sistemom pravil, kot je to pri umetnih jezikih in pri jeziku predikatne logike iz Traktata, ki ne dovoljuje ničesar, kar bi bilo v nasprotju s pravili logične analize stavkov oziroma v nasprotju s pravili umetnega jezika. Če bi bil vsakdanji jezik omejen sistemsko in določen le z vnaprej predvidenimi pravili, potem bi zgrešili ne le pravi smisel stavkov vsakdanjega jezika, ampak tudi njihovo resničnost. Ali kot pravi Wittgenstein v Filozofski gramatiki: »Dokler ostajamo na področju resničnostno – neresničnostnih iger, nas sprememba v gramatiki lahko le vodi od ene takšne igre k drugi in nikoli od nečesa resničnega k nečemu neresničnemu. Po drugi strani, če izstopimo iz območja takšnih iger, potem temu nič več ne pravimo 'jezik' in 'gramatika' in ponovno ne pridemo v protislovje z realnostjo.« (PG 68)⁵⁶ Torej, takšen jezik, kjer lahko govorimo le o resničnostno-neresničnostni funkciji ali o edini funkciji jezika (kot je na primer jezik logike iz Traktata), bistveno zgreši smisel govorjenega jezika, s tem pa preneha biti vsakdanji jezik, saj takšen jezik ni zmožen izraziti pravega pomena stavkov vsakdanjega jezika. Takšen jezik prav tako ni zmožen zagotoviti resničnosti stavkov vsakdanjega jezika, saj ob tem, da v sebi obsega le eno in edino možno stavčno funkcijo, ne pa množstva vseh možnih funkcij,

⁵⁵ »Warum nenne ich die Regeln des Kochens nicht willkürlich, und warum bin ich versucht, die Regeln der Grammatik willkürlich zu nennen? Weil 'Kochen' durch seinen Zweck definiert ist, dagegen 'Sprechen' nicht. Darum ist der Gebrauch der Sprache in einem gewissen Sinne autonom, in dem das Kochen und Waschen es nicht ist. Wer sich beim Kochen nach andern als den richtigen Regeln richtet, kocht schlecht; aber wer sich nach andern Regeln, als nach andern grammatischen Regeln richtet, als den und den, spricht darum nichts Falsches, sondern von etwas Anderem.« (Zettel 320)

⁵⁶ »Das was so schwer einzusehen ist, kann so ausgedrückt werden: daß, solange wir im Bereich der Wahr-Falsch-Spiele bleiben, eine Änderung der »Grammatik« uns nur von einem solchen Spiel zu einem andern führen kann, aber nicht von etwas Wahrem zu etwas Falschem. Und wenn wir andererseits aus dem Bereich dieser Spiele heraustreten, so nennen wir es nicht mehr »Sprache« und »Grammatik«, und zu einem Widerspruch mit der Wirklichkeit kommen wir wieder nicht.« (PG 68)

ki nastopajo v vsakdanjem jeziku, pristaja le na resničnost točno določene vrste jezikovne igre, ki je zmožna izraziti le pomen primitivnega jezika, ne pa tudi vsakdanjega jezika nasploh.

Vsakdanji jezik dopušča raznovrstnost pravil, saj dovoljuje različno mnogo vrst stavčnih funkcij, ki se glede na vpetost v različne jezikovne igre ravna po različnih pravilih. Ne glede na to, kateremu od teh pravil sledimo, v vsakem primeru igramo eno izmed možnih jezikovnih iger, ki v skladu s svojimi pravili igranja, določa smisel stavka vsakdanjega jezika. »Pogovor teče naprej, raba in interpretacija besed, in le v njegovem teku imajo besede svoj pomen.« (Zettel 135)⁵⁷ *Jezik kot edini možni jezik je torej lahko le živi, ali govorni jezik, ali vsakdanji jezik, saj je le živi jezik zmožen izraziti potencialnost vseh stavčnih funkcij, s tem pa tudi vse možnosti različnih smislov stavka jezika glede na njegovo vpetost v različne jezikovne igre.*

A s čim lahko omejimo arbitrarnost jezika, ko razlagamo smisel določenega stavka v jeziku? Kako vemo, da je pravilna prva razlaga stavka in ne druga ali tretja? Kako vemo, da ima prav učitelj, ko vztraja pri svoji interpretaciji, ne pa njegov učenec? Wittgenstein pojasnjuje:

»Zlahka si predstavljamo jezik, ki sestoji le iz ukazov in javljan v bitki. – Ali pa jezik, ki sestoji zgolj iz vprašanj in izrazov za potrditev in zanikanje. In neštete druge. – Predstavljati si jezik pa pomeni predstavljati si življenjsko formo [Lebensform].« (PI, I, 19)

Pravilno razumevanje določenega stavka je potemtakem odvisno tudi od življenjskih form, ki predstavljajo sestavni del našega življenja. Življenjske forme so tiste osnovne družbene strukture, ki so del človeškega življenja in delovanja. Ker gre za stalne oblike (ali forme), jih Wittgenstein razume kot družbene strukture; ker pa so hkrati človeško življenje samo, v vsej svoji razsežnosti in v vsem svojem delovanju, jih Wittgenstein poimenuje forme življenja (Gier 1980, 244). Zato ni pomembno, ali je to, kar rečejo ljudje, pravilno ali je napačno, saj so »v jeziku ljudje soglasni« (PI, I, 241). Vendar, »to ni soglasje mnenj, temveč življenjske forme« (PI, I, 241). Življenjske forme so torej sestavni (integralni) del človeškega življenja, ki skozi raznovrstnost jezikovnih iger v vsakdanji jezik vnašajo raznolikost smisla stavkov in pomena besed.

Splošno uveljavljeno prepričanje, da je razumevanje jezika odvisno le od razumevanja smisla stavka, ki sledi različnim možnim razlagam tega stavka glede na stavčni kontekst, se je v Wittgensteinovi filozofiji izkazalo za netočno, saj je jezikovna interpretacija prav tako odvisna od poznavanja metode interpretiranja jezika oziroma od obvladovanja »tehnike«. Obvladovanje »tehnike« (ali metode) šele omogoča sledenje pravilom ali, natančneje, obvladati jezikovno tehniko pomeni slediti jezikovnim pravilom oziroma gramatiki;⁵⁸ pomeni z jezikovnim aktom ukazovanja, zatrjevanja ali izpraševanja ravnati se po določenem jezikovnem pravilu. **Jezik je namreč dejavnost.**⁵⁹ »Beseda 'jezikovna igra' naj bi tu poudarila,

⁵⁷ »Das Gespräch, die Anwendung und Ausdeutung der Worte fließt dahin, und nur im Fluss hat das Wort seine Bedeutung.« (Zettel 135)

⁵⁸ O Wittgensteinovem pojmu gramatike več v nadaljevanju.

⁵⁹ Ob prebiranju tekstov poznega Wittgensteina, ki obravnavajo jezikovne igre, življenjske forme in gotovost, se pokaže, da se je vsakdanji jezik razvil iz primitivnih življenjskih form in ga je tako mogoče pojmovati kot zgolj njihovo izpopolnitev: »Izvor in primitivna oblika jezikovne igre je reakcija; le iz nje se lahko razvijejo zapletenejše oblike. Jezik – hočem reči – je izpopolnitev. 'Na začetku je bilo dejanje.'« (PO 395)

Če je jezik v svoji izpopolnjeni obliki govorno dejanje, je elementarna jezikovna oblika, v kateri jezik deluje, primitivna življenjska forma. Za poznega Wittgensteina je jezik delovanje, tako v elementarni kot v izpopolnjeni

da je govorjenje jezika del neke dejavnosti ali življenjske forme.« (PI, I, 23) Zato poznavanje jezikovne tehnike oziroma obvladovanje metode jezikovnih iger pomeni izvrševanje govornih dejanj, ki skozi sledenje jezikovnim pravilom izvršujejo prav ta pravila v govoru. V izvrševanju govornega dejanja ni več pomembna resničnost ali neresničnost stavka, temveč je bistvena ravno *izvršitev tega govornega dejanja* (mišljena je Austinova teorija govornih dejanj, na katero se nanašamo in jo povzemamo, za podrobnosti glej opombo). Na ta način se Wittgenstein izogne strukturnem odnosu, ki v teoriji odslikavanja nastane kot korelat med izrečenim stavkom (konstativom ali natančneje, lokucijo⁶⁰) in stanjem stvari (zvezo predmetov), na katerega se stavek nanaša. Ali drugače: treba je razlikovati med opisno jezikovno funkcijo (konstativom) in ostalimi jezikovnimi funkcijami, kot so dajanje ukazov, vzklikanje, postavljanje vprašanj, itd., saj so, kot navaja Austin, filozofi »vse predolgo domnevali, da lahko 'trditev' zgolj 'opiše' stanje stvari ali 'ugotovi dejstvo', in da mora to napraviti bodisi resnično bodisi neresnično« (Austin 1990, 13).

Za govorno dejanje torej ni mogoče reči, da se ujema z določenim stanjem stvari niti da se s tem stanjem ne ujema. Ko govorec izreče govorno dejanje, ga izvrši. Govorno dejanje postane *udejanjeno dejstvo*, ki se zgodi in izvrši v praksi, kar mu daje poseben status med stavčnimi konstrukcijami, saj drugače kot trdilni stavki (konstativi) najde potrditev za svoj obstoj v lastni izvršitvi – torej v samem sebi in ne v *drugem* (zunanjem), ki afirmaciji (konstativu) preko statusa resnice šele podeljuje stvarnost. Govorno dejanje torej ni opredeljeno strukturno, kot je to značilno za konstative (afirmativne stavke, ki opisujejo stanje stvari), ki svojo legitimacijo dobijo posredno, preko korelacije z realnostjo, na katero se nanašajo. Govorno dejanje začne obstajati in zaživi šele v točki lastne izvršitve, za katero ni bistveno, ali se ujema ali ne z določenim stanjem stvari, ampak je bistveno to, da je govorno dejanje *izvršeno* – torej, da sledi določenim zakonitostim jezika oziroma določenim jezikovnim pravilom ali gramatiki. Drugače povedano: govorno dejanje začne obstajati takrat, ko govorec uresniči svojo namero z izrekanjem govornega dejanja. Ta namera pa ne zajema psihološkega procesa, ki se odvija v glavi akterja, niti ne predstavlja stanja, ki bi bilo v tistem trenutku prisotno v njegovem razumu. Namero govorca namreč lahko razberemo iz govornega dejanja samega:

*»Toda ali nisem denimo stavka že na začetku nameraval izreči v njegovi končni obliki? Torej sem ga imel v duhu, še preden je bil izgovorjen! – Če pa sem ga imel v duhu, tam najverjetneje ni bil v drugačnem zaporedju. A tu imamo spet opravka z zavajajočo podobo 'nameravanja' oziroma rabe te besede. Namen je vključen v **situacijo, človeške navade in institucije**. Če ne bi obstajala tehnika igranja šaha, ne bi mogel nameravati odigrati šahovske partije. V kolikor se namenim uporabiti določeno obliko stavka, je to mogoče zato, ker znam slovensko.*« (PI, I, 337)

obliki. Elementarna jezikovna oblika je za Wittgensteina osnovna oblika jezikovne igre, ki jezik smiselno pogojuje. »*Osnovna oblika igre mora biti takšna, da v njej lahko delujemo.*« (PO 397) Delovanje na nivoju elementarne jezikovne igre je možno le, če smo gotovi. Tako Wittgenstein zavrne radikalni skepticizem, ki ga je zagovarjal G. E. Moore, saj meni, da se skepticizem in jezikovno spoznanje vzajemno izključujeta. Brez pozitivne naravnosti, ki jo pogojuje gotovost, se po Wittgensteinu ne bi mogli izražati v jeziku, kaj šele karkoli spoznati. Zato je »*primitivna oblika jezikovne igre gotovost, ne pa negotovost, saj nas negotovost ne bi mogla nikoli napeljati k delovanju*« (PO 397). »*Le kako naj bi vzpostavili pojem 'vzroka', če bi vedno dvomili?*« (PO 397)

⁶⁰ Austin v svoji teoriji govornih dejanj sprva razvije razlikovanje med konstativi (ali opisnimi jezikovnimi funkcijami) in performativi. Ker se prvotna delitev izkaže za preozko, postavi novo delitev v teoriji govornih dejanj: med govornimi dejani (*lokucijo, ilokucijo, perlokucijo*) v širšem smislu in performativi, ki sedaj predstavljajo le podskupino znotraj delitve govornih dejanj.

Namen torej ni ločen od jezikovnih stavčnih konstrukcij vsakdanjega jezika, ampak je njihov del, s tem pa tudi že del vsakdanjega jezika. *Namen je torej integralni del jezika*. Šele ob izrekanju govornega dejanja, je mogoče govorno dejanje izvršiti in na ta način izpolniti namero govorca oziroma njegov namen, ki je že del govornega dejanja oziroma izjave, s tem pa tudi pravila (kot ga opredeljuje gramatika), kateremu sledimo. Ali še natančneje: takoj ko govorec izvrši govorno dejanje v obliki izjave, izvrši tudi svojo namero. Namera deli enako usodo kot govorno dejanje, saj udejanji dejanskost šele v točki izvršitve govornega dejanja in tako postane eno z njim. Namera tako ni nekaj ločenega od govornega dejanja (ali vsakdanjega jezika in njegovih konstrukcij), ampak je prav to govorno dejanje samo, ki zadobi svojo realnost šele v točki lastne samo-izvršitve.

Šele ko je namen izvršen v govoru, temu govoru lahko pripišemo smisel glede na rabo pravila, kot ga določa gramatika vsakdanjega jezika v jezikovni igri govornega dejanja. Dokler govorno dejanje, ki poteka po določenih gramatičnih pravilih ni izvršeno, toliko časa tudi namen govorca ni izvršen. Namero govorca torej razberemo iz govornega dejanja, saj je njegov integralen del⁶¹ in zato bistveno prispeva k smislu govornega dejanja. Zato da bi lahko razbrali smisel govornega dejanja, s tem pa tudi smisel namere govorca, je treba govorno dejanje najprej udejanjiti ali izvršiti v aktu izjavljanja, ki je vpet v točno določeno jezikovno igro, pri tem je treba upoštevati, da različne jezikovne igre določajo (vplivajo na) različnost smisla posameznega govornega dejanja.

Teorija govornih dejanj, kot jo opredeli Wittgenstein v 23. aforizmu Filozofskih raziskav in kot jo kasneje razvije Austin v svoji filozofiji jezika,⁶² torej šele omogoči različne interpretacije smisla določenega stavka. Šele skozi govorna dejanja je mogoče določen stavek razlagati hkrati kot *lokucijo*, *ilokucijo* in *perlokucijo* ali kot *eksplicitni performativ*. Stavke vsakdanjega jezika, ki so jih v preteklosti razlagali in obravnavali le kot lokucije (in skladno s tem kot resnične ali neresnične), je sedaj mogoče razumeti in razlagati kot eksplicitne performative. To pomeni, da je *eksplicitni performativ* tista govorna funkcija, na podlagi katere lahko šele razumemo in razlagamo stavke vsakdanjega jezika, saj se v njem prepletata tako lokucija kot ilokucijska sila ali moč (*»performativni prefiks«*). Eksplicitni performativ tako vsebuje vse funkcije vsakdanjega jezika. V eksplicitnem performativu je mogoče izraziti vso jezikovno raznolikost in raznovrstnost ter na ta način omogočiti pravilno razumevanje smisla stavka vsakdanjega jezika.

Prav govor, drugače kot logično nujni stavki, torej v jezikovni igri govornega dejanja šele omogoča, a ne le slediti, ampak tudi izvrševati jezikovna pravila (oziroma gramatiko).⁶³ Logika sicer omogoča pravilno razumevanje stavkov, s tem ko sledi pravilom predikatne logike (s tem pa tudi pravilno razumevanje smisla stavkov v jeziku predikatne logike), vendar ne obravnava niti ne udejanja različnih vrst (funkcij) stavkov (trdilni, vprašalni in velelni stavek) vsakdanjega jezika. To razlikovanje med različnimi vrstami (funkcijami) stavkov pride do izraza šele v *govoru*, ko se to razlikovanje realizira v govornih dejanjih jezikovnih iger. Razlikovanje med

⁶¹ Pri eksplicitnem performativu je namera govorca mogoče razbrati iz performativnega prefiksa. Pri ilokuciji pa iz sile oziroma moči govorca.

⁶² Menim, da lahko znamenito mesto v Filozofskih raziskavah – natančneje 23. aforizem, kjer Wittgenstein našteva različne vrste stavkov in jezikovnih iger – razlagamo na podlagi Austinove teorije govornih dejanj, ki jo bomo v nadaljevanju uporabili pri razlagi Wittgensteinove pozne filozofije.

⁶³ Gre za Wittgensteinov pojem gramatike oziroma za pravila, ki so inherentna vsakdanjemu jeziku, brez katerih ne bi mogli tvoriti stavkov, ki pa se sočasno razlikujejo od slovničnih pravil skladnje (sintakse).

različnimi tipi stavkov vsakdanjega jezika (trdilni, vprašalni in velelni stavek) pa ne omogoča le pravilne interpretacije smisla stavkov vsakdanjega jezika, ampak dopušča sledenje pravilom (s tem pa tudi gramatiki) in hkrati tudi njihovo izvrševanje. Ta pravila so inherentna vsakdanjemu jeziku, in ne le jeziku logike. Kadar sledimo pravilom jezika, nujno že sledimo pravilom govornega jezika, ki je, drugače kot jezik logike, živ jezik — torej jezik rabljen v vsakdanji govorni praksi (gre za govorno udejanjanje – izvršen jezik), torej jezik, ki je hkrati vezan tako na jezikovna pravila kot na določene družbene navade in običaje oziroma, na kratko, na življenjske forme (Lebensform), opredeljene z gramatiko jezikovnih iger.

Pravilom lahko sicer sledimo tudi, ko ne govorimo (na primer, sledimo kažipotu, ki nas usmerja v desno smer), a le če igramo točno določeno in v naprej predvideno jezikovno igro, ki poteka po vnaprej predvidenih pravilih znotraj točno določenega in vnaprej predvidenega sistema pravil (kot je to na primer v Traktatu). Kadar pa želimo igrati različne jezikovne igre, potem moramo nujno izstopiti [ven] iz sistema pravil posameznih jezikovnih iger in se prepustiti igram živega jezika oziroma igram življenjskih form. To pa lahko storimo le v govoru, saj je le v govoru mogoče zaobjeti pomen živega jezika v celoti. Ali še drugače: Traktat sicer sledi pravilom logične analize stavkov, a na ta način zajame le smisel logičnih zvez atomarnih stavkov. Če pa želimo razumeti celostni smisel stavkov vsakdanjega jezika, potem moramo stavke logike nujno razumeti in razlagati kot govorna dejanja oziroma kot eksplicitni performativ znotraj danih možnosti v različnih jezikovnih igrah.

Raba jezika v govoru torej pomeni povezovanje razumevanja pomena sveta, človeških navad in običajev s pravili jezikovnih iger v stavkih vsakdanjega jezika, ki izražajo določeno človeško življenjsko obliko. Ali kot navaja Wittgenstein v Velikem rokopisu : *»To, da imam določeno izkušnjo oblikuje moje razumevanje. - - Vendar, zato da ta izkušnja postane razumevanje, pomeni, da je [že] del mojega jezika.«* (Ts 213, str. 7)⁶⁴

Filozofske raziskave torej obravnavajo zunanji svet v jeziku drugače, kot je bil obravnavan v Traktatu, kjer se Wittgenstein ni ukvarjal z vprašanjem smisla stavkov govornega jezika. Po Wittgensteinu šele vsakdanjemu jeziku uspe zajeti vse vrste jezikovnih funkcij in na ta način izraziti to, kar čisto logičnemu jeziku ne uspe – to je v jeziku izraženo vsebino človeških navad in običajev, torej življenje samo. Te navade in običaji se kažejo kot različni načini življenjskih form, ki jih vzpostavljajo raznovrstne jezikovne igre tako, da jih glede na dane možnosti vpenjajo v vsakdanji jezik in na ta način soustvarjajo njegov pomen. Zato *»konec ni ta, da se nam določeni stavki zdijo neposredno resnični, da jih lahko nekako vidimo, temveč naše delovanje, ki je temelj jezikovne igre«* (OC, str. 60). Brez govorjenja (oziroma govornega delovanja) in brez udejanjanja jezika in stavčnih struktur v jeziku jezik ne more smiselno izražati vsebine misli.

Na koncu Traktata nam ostane le čista struktura (forma), ki je sicer očiščena jezikovnih aporij (kot je to lepo razvidno), a ostaja prazna, saj ni sposobna izraziti vsega bogastva miselnih vsebin. Preostanejo le stavki, ki so sicer očiščeni vseh možnih paradoksov v jeziku in ki zagotavljajo pravilnost forme logičnega mišljenja, a ostajajo omejeni na območje znanosti. *»Pravilna metoda filozofije bi bila pravzaprav naslednja: nič drugega kot to, kar je mogoče reči, torej stavke naravoslovja – torej nekaj, kar nima s filozofijo nobenega opravka – in potem*

⁶⁴ *»Ich sage: Das verstehen bestehe darin, dass ich eine bestimmte Erfahrung habe. – Dass diese Erfahrung aber ein Verstehen ist besteht darin, dass diese Erfahrung ein Teil meiner Sprache ist.«* (Ts 213, str. 7)

vedno, ko bi nekdo izrekel kaj metafizičnega, dokazati mu, da določeni znaki v njegovih stavkih nimajo nobenega pomena. Ta metoda bi bila za drugega nezadovoljiva – ne bi namreč imel občutka, da ga učimo filozofije – toda ta metoda bi bila edina strogo pravilna.« (TLP 6.53) Razumevanje smisla stavkov v Wittgensteinovem zgodnjem obdobju sicer na prvi pogled nagiba k idealizmu, kot ga je razumel Frege, vendar Wittgenstein ostaja zvest logicističnemu razumevanju jezika ter smisla in pomena stavčnih struktur v jeziku, saj kot je razvidno iz Traktata, ne tautologije ne kontradikcije ne spadajo v območje transcendentnega, kot je to pri Fregeju, ampak sodijo v območje realnega oziroma transcendentalnega.

Wittgenstein svoje logicistične pozicije glede jezika ne spremeni niti kasneje, v poznem obdobju, ko postavi v ospredje jezikovne igre in ko formalna logika ne igra več posebne vloge. Misel se še vedno izraža v uporabljenih (apliciranih) stavčnih strukturah (govornih dejanjih), vendar, drugače kot v zgodnjem obdobju, ne gre več za stavke, ki so usklajeni s pravili formalne logike v Traktatu, ampak je misel udeležena v stavčnih strukturah vsakdanjega jezika. To pomeni, da je misel izražena v stavčnih strukturah govornega ali živega jezika oziroma je izražena v govornih dejanjih. Takšno stališče Wittgenstein predstavi v prvem delu Filozofskih raziskav – natančneje v odlomkih med 316. in 370. aforizmom.

Tako v prvem delu Filozofskih raziskav Wittgenstein zastavi naslednje vprašanje: »'Ali lahko mislimo, ne da bi govorili?' - Kaj pa je mišljenje?« (PI, I, 327) In nadalje: »Je mišljenje neke vrste govorjenje?« (PI, I, 330) Wittgenstein v Filozofskih raziskavah raziskuje vprašanje o statusu mišljenja in se sprašuje, kako mišljenje razumeti. Ali je mišljenje res to, kar mislimo, da je? Torej, ali gre za nek proces, ki je prisoten v našem razumu, v glavi, ali pa gre za nekaj, kar naknadno prirašča k jeziku? Ali mišljenje predhaja jezik ali pa je res ravno obratno, da v resnici jezik predhaja mišljenje? Wittgenstein na tovrstna vprašanja poda naslednji odgovor: »'Mišljenje' včasih imenujemo spremljanje stavka z duševnim procesom, a te spremljave ne imenujemo 'misel'.« (PI, I, 332) Torej, misel za Wittgensteina ni nič psihološkega in tudi ni nekaj, kar bi bilo samo po sebi [že] prisotno v razumu (kot je to na primer v Descartesovi racionalistični filozofiji v Meditacijah), oziroma nekaj, kar bi »od zgoraj« vstopalo v naš razum, kot je to lepo razvidno iz Fregejeve teorije smisla in pomena in z opredelitvijo misli v skladu s Fregejevim pojmovanjem mišljenja.

Misel torej ni duševen proces ali duševno stanje in ni nekaj, kar bi spremljalo stavke (oziroma jezik). Kaj potemtako je mišljenje, če ne gre niti za duševno stanje niti za duševen proces, ki bi ga lahko pripeli k izrečenim stavkom v vsakdanjem jeziku? Če želimo razumeti, kaj mišljenje je in kaj je misel kot posledica mišljenja, potem si moramo, kot predlaga Wittgenstein, »ogledati same sebe pri mišljenju: kar pri tem opazimo, bo tisto, kar beseda pomeni« (PI, I, 316). Wittgenstein opiše mišljenje v 335. aforizmu in pravi takole:

»Kaj se dogaja, ko se trudimo – denimo pri pisanju pisma -, da bi našli pravi izraz za svoje misli? – Ta govorni način primerja proces s prevodom ali opisom: misli so tu (nekako že vnaprej) in mi iščemo le še izraz zanje. Ta prispodoba je v različnih primerih bolj ali manj ustrezna. – Ampak kaj vse se tu lahko zgodi! – Predam se razpoloženju, in izraz pride. Ali: v duhu imam podobo, ki jo skušam opisati. Ali: na misel mi je prišel angleški izraz in skušam se domisliti ustreznega slovenskega. Ali: napravim kretnjo in se vprašam: 'Katere so besede, ki ustrezajo tej kretnji?' Itd.

Če bi kdo vprašal 'Ali si imel misel še pred izrazom?' - kaj bi moral odgovoriti? Kaj pa na vprašanje: 'V čem je obstajala misel, kot je bila prisotna še pred izrazom?'« (PI, I, 335)

Opazovanje samega sebe, medtem ko razmišlja, Wittgensteina ne pripelje prav daleč. Tudi primerjava med mišljenjem in mislijo na eni strani, ki poteka v razumu, in njenim izrazom ali zapisom oziroma podobo na drugi strani ga ne privede do odgovorov na zgoraj zastavljena vprašanja. Ko opazuje samega sebe med mišljenjem, se mu zazdi, da se misel vselej pojavi pred svojim izrazom in da je prisotna v razumu še preden je izražena (izgovorjena ali napisana). Zato imamo občutek, ugotavlja Wittgenstein, da *»je vsa poanta sporočanja v tem, da nekdo drug dojame smisel svojih besed - nekaj duševnega – in ga tako rekoč sprejme v svojega duha«* (PI, I, 363). Zdi se torej, da je smisel sporočanja v razumevanju sogovornikove duševnosti in njenih misli, ne pa v razumevanju jezikovnega sporočila. Ali je to res? Wittgenstein nas sooči z naslednjim praktičnim primerom:

»Nekdo v glavi nekaj izračunava. Rezultat uporabi denimo pri gradnji mostu ali stroja. – Hočeš reči, da do tega števila dejansko ni prišel z računanjem? Naj bi mu v naročje padlo po nekakšnih sanjarijah? Tu se je vendar moralo računati in se je računalo. Saj ve, da in kako je računal; in pravilnega rezultata brez računanja ne bi bilo mogoče pojasniti. – Kaj pa, če rečem: 'Zdi se mu, da je računal. In zakaj naj bi se pravilni rezultat dalo pojasniti? Ali ni že dovolj nerazumljivo, da je mozel RAČUNATI brez ene same besede ali zapisanega znaka?' -

Ali je računanje v predstavi v določenem smislu manj dejansko od tistega na papirju? To je dejansko – računanje v glavi. – Ali je podobno računanju na papirju? – Ne vem, če bi mu lahko rekel podobno. Je kos belega papirja s črnimi potezami na njem podoben človeškemu telesu?» (PI, I, 364)

Iz navedenega aforizma lahko razberemo, da Wittgenstein močno podvomi o do tedaj uveljavljenem prepričanju, da je mišljenje duševni proces, ki poteka v naših glavah, in da je misel, kot rezultat tega procesa, vedno že prisotna v naši duševnosti. Jezikovni ali v našem primeru matematični izrazi, ki nastanejo kot posledica mišljenja, pa naj bi bili le nekakšna odslikava samega procesa. Glede na splošno uveljavljeno prepričanje je znakovni izraz potemtakem le nekaj, kar odraža mišljenje oziroma predmet mišljenja. A vendar Wittgenstein takšno stališče relativizira, ko v navedenem primeru podvomi o tem, da mora obstajati podobnost med mišljenjem in mislijo na eni strani, ter med njenim izrazom (govorno izjavo ali stavkom oziroma računom, zapisanim na list papirja) na drugi.

Misel za Wittgensteina ni nekaj, kar bi *»od zgoraj«* vstopalo v razum oziroma v našo duševnost in kar bi objektivno obstajalo pred vsakdanjim jezikom ali govorom oziroma govornimi dejanji, tako kot je to razumel Frege. Misel tudi ni nekaj, kar bi bilo mogoče izenačiti ali poistovetiti z duševnostjo samo. Misel ni duševnost, tako kot tudi ni duševni proces ali stanje. Zato Wittgenstein Fregejevo teorijo smisla in pomena, ki razume misel kot *»nečutno in idealno vsebino povednega stavka«*⁶⁵ (Ule 1982, 101), zavrne z naslednjo pojasnitvijo:

»Je računanje v glavi manj dejansko od tistega na papirju? – Morda se nagibamo k temu, da bi rekli kaj takega; a prav tako je mogoče tudi nasproten pogled, in sicer: papir, črnilo, itd. so zgolj logične konstrukcije iz naših čutnih podatkov.

⁶⁵ Za podrobnosti glej: Andrej Ule: »Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike«.

'Množenje.....sem izvedel v glavi' - ali ne verjamem taki izjavi? – Toda ali je bilo to res množenje? Ni bilo zgolj 'neko' množenje, temveč tole – v glavi. To je točka, na kateri me zavede. Kajti zdaj hočem reči: bil je duhovni proces, ki je ustrezal množenju na papirju. Tako da bi bilo smiselno reči: 'Ta proces v duhu ustreza temu procesu na papirju.' In potem bi bilo smiselno govoriti o metodi odslikavanja, po kateri predstava znaka prikazuje znak sam.« (PI, I, 366)

Wittgenstein v 366. aforizmu iz Filozofskih raziskav v celoti zavrne Fregejevo stališče o mišljenju in misli. Za Wittgensteina namreč ne obstajajo idealni predmeti, ki bi vnaprej določali smisel stavkov in ki so hkrati relacijsko vezani tudi na čutno-zaznavni svet empiričnih predmetov.

Wittgenstein v 366. aforizmu tako ponovno zavrne splošno uveljavljeno stališče, da se smisel stavka pojavi zaradi vzročne relacije med stavkom in stanjem stvari, na katerega se ta stavek nanaša. Wittgenstein zavrne empirizem v vsakdanjem jeziku, s tem ko zavrne Avguštinovo teorijo smisla in pomena kot edino možno in prevladujočo razlago smiselne rabe vsakdanjega jezika. Smisel stavka (ali besede v stavku) ni odvisen od obstoja ali neobstoja čutno-zaznavnega predmeta v empiričnem svetu niti od obstoja ali neobstoja idealnega predmeta v svetu idej. Smisel stavka je vezan na njegovo rabo v vsakdanjem jeziku. Zato stavčni (ali besedni) smisel ne more biti odvisen od relacije med določenim stavkom (ali besedo) na eni strani in med čutno-zaznavnim predmetom oziroma idealnim predmetom na drugi strani. Ali drugače: med procesom v našem duhu in njegovim predmetom ni nikakršne nujne relacije. To prav tako velja za idealne predmete v Fregejevi semantiki. Za Wittgensteina namreč vzročna relacija med besedo ali stavkom na eni strani in idealnimi predmeti na drugi strani, kot je to razvidno iz Fregejeve semantične teorije, ni ne možna ne mogoča. *Misel po Wittgensteinovem prepričanju ni idealen predmet, ki bi se preko metode preslikavanja preslikal v predstavo znaka in bil ekvivalenten prav temu znaku.* Misel je v jeziku, po teoriji preslikavanja, znak predmeta. Relativnost razmerja med predmeti in našo predstavo o teh predmetih Wittgenstein nazorno ponazori z aforizmom:

»Nekomu opisujem sobo in mu naročim, naj v znak, da je razumel moj opis, po njem naslika impresionistično sliko. – Stole, ki so bili v mojem opisu zeleni, naslika temnordeče; kjer sem govoril o 'rumenem', naslika modro. – To je vtis, ki ga je dobil o tej sobi. In rečem: 'Povsem pravilno; tako je videti.'« (PI, I, 368)

Med našimi predstavami in med njihovimi predmeti torej ni nikakršne vzročne zveze. Vse povezave so zgolj naključne in nepredvidljive glede na metodo odslikavanja, ki naj bi delovala med predstavo in njenim predmetom.

Kaj pa potemtakem je mišljenje, če ni ne duševnost, ne duševni proces, ne duševno stanje in če ga ne vzpodbudijo idealni predmeti, kot si je to predstavljal Frege? Wittgenstein ugotavlja naslednje: »Kadar misleč govorimo ali tudi pišemo – hočem reči, kot to običajno počnemo -, v splošnem ne bomo rekli, da mislimo hitreje, kot govorimo; temveč se **misel tu pojavlja neločeno od izraza.**« (PI, I 318) Ko torej mislimo in svoje misli zapisujemo, pri tem ne opazimo nobene razlike. Zapisani stavki na papirju ustrezajo naši misli. Tako se nam na prvi pogled dozdeva, da je med mislijo in med njenim znakovnim zapisom na papirju razlika, da gre za dve različni stvari, ki sta med seboj v tesni vzročno-posledični povezavi. Ko se misel pojavi v našem

razumu, je rezultat tega pojava stavek vsakdanjega jezika. A vendar, prav to ne drži, saj misli ni mogoče ločiti od njenega izraza (torej od stavčnih znakov), ampak je misel prav ta izraz sam. Misel in uporabljen znak (torej simbol)⁶⁶ sta ena in ista stvar.

Čeprav mišljenje za Wittgensteina ne predstavlja naše duševnosti in ga zato ne enači z duševnimi procesi in stanji, mišljenje ni nekaj, kar bi potekalo zunaj našega telesa in bi bilo tako nekaj drugega od nas. »*Mišljenje ni netelesen proces, ki govoru posoja življenje in smisel in, ki ga lahko ločimo od govora, nekako tako kot hudič pobere Schlemihlovo⁶⁷ senco s tal.*« (PI, I, 339) Ker je misel v Wittgensteinovem aforizmu le prisposoda za »*Schlemihlovo senco s tal*«, to pomeni, da misel (Gedanke) ne more biti nekaj drugega (različnega) od vsakdanjega jezika, enako kot »*Schlemihlova senca*« ne more biti ločena od Petra Schlemihla, ampak je lahko le njegov del (PI, I, 339). In tako kot je »*Schlemihlova senca*« nujno vezana na glavnega junaka Petra Schlemihla, je tudi vsakdanji jezik nujno vezan na misel. Vsakdanji jezik ne more biti nekaj drugega, ločenega od mišljenja. Prav tako tudi govor ne more biti ločen od mišljenja, saj sta mišljenje in govor med seboj v tesni povezavi, če naj vsakdanji jezik izrazi vse jezikovne funkcije, kajti: »*Neustrezen način izražanja je gotovo pot v zmedo, v kateri obtičimo.*« (PI, I, 339) In hkrati »*tako rekoč zapira izhod iz nje*« (PI, I, 339). Zato govora ni brez mišljenja, če naj imajo govorna dejanja pomen. Jezikovni znaki, ločeni od mišljenja, so prazni, brez vsebine, brez misli in zato ničesar ne povedo in ničesar ne sporočajo. Govorni proces je tako nujno vezan na misel, ki je izrečena v govornem dejanju. Misel se izraža skozi govor. In tako »*mišljenje tu ni proces, ki mora spremljati besede, če naj ne bodo izgovorjene brez misli*« (PI, I, 330). Misel v prisposodi »*Schlemihlove sence*« je tako neodtujljivo povezana z govorom in eno z njim.

Če velja, da ne moremo ločiti misli od govora, ne velja tudi obratno, torej, da ne moremo misliti, ne da bi pri tem govorili. Misel je lahko tudi zapisana (na papir) ali mišljena in tako ostaja sicer neizrečena na glas, a vendar neločljivo (nujno) vezana na stavčne strukture vsakdanjega jezika.⁶⁸

Navedeno nam omogoča zaključiti, da je z mislijo tako kot s »*Schlemihlovo senco*«, da torej misli ni brez uporabljenega znaka oziroma, da misli ni brez vsakdanjega jezika (stavčnih struktur). In tako kot Peter Schlemihl ne more bivati brez lastne sence, tudi misel ne more obstajati brez vsakdanjega jezika. Misel, kot produkt mišljenja, ne more biti ločena od rabljenih

⁶⁶ Wittgenstein razlikuje med znaki in simboli. Znaki so sami po sebi prazni in brez pomena, pomen dobijo šele skozi rabo. Uporabljenemu znaku Wittgenstein pravi simbol. Tako je pravzaprav šele simbol pravi nosilec pomena.

⁶⁷ Peter Schlemihl je glavni junak v noveli Adelberta von Chamissa z naslovom »Čudežna zgodba Petra Schlemihla«, ki je izšla v Nemčiji v prvi polovici 19. stoletja. V noveli glavni junak Peter proda svojo senco neznanemu moškemu v zameno za mošnjo polno denarja, katere dobra lastnost je, da se nikoli ne izprazni. Zgodba je pripoved o Petrovi kupčiji s hudičem (neznanim moškim) in o posledicah, ki jih mora Peter trpeti, ker je prodal svojo senco hudiču. Kljub neizmernemu bogastvu, je Peter v življenju nesrečen, saj je zaradi prodaje svoje sence hudiču, izgubil svoj ugled v družbi. Ljudje se ga izogibajo in nanj kažejo s prstom, zato hodi ven le ponoči, ko je temno, da ne bi nihče opazil, da nima več svoje sence. Zgodba je prikaz negativnih vplivov, ki jih ima denar na integriteto posameznika in o vrednotah, ki jih ni mogoče kupiti z denarjem.

⁶⁸ Govor je v ožjem pomenu razumljen le kot glasovni govor, vendar je možno misli izražati tudi z drugimi oblikami jezikovnega izražanja. Govor lahko pišemo, lahko govorimo z mimiko, toda vedno gre za obliko govora. Vsekakor se misel izraža (udejanja) v govoru. V tekstu je govor razumljen v ožjem pomenu, kar pa ne izključuje možnost govornega izražanja v različnih oblikah.

jezikovnih znakov in jezikovnega sistema. Misli ni brez uporabljenih znakov, znaki brez misli pa so prazni in brez pomena. Stavčne strukture vsakdanjega jezika so torej nujni pogoj za obstoj misli in, nasprotno, misel je prav tako nujen pogoj za različne funkcije stavkov vsakdanjega jezika. Misel je torej neločljivo in nujno vezana na jezikovne znake, jezikovni znaki pa, če naj imajo pomen (torej, če naj postanejo simboli), so enako nujno vezani na misel. Ni enega brez drugega in obratno. Če pa naj so izražene vse jezikovne funkcije vsakdanjega jezika, potem je nujno, da se misel izreka skozi vsakdanji jezik, oziroma, da se udejanja oziroma izraža skozi govor kot govorno dejanje. Ali drugače: Wittgensteinove odlomke iz Filozofskih raziskav lahko na kratko strnemo v en stavek: »**Govorim, torej sem!**« Ta stavek je le variacija znamenitega izreka Reneja Descartesa, ki v Razpravi o metodi zapiše ključno misel racionalizma, »*Cogito ergo sum*«⁶⁹ (Descartes 1957, 60). Za tedanjo racionalistično filozofijo je misel, kot rezultat mišljenja, nujni pogoj za razumevanje samega sebe, življenja, in sveta, v katerem bivamo. Ni se veliko spremenilo od Descartesovih časov dalje, saj je bil prav Descartes tisti, ki je postavil misel v središče in za temelj svoje filozofije – temelj, brez katerega se zruši vsaka še tako, vsaj navidezno, trdna zgradba. Zato prav mišljenje omogoča in zagotavlja trdno in resnično spoznanje,⁷⁰ celo več, smisel mišljenja je iskanje gotovosti pri razumevanju sveta.

Posledica Descartesovega racionalizma je, da se težišče v filozofiji prevesi iz ontologije k epistemologiji, ki v obdobju razsvetljenstva, ko se znajde filozofija v krizi, pomaga opredeliti filozofijo kot vednost, ki omogoča trdno in gotovo spoznanje. Epistemologija, ki jo Kant po svojem kopernikanskem obratu postavi za temelj filozofije, postane v razsvetljenstvu prevladujoča filozofska disciplina, ki, podobno kot v naravoslovju matematika, zagotavlja resnično in gotovo spoznanje o svetu, a ne za dolgo, saj že dobrih stol let kasneje Wittgenstein izvede nov obrat v filozofiji, ko za temelj filozofskega mišljenja v Traktatu postavi misel kot smiselno uporabljen povedni stavek, ki je logična slika stanj stvari. Po Wittgensteinu logika ni več le orodje mišljenja (kot je bila za Aristotela), ampak postane temeljna filozofska disciplina, brez katere ni ne gotovosti, ne vednosti, ne spoznanja. In vendar, Wittgensteina ne zanimajo spoznavnoteoretska vprašanja o spoznanju in njegovi naravi, pač pa predvsem narava jezika (tako vsakdanjega kot logičnega).

Tako v času od Traktata do Filozofskih raziskav Wittgensteina, drugače kot velja za Descartesa in Kanta, ne zanimajo več temeljna epistemološka vprašanja, kot so na primer, izvor spoznanja in vedenja, resničnost in gotovost spoznanja, itd., pač pa predvsem, *kako se misel* – pa naj gre za vednost ali za (religiozno oziroma mistično) prepričanje – *izraža v jeziku*. Wittgensteinov preobrat v filozofiji pomeni ne le vrnitev k Fregeju, ki prvi poskuša razumeti misel glede na smisel logično urejenih stavkov, ampak tudi vrnitev k Descartesu, ki misel postavi za temelj svoje filozofije in racionalizma. Za razliko od Wittgensteinovega razumevanja misli, Descartes razume misel podobno kot Kant – to je v odvisnosti od procesa mišljenja, torej epistemološko. Wittgensteinovo razumevanje misli pa je, drugače kot pri Descartesu in Kantu, po eni strani vezano na govor in govorna dejanja, in ne na psihološki proces mišljenja, po drugi strani pa na sodobno formalno logiko in stavčni znak kot temeljno logično enoto, ki je nosilec samostojnega smisla in pomena. V tem oziru je Wittgensteinovo razumevanje mišljenja bližje

⁶⁹ Prevod se glasi: »*Mislim, torej sem*«, kar nekateri interpretirajo tudi kot: »*Dvomim, torej sem*«.

⁷⁰ Za podrobnosti glej Descartesove »Meditacije«.

Fregeju kot Descartesu, ki prvi razume misel kot predikatno urejeno enoto smisla, kar služi kot temeljno izhodišče za Wittgensteinovo filozofijo jezika in razumevanje misli.

Iz Traktata je lepo razvidno, da je za Wittgensteina misel mogoče spoznati le skozi logiko: »*Cilj filozofije je logična pojasnitev misli.*« (TLP 4.112) In nadalje: »*Filozofija ni nauk, temveč dejavnost.*« (TLP 4.112) Zato je Wittgensteinovo zgodnje filozofsko obdobje posvečeno predvsem raziskavam logike in logični analizi stavkov. Misel se tako pri zgodnjem Wittgensteinu izrazi ob rabi smiselnih stavkov (PT 3.3, 4).

Kaj je torej funkcija mišljenja v Wittgensteinovi filozofiji? Gotovo ne gre za preverjanje resnice o svetu in iskanje gotovosti spoznanja v kartezijanskem pomenu. Wittgenstein išče nekaj drugega. V Traktatu išče najprej njune pogoje smisla in resničnosti stavkov, kar se v Filozofskih raziskavah prevesi v iskanje nujnih pogojev smisla stavkov vsakdanjega jezika, izrečenih v govoru.

Komentatorji Wittgensteinove filozofije (tako klasični kot sodobni) pretežno zagovarjajo stališče, da se Wittgensteinova pozna filozofija močno razlikuje od zgodnjega obdobja, ki je posvečeno predvsem logični analizi stavkov. Kot razlog za takšno stališče navajajo dejstvo, da Wittgenstein v Filozofskih raziskavah opusti formalno logiko v celoti in preide k raziskovanju vsakdanjega jezika, epistemologiji in psihologiji. Če bi to stališče držalo, potem ne bi mogli govoriti o kontinuiteti v Wittgensteinovi filozofiji niti ne bi mogli zagovarjati ponovnega »kopernikanskega obrata« v filozofiji, ki se zgodi ravno na področju logike, ko Wittgenstein opusti epistemologijo in namesto Aristotelove logike silogizmov utemelji predikatno logiko, kot jo je formuliral Frege. »Kopernikanski obrat« v Wittgensteinovi filozofiji je ravno *logičen* in ne ontološki ali epistemološki (oziroma psihološki) obrat. Wittgensteinovo stališče v Traktatu je povsem jasno: filozofija je dejavnost in njena naloga je ukvarjanje s smiselnimi stavki, ki izražajo misli. Epistemologija in ontologija sta za Wittgensteina in njegovo filozofijo brez pomena, celo več, sta izvor zmot v zgodovini filozofskega mišljenja. Glavno vlogo prevzame logična analiza stavkov in smiselni stavek kot glavni nosilec misli. Toda, če prehod iz epistemologije k logični analizi stavkov velja za Traktat, je vprašanje, ali velja tudi za Filozofske raziskave in pozno Wittgensteinovo filozofijo, morda pa se Wittgenstein v zrelem obdobju zares premisli in se vrne k epistemologiji in psihologiji?

Na prvi pogled je videti, da imajo klasični komentatorji prav in da se Wittgenstein v zrelem obdobju vrne k spoznavni teoriji Kantovega kova in psihološki razlagi nastanka stavčnega smisla v vsakdanjem jeziku. Toda to bi pomenilo, da o kontinuiteti pri Wittgensteinu govorimo le s težavo, saj gre v poznem obdobju za povsem drugačno filozofijo kot v Traktatu. Če se je Wittgenstein v zgodnjem obdobju ukvarjal z logično analizo v okviru njegove verzije predikatne logike, se v Filozofskih raziskavah začne posvečati epistemologiji in psihološki razlagi smiselnih stavkov vsakdanjega jezika. Razlika med zgodnjim in poznim obdobjem je več kot očitna, zato so razlage komentarjev, ki zagovarjajo diskontinuiteto, vsaj na prvi pogled, povsem razumljive. A ne glede na to, ne smemo pozabiti, da je Wittgensteinova pozna filozofija iz Filozofskih raziskav filozofija jezikovnih iger in da se subjekt pri Wittgensteinu konstituira kot govorni subjekt, ki s svojim govorom dejansko posega v svet in ga ne le odslkuje, kot je trdil v Traktatu.

Če naj subjekt izrazi vse možne stavčne funkcije v vsakdanjem jeziku (če torej subjekt govori vsakdanji jezik), potem to lahko stori le skozi govor, saj se le v govoru lahko oblikujejo in izrazijo vsi potenciali vsakdanjega jezika. V nasprotnem primeru (če ostanemo pri logični analizi stavkov iz Traktata) se jezik izraža le skozi eno funkcijo jezika, torej skozi logično povsem nedvoumne stavke. Vsakdanji govor je torej nujni pogoj, ki zagotavlja enakovredne možnosti pri udejanjanju in izražanju različnih vrst stavčnih funkcij, zato je subjekt nujno najprej **govorni subjekt**, opredeljen z vsakdanjim jezikom in lastnimi sposobnostmi izražanja v njem, šele posredno se lahko izraža na drugačne načine (kot, na primer, homo economicus, zoon politikon, itn.).

Ker je pri poznem Wittgensteinu subjekt govorni subjekt, ki se pretežno izraža v govornih dejanjih, kar je razvidno iz znamenitega mesta v Filozofskih raziskavah (natančneje iz 23. aforizma), menim, da lahko na tem mestu (23. aforizem) pri interpretaciji Wittgensteinove pozne filozofije uporabimo Austinovo teorijo govornih dejanj.⁷¹ Če beremo 23. aforizem skozi

⁷¹ Austinova filozofija govornih dejanj v osnovi razlikuje med konstativom ali opisno jezikovno funkcijo (na primer: 'Manca igra klavir') in performativom ali govornim dejanjem ali aktom (na primer: 'Opravičujem se'). Ker se takšna delitev kmalu izkaže za preozko, Austin v svojem delu z naslovom »Kako napravimo kaj z besedami« predlaga novo delitev, ki podrobneje razčleni govorna dejanja (akte). Skozi analizo jezikovnih funkcij se namreč pokaže, da ni res, da bi v jeziku prevladoval konstativ kot temeljna jezikovna funkcija, ampak da je jezik v resnici sestavljen iz drugih jezikovnih funkcij oziroma iz različnih stopenj izvrševanja govornega dejanja. Zato v nadaljevanju drugega dela knjige »Kako napravimo kaj z besedami« Austin postavi novo delitev, kjer več ne gre za delitev med opisno funkcijo (konstativom) in ostalimi funkcijam jezika (performativi), ampak gre za delitev med različnim stopnjami govornega dejanja, del katerega je tudi opisna funkcija (konstativ). Lokucija (ki v govornem dejanju nadomesti konstativ) po novem tvori osnovo oziroma predstavlja predpogoj za izvršitev govornega dejanja (ilokucije), ki s seboj prinese določene posledice (perlokucija). Austin torej razlikuje med tremi stopnjami govornega dejanja: lokucijo (kar je na začetku imenoval opisna funkcija ali konstativ), ilokucijo (govornim aktom ali dejanjem) in perlokucijo (posledico govornega akta). Austinova analiza jezikovnih funkcij je jasen prikaz zmotne obravnave jezika kot opisne funkcije (konstativa), saj jezik ni skupek konstativov (opisnih stavkov), ampak je pretežno sestavljen iz govornih dejanj, kamor sodijo tudi performativi kot posebna podskupina izjav, konstativ ali lokucija pa predstavlja notranji del govornega dejanja oziroma eno od stopenj v govornem dejanju. Stavčna analiza konstativov in performativov pokaže, da je tudi konstativ mogoče obravnavati kot govorna dejanja oziroma da konstativi predstavljajo del govornih dejanj.

V jeziku tudi obstaja nešteto primerov, ko pri analizi stavčne funkcije ne moremo potegniti ostre meje in stavek umestiti niti v skupino konstativov niti v skupino performativov, ampak gre za primere, poimenovane »eksplicitni performativi«, kjer govorimo o opisni funkciji stavka, ki ji je dodan t. i. »performativni prefiks«, ki stavek postavlja na mejo med konstativom in govornim dejanjem. Tovrstni stavki sodijo h govornim dejanjem (ilokuciji), čeprav so ti prisotni le v obliki »performativnega prefiksa«, ki nastopa na začetku stavka. Primer »eksplicitnega performativa« je naslednji stavek: 'Svetujem vam, da ne kupujete starih zalog,' v katerem podčrtani del predstavlja »performativni prefiks«, ki vedno stoji na začetku stavka, pri čemer, za razliko od čistih govornih dejanj, performativni prefiks sam ne določa pomena stavka, ampak je ta odvisen od konstativenga dela (lokucije oziroma konstativa), ki sledi performativnemu prefiksu. To pomeni, da je pomen stavka v eksplicitnem performativu odvisen od konstativnega dela — torej od dejstva, ali se stavek ujema s stanjem stvari, na katerega se stavek nanaša, ali ne. Kakšno vlogo potemtakem opravlja performativni prefiks, če ne dodeljuje pomena stavku? Ker pomena stavka ni mogoče interpretirati le na osnovi poznavanja lokucijske vsebine, ampak na podlagi ilokucijske moči (torej na podlagi performativnega prefiksa), ki stoji na začetku stavka, to pomeni, da je performativni prefiks prav tako konstitutiven pri določanju pomena stavka na način določitve ilokucijske moči stavka, s tem pa prispeva k natančni določitvi pomena eksplicitnega performativa. V navedenem primeru, 'Svetujem vam, da ne kupujete starih zalog,' performativni prefiks določi moč stavka — določi torej, da gre v danem primeru za nasvet, ne pa za ukaz ali prepoved, itd. Pravilna interpretacija eksplicitnega performativa je torej nasvet, ki odsvetuje kupovanje starih zalog (za razliko na primer od ukaza o prepovedi kupovanja starih zalog). Pravi pomen eksplicitnega performativa nastane šele na podlagi združitve pomena ilokucijske moči in pomena vsebine lokucije. Lokucijo je moč interpretirati na različne načine, ne da bi poznali ilokucijsko moč,

Austinovo teorijo govornih dejanj, v kateri je subjekt ravno tako opredeljen kot govorni subjekt, potem se ta izraža pretežno v govornih dejanjih – torej skozi:

1. *lokucijo*,
2. *ilokucijo*,
3. *perlokucijo* in
4. *eksplicitni performativ*,

pri čemer predstavlja lokucija osnovo za nastanek govornega dejanja in v njem nadomešča logično povsem analiziran stavek iz Traktata. To pomeni, da govorna dejanja pravzaprav izhajajo iz stavka oziroma propozicije. Šele na podlagi lokucije kot osnovnega izhodišča za nastanek govornega dejanja je mogoče govorno delovanje in udejanjanje (rekanje) vsakdanjega jezika. To lahko ponazorimo z naslednjim primerom:

lokucije: oseba A reče osebi B: »Služba je slabo plačana.«

Primer lokucije v zgoraj navedenem primeru predstavlja temelj za ilokucijsko govorno dejanje. Tako lahko, na primer, svetujemo osebi B naj ne sprejme ponujene zaposlitve, oziroma, opozorimo osebo B, da je ponujena zaposlitev slabo plačana in naj jo zato zavrne. Ilokucijsko govorno dejanje torej lahko v tem primeru razumemo ali kot *nasvet* ali kot *opozorilo*. To pomeni, da ima lokucija kot bistvena stavčna konstrukcija govornih dejanj, izvor v konstativu oziroma povednem (trdilnem) stavku, ki ga lahko razumemo tudi kot funkcijo ali logičen stavek:

funkcija: »x je slabo plačana« ali »Fx«

logični stavek: p ali (Ex)Fx ali (Ex) (Sx \wedge Fx)⁷²

Ko oseba A izreče zgoraj navedeno lokucijsko dejanje (»Služba je slabo plačana«), stori še nekaj drugega, izreče tudi ilokucijsko govorno dejanje - torej odsvetuje ali opozori osebo B, naj ne sprejme ponujene službe. Lokucija ima nase pripeto »*silo*« (v tem primeru je to opozorilo ali nasvet), skupaj s katero tvori ilokucijsko govorno dejanje, ki je v našem primeru izraženo v obliki nasveta ali opozorila.

Wittgenstein že na začetku Filozofskih raziskav ponazori raznolikost stavčnih funkcij v govoru in pri tem lepo pokaže njihovo vpetost v jezikovne igre, ki bistveno konstituirajo smisel govornih dejanj. Iz primera, kot je naveden v 21. aforizmu Filozofskih raziskav, postane razlika med lokucijo (ali »trditvijo«, kot to navaja Wittgenstein v primeru) in ilokucijo (ali »ukazom«) lepo razvidna, predvsem pa se razjasni, da je lokuciji šele glede na njeno pripadnost jezikovni

odvisno od stanja stvari in situacije, v kateri je lokucija izrečena. Prispevek ilokucijske moči je torej v natančni določitvi pomena stavka kot govornega dejanja. Analiza jezika kot celote govornih dejanj omogoča pravilno interpretacijo pomena stavkov kot govornih dejanj, neodvisno od njihove resničnosti (ali neresničnosti). Zato je razumevanje pomena jezika v luči teorije govornih dejanj konstitutivnega pomena za določitev pravilnega pomena stavkov kot govornih dejanj danega jezika.

⁷² Fx pomeni: 'je slabo plačana'; Sx pomeni: 'x je služba'.

igri mogoče pripisati različne »sile«, ki potem skupaj z lokucijo tvorijo različne vrste ilokucij oziroma konstituirajo različne smisle govornih dejanj.

»Zamisli si jezikovno igro, v kateri B na vprašanje A-ja poroča o številu plošč ali kock na kupu, ali o barvah in oblikah zidakov na tem in tem mestu. – Takšno poročilo bi se lahko glasilo: 'Pet plošč'. Kakšna je zdaj razlika med poročilom ali trditvijo 'Pet plošč' in ukazom 'Pet plošč!'? – No, v vlogi, ki jo ima izgovarjanje teh besed v jezikovni igri. Toda verjetno bodo tudi izgovorjene v drugem tonu in z drugačnim izrazom na obrazu in še marsikaj podobnega. Ampak zamislimo si lahko tudi, da ton ostane enak – saj sta ukaz in poročilo lahko izgovorjena v najrazličnejših tonih in z najrazličnejšimi izrazi obraza – razlika pa je izključno v rabi.« (PI, I, 21)

Smisli govornih dejanj (oziroma v tem primeru ilokucij) so torej po eni strani odvisni od pripadnosti govornega dejanja (ilokucije) jezikovni igri, ki konstituira smisel govornega dejanja, po drugi strani pa je pravilno razumevanje smisla govornega dejanja odvisno od govorne prakse oziroma stavčne rabe, kot jo določa gramatika vsakdanjega jezika.

Ker je v zgoraj navedenem primeru mogoče lokucijo »Pet plošč« razumeti ali kot ukaz ali kot trditev (oziroma povedni stavek), bi jo prav tako lahko tudi razumeli kot stavek preproste jezikovne igre, če bi se znašli v takšni jezikovni igri, ki bi omogočala takšno razumevanje izjave »Pet plošč«. Zapis izjave »Pet plošč je na kupu«⁷³ bi potemtakem v preprosti jezikovni igri lahko ponazorili tudi z zapisom predikatne logike: $(Ex) (Px \wedge Kx)$. To sicer iz Wittgensteinovega aforizma ni eksplicitno razvidno, ker Wittgenstein tega ne navaja, vendar bi glede na možno interpretacijo smisla stavkov vsakdanjega jezika v jezikovnih igrah lahko izjavo »Pet plošč« razlagali tudi na takšen način. To pomeni, da je stavčna logika kljub vsemu implicitno prisotna v govornih dejanjih.

Govorna dejanja imajo po Wittgensteinu v Filozofskih raziskavah temelj v logično urejenih povednih stavkih, brez katerih lokucijsko govorno dejanje ne bi bilo mogoče. To pomeni, da se Wittgenstein tudi kasneje, v poznem obdobju, povsem ne odreče logiki, ki jo govorna dejanja implicitno predpostavljajo in brez katere ne bi bila možna. Raznolikost stavčnih funkcij in vrste stavkov, vsaj tistih, ki imajo svoj izvor v lokuciji, je torej implicitno osnovana na logiki kot preprosti jezikovni igri oziroma izhaja (najsibo eksplicitno ali implicitno) iz prav te logike. To pomeni, da govorna dejanja in stavek sama po sebi nista v kontradikciji, ampak, da je stavek implicitno [že] prisoten v govornih dejanjih, ki izhajajo iz lokucije oziroma konstativa. Ali drugače: *smiseln stavek* (ali *misel*) predstavlja nujni pogoj za konstativ oziroma lokucijo, saj v okvirjih, kot jih določa predikatna logika, *opredeljuje racionalne pogoje veljavnosti forme stavka (smisla)*, torej, veljavnosti logične forme lokucije oziroma konstativa. Veljavnost forme stavka določajo logična pravila ali aksiomi v skladu z aksiomskim sistemom, katerega del so. Če je predikatna logika implicitno prisotna v konstativu oziroma lokuciji, potem sta konstativ ali lokucija prav tako pogojena z zakoni te logike. Ta ugotovitev je na prvi pogled paradoksalna, saj je v nasprotju z Austinovo filozofijo jezika. Kontradiktornost med govornimi dejanji in predikatno logiko je ob upoštevanju Wittgensteinovega preverjanja jezika le navidezna.

Austinova teorija govornih dejanj se v celoti izogne opredeljevanju smisla in pomena povednih stavkov (ali konstativov oziroma lokucij) ob pomoči formalne logične analize stavkov in vpelje

⁷³ Px pomeni: 'obstaja pet plošč'; Kx pomeni: 'x je na kupu'.

nove kriterije za določanje pomena stavkov vsakdanjega jezika. Pomen govornih dejanj ni več odvisen od resničnosti ali neresničnosti govornega dejanja, ampak od njegove izvršitve. Na ta način, v teoriji govornih dejanj, Austin zaobide klasično opredelitev pomena povednega stavka (lokucije ali konstantiva), ki je določen v skladu s semantično opredelitvijo sistema kot resničen ali neresničen. A vendar to ne drži v celoti. Čeprav zgoraj navedeni primer lepo pokaže, da teorija govornih dejanj pri določitvi smisla govornega dejanja tega ne opredeljuje glede na semantično (resničnostno) določenost povednega stavka, ampak glede na govorno izvršitev (izjavljanje) govornega dejanja, kljub vsemu v sebi implicitno predpostavlja semantično (resničnostno) določenost povednega stavka (lokucije ali konstantiva), v primeru, da povedni stavek (lokucija ali konstantiv) tvori podlago za nastanek govornega dejanja. Ravno obratno, kljub temu, da resničnostni vrednosti ne določata več pomena govornih dejanj, to še ne pomeni, da lahko nanju povsem pozabimo. Resničnostni vrednosti še vedno tvorita del govornih dejanj in sta zato kljub temu še vedno pomembni pri razumevanju konstantivov oziroma lokucij ter tako relevantni pri razumevanju teorije govornih dejanj v celoti. *Analiza govornih dejanj torej ne izključuje logične analize stavkov, ki iz nje izhajajo, in tako predstavlja njeno nadgradnjo.* Logika torej ni v nasprotju z govornimi dejanji. A kot smo videli, predstavljajo povedni stavki (in logično nujni stavki) le eno izmed jezikovnih iger oziroma so le primeri enostavnih jezikovnih iger. Bolj kompleksne jezikovne igre potemtakem ne morejo izključevati preprostejših jezikovnih iger, ampak jih lahko le nadgradijo. Zato jezikovnih iger, ki so kompleksnejše, ne urejajo več pravila stavčne in predikatne logike, kot je to značilno za preprosto jezikovno igro empiričnih (izkustvenih) stavkov, ampak so urejena v skladu z gramatiko oziroma logično sintakso (ali celo kalkulom) vsakdanjega jezika.

Z gramatiko Wittgenstein nima v mislih slovničnih pravil ali skladnje niti pod tem ne pojmuje pravil predikatne logike. Wittgenstein s pojmom gramatike označuje pravila vsakdanjega jezika, ki zajemajo vse stavčne funkcije v celoti, ki določajo (razjasnjujejo) njihov stavčni smisel (oziroma pomen govornih dejanj) in ki ločujejo smiselne stavke od nesmiselnih. Ta pravila so nadgradnja zakonov logike, ker se nanašajo na vse možne stavčne funkcije v vsakdanjem jeziku in ne le na eno vrsto funkcije, torej na opisovanje stanj stvari, kot to določa predikatna logika. Tako gramatična pravila zajamejo smisel raznolikih izrazov vsakdanjega jezika. Tako kot pravila predikatne logike opredeljujejo pravilnost logične forme enostavnih povedi (racionalnost jezika), tako tudi *gramatika* (oziroma logična sintaksa ali kalkul) *določa veljavnost ali smiselnost stavkov vsakdanjega jezika*, ob upoštevanju dejstva, da gramatika (oziroma logična sintaksa) ni nikakršen psihološki proces ali stanje.

»Razlaga jezikovnih operacij kot psihološko-fizičnega mehanizma nas ne zanima. Takšna razlaga uporablja jezik za opis fenomenov (asociacij, spomina, itd.) sama po sebi; je sama po sebi jezikovno dejanje in stoji izven kalkula; mi pa potrebujemo razlago, ki je del kalkula.«⁷⁴ (PG 33)

⁷⁴ »Uns interessiert eine Erklärung der Wirkungsweise der Sprache als psychophysischer Mechanismus nicht. Diese Erklärung ist selber eine Beschreibung von Phänomenen (der Assoziation, des Gedächtnisses, etc.) in der Sprache; sie ist selber ein sprachlicher Akt und stellt sich außerhalb des Kalküls; während wir eine Erklärung brauchen, die ein Teil des Kalküls ist.« (PG 33)

Gramatika dane jezikovne igre določa pravila, ki opredeljujejo smiselnost stavkov znotraj dane jezikovne igre, oziroma, opredeljuje dopustna govorna dejanja. Razlaga smisla govornih dejanj tako »**ni empirična propozicija niti ni vzročna razlaga, ampak pravilo, konvencija.**«⁷⁵ (PG 32)

Pravila logične gramatike vsakdanjega jezika so, drugače kot logična pravila, zelo ohlapna. »*Slovnica ne pove, kako mora biti strukturiran jezik, da bi izpolnil svoj smoter in torej na ljudi deloval na tak in tak način. **Rabo znakov le opisuje, a je na noben način ne pojasni.***« (PI, I, 496) Logična pravila se torej razlikujejo od pravil gramatike po tem, da natančno opredelijo vsa bistvena pravila, s pomočjo katerih lahko deduktivno izpeljemo stavke iz predhodnih premis. Če imajo premise veljavno logično formo in je sklepanje logično pravilno, potem je tudi sklep veljaven.

Wittgensteinov pojem logične gramatike v času njegove pozne filozofije ohrani racionalnost (oziroma razumnost) forme izražanja v vsakdanjem jeziku kot nujen pogoj za razumevaje stavkov vsakdanjega jezika oziroma govornih dejanj. Brez racionalnosti stavkov vsakdanjega jezika, bi bila govorna dejanja (oziroma stavki vsakdanjega jezika) brez smisla. Zato je »**bistvo izrečeno v slovnici**« (PI, I, 371). Gramatika, s tem ko vzpostavlja racionalnost stavkov jezika s pomočjo »*gramatičnih pravil*«, določa in razjasnjuje smisel stavkov vsakdanjega jezika ali govornih dejanj in zagotavlja njihovo smiselnost. In ravno smiselnost oziroma racionalnost form izražanja, ki jih zagotavljajo pravila gramatike, je konstitutivnega pomena za razumevanje vsakdanjega jezika, saj bi bil jezik brez »*gramatičnih pravil*« nemogoč.

»Pomen besede je način njene uporabe. Kajti beseda je to, česar smo se naučili, ko smo besedo prvič vključili v svoj jezik.« (OC 61)

»Zato obstaja ujemanje med pojmom 'pomen' in 'pravilo'.« (OC 62)

Toda pravila logične gramatike niso specificirana in natančno navedena, tako kot je to značilno za logična pravila. O pravih logične gramatike ne obstaja noben aksiomski sistem, ki bi ga lahko zapisali na papir, tako kot je to mogoče storiti za aksiomski sistem predikatne logike. *Pravila logične gramatike ne tvorijo nikakršnega sistema, ampak postavljajo le ločnico med smiselnimi in nesmiselnimi stavki* (ali tipičnimi stavki, kot jih uporablja metafizika) vsakdanjega jezika (ali govornimi dejanji) oziroma **razlikujejo med racionalnostjo in iracionalnostjo stavkov** ali govornih dejanj v vsakdanjem jeziku.

»*Lahko bi vprašal: 'Kako vedno začnem uporabljati besede pomensko? Ali se lahko vsakič oprem na slovnico? Ne, hočem povedati – kar hočem reči – mi preprečuje govoriti nesmisel.'*« (Ts 213, str. 63)⁷⁶ In nadalje:

»*Kako si začnem predstavljati nekaj z besedo? Ponavadi si predstavljam nekaj, ko uporabljam svoje besede, ko hočem nekaj z njimi, ko delam nekaj z njimi, na kratko, ko jih uporabim v jezikovni igri.*

Besedo uporabim z namenom in zato ne brez smisla.

⁷⁵ »Und die Erklärung der Bedeutung ist kein Erfahrungssatz und keine Kausalerklärung, sondern eine Regel, ein Übereinkommen.« (PG 32)

⁷⁶ »Man könnte sagen: ‚Wie mach ich’s denn, um ein Wort immer sinnvoll anzuwenden, schau ich immer in der Grammatik nach? Nein, dass ich etwas meine – was ich meine, hindert mich Unsinn zu sagen.‘« (Ts 13, str. 63)

Kaj storimo, da določimo smisel skupini besed 'Jaz delim rdeče'? Prav lahko bi jo spremenili v povsem različne stvari: aritmetični stavek, vzklični stavek, izkustven stavek, nedokazan matematični stavek. Torej imam večjo izbiro. In kako je ta izbira omejena? To je težko reči: z različnimi načini uporabnosti in tudi s formalno podobnostjo teh tvorb z določenimi preprostimi formami logičnih stavkov; in vse te ločnice so spremenljive.» (Ts 213, str. 63)⁷⁷

Primer »rdeče barve«, ki ga navaja Wittgenstein, v takšni kombinaciji besed ni mogoč, saj v slovenskem jeziku (pa tudi angleškem, nemškem in še katerem drugem) ne obstaja nobena jezikovna igra, ki bi predvidevala možnost zgoraj navedenega primera »Jaz delim rdeče«. Navedeni primer je glede na slovenski jezik nesmiseln in ne izraža nobenega pomena. Zato Wittgenstein v citatu, ki sledi, lepo pojasni, da je takšen stavek nesmiseln:

»Ampak stavek 'Jaz delim rdeče' ima lahko smisel (na primer, lahko izraža isto stvar kot 'Jaz delim nekaj, kar je rdeče'). Kaj pa, če vprašam: Katera beseda, katera napaka spremeni ta stavek v nesmisel? Zakaj bi morala biti ravno beseda 'rdeč' in ne katera druga? Tukaj lahko vidimo da, ko naletimo na ta stavek v njegovi nesmiselni obliki, pomislimo na zelo specifičen gramatičen sistem. In zato pravimo, 'Ne moreš deliti rdečega', torej, zakaj odgovorimo; medtem ko ničesar ne rečemo kot odziv na kombinacijo besed, kot na primer, 'je ima dobro'. Vendar, če pomislimo na določeno obstoječo jezikovno igro in na njeno rabo, potem je stavek, ki pravi »'Jaz delim rdeče' nesmiseln«, saj pove več kot vse drugo, da ne pripada določeni igri, kateri se zdi, da pripada, če sodimo na prvi pogled.« (Ts 213, str. 63 – 64)⁷⁸

V vsakdanjem jeziku torej ne obstaja jezikovna igra za primer »Jaz delim rdeče«, je takšen stavek nesmiseln in zato brez pomena, saj si težko predstavljamo, kako bi razdelili rdečo barvo. Lahko si le predstavljamo, na kakšen način bi razdelili določen rdeč predmet, kot je na primer, rdeče jabolko, ki ga razrežemo na več kosov. Zato ima stavek »Jaz [raz]delim rdeče jabolko« v vsakdanjem jeziku pomen in je smiseln, medtem ko stavek »Jaz [raz]delim rdeče« ne pomeni ničesar, saj izraža, glede na izločenost iz jezikovnih iger vsakdanjega jezika, nesmisel. Torej je smisel, kot ga opredeljuje logična gramatika, nujen za razumevanje stavkov vsakdanjega jezika ali govornih dejanj, saj so brez njega stavki nesmiselni in ne pomenijo ničesar. Nekaj

⁷⁷ »Wie mach ich's denn, etwas mit ihm meinen? Ich stelle mir wohl etwas bei meinen Worten vor, will etwas mit ihnen, treibe etwas mit ihnen, kurz verwende sie in einem Sprachspiel. Ich brauche das Wort zu einem Zweck & darum nicht unsinnig.

Was machen wir nun wenn wir der Wortgruppe ‚ich teile rot‘ einen Sinn geben? Ja wir könnten doch ganz verschiedenes aus ihr machen: Einen Satz der Arithmetik, einen Ausruf, einen Erfahrungssatz, einen unbewiesenen Satz der Mathematik. Ich habe also eine beliebige Auswahl. Und wie ist die begrenzt? Das ist schwer zu sagen: durch allerlei Arten von Nützlichkeit & auch durch die Formelle Ähnlichkeit der Gebilde mit gewissen primitiven Satzformen & alle diese Grenzen sind verschwimmen.« (Ts 213, str. 63)

⁷⁸ »Der Satz ‚ich teile rot‘ kann doch einen Sinn haben (z.B. kann er dasselbe sagen wie ich teile etwas Rotes). Was, wen ich fragte: welches Wort welcher Fehler macht den Satz zum Unsinn? Warum soll es gerade das Wort 'Rot' sein? Da sieht man dass wir bei diesem Satz auch in seiner unsinnigen Gestalt an ein ganz bestimmtes gramm. System denken. Daher sagen wir auch ‚rot kann man nicht teilen‘ geben also eine Antwort; während man auf eine Wortzusammenstellung wie, ‚ist hat gut‘ nichts würde. Denkt man nun aber an ein bestimmtes vorhandenes Sprachspiel & seine Anwendung dann sagt der Satz dass ‚ich teile rot‘ unsinnig ist vor allem, dass er nicht zu dem bestimmten Spiel gehört zu dem er seiner Erscheinung nach zu gehören scheint.« (Ts 213, str. 63 – 64)

podobnega kot v Velikem rokopisu (Ts 213) Wittgenstein ugotavlja tudi v Filozofskih raziskavah, kjer pravi takole:

»Če rečem, da je ukaz »Prinesi mi sladkor!« in »Prinesi mi mleko!« smiseln, ne pa tudi kombinacija »Mleko mi sladkor«, to ne pomeni, da to besedno zvezo izrečemo brez učinka. In če ima ta učinek, da se drugi zastrmi vame in odpre usta, je zato še ne imenujem ukaz, naj se zastrmi vame, itd., pa četudi sem hotel povzročiti natanko ta učinek.«
(PI, I, 498)

Torej, ukaza *»Prinesi mi sladkor!«* in *»Prinesi mi mleko!«* imata določen smisel, ker sta del določene jezikovne igre vsakdanjega jezika in ker upoštevata pravila gramatike vsakdanjega jezika, medtem ko stavek *»Mleko mi sladkor«* ne izraža nobenega pomena, saj je povsem nesmiseln in ne pomeni ničesar. Ali drugače: *»Če rečemo, da je nek stavek nesmiseln, ni njegov smisel tisti, ki je nesmiseln. Temveč gre za besedno zvezo, ki je izključena iz jezika, umaknjena iz prometa.«* (PI, I, 500)

Iz vsega navedenega izhaja, da je smisel stavka oziroma govornega dejanja, kot ga opredeljuje logična gramatika jezika, spremenljiv pojem, ki se sicer nanaša na pravila, ki pa jih ni mogoče natančno določiti, kot je to mogoče v formalni logiki. Ta pravila lahko sicer opišemo, vendar jih ne moremo zajeti v sistem, kot je to navadno običaj v logiki. Pravila logične gramatike, ki obmejujejo smisel stavkov vsakdanjega jezika, kljub temu da niso eksplicitno določena (kot je to v formalni logiki) odražajo racionalnost jezika. Zato Wittgenstein v poznem obdobju, tik pred smrtjo, pride do sklepa, da *»k logiki sodi vse, kar opisuje jezikovno igro«* (OC 56). Ali natančneje: *»Ali nisem vse bolj primoran reči, da logike konec koncev ni mogoče opisati? Ogledati si moraš jezikovno prakso, pa jo boš videl.«* (OC 501)

V filozofiji poznega Wittgensteina ima logika drugačen pomen, kot ga je imela v zgodnjem obdobju njegove filozofije, saj ne gre več za zaključen sistem logičnih pravil, ki bi obmejeval smisel in resničnostne vrednosti stavkov. Pojem logike pri poznem Wittgensteinu pomeni »nesistemska« urejeno in nepopolno množico pravil, ki formo stavkov vsakdanjega jezika opredeljujejo kot dopustno (ali nedopustno), pri tem pa ohranjajo racionalnost logičnega izraza predikatne logike. V tem smislu lahko rečemo, da za poznega Wittgensteina gramatično dopustne forme stavkov vsakdanjega jezika določajo stavke kot smiselne ali nesmiselne. Zato pravi Wittgenstein, da *»stavek določa gramatika. To se pravi stavek je določen znotraj gramatike. (To je tisto, na kar je merila moja 'splošna forma logičnega stavka')«* (Ts213, str. 62).⁷⁹ Torej je **zagotavljanje racionalnosti jezika**⁸⁰ tista značilnost logike, ki jo najdemo tako v zgodnjem kot v poznem obdobju Wittgensteinove filozofije. Ker je Wittgensteinova filozofija nenehno iskanje smisla v govoru izražene misli (Gedanke), je njegovo raziskovanje jezika kontinuirano ukvarjanje z logiko jezika, ki izhaja iz gramatikalnih pravil vsakdanjega jezika.

⁷⁹ *»Was ein Satz ist, wird durch die Grammatik bestimmt. D.h., innerhalb der Grammatik. (Dahin zielte auch meine ‚allgemeine Satzform‘.)«* (TS 213, str. 62)

⁸⁰ Primerjaj prvo poglavje knjige *»Osnove logike«*, M. Uršič in O. Markič, Ljubljana 1997.

Stavka (pa najsibo logičnega stavka ali stavka vsakdanjega jezika) ni brez smisla oziroma brez racionalnosti njegove stavčne forme, ki je v osnovi logična forma. »Smisel stavka – bi radi rekli – seveda lahko pušča odprto to ali ono, a stavek mora vendar imeti en določen smisel. Nedoločen smisel – to pravzaprav ne bi bil smisel. – Tako kot neostra zamejitev pravzaprav sploh ni zamejitev.« (PI, I, 99) Zato je po Wittgensteinu »naša raziskava slovnična« ali gramatična oziroma, natančneje, logična, a vedeti je treba, da tu ne gre za logiko v klasičnem pomenu besede, ampak za njen razvoj in razširitev, ki uspe ohraniti in razviti racionalnost forme izražanja do te mere, da zajame vse jezikovne funkcije vsakdanjega jezika (PI, I, 90). Za logiko pri poznem Wittgensteinu je torej značilno predvsem to, da ji uspe ohraniti racionalnost jezika, ki se izraža na ločnici med jezikovnim smislom in nesmislom vsakdanjega jezika. Ta smisel je torej prvenstveno logični smisel, ki opredeljuje in razjasnjuje pomen stavkov vsakdanjega jezika (oziroma govornih dejanj), pri tem pa v celoti upošteva vse stavčne funkcije tega jezika. Zato lahko rečemo, da stavki vsakdanjega jezika oziroma govorna dejanja v osnovi še vedno temeljijo na logiki kot racionalnem izrazu stavčne funkcije vsakdanjega jezika. »Začeti je treba z razlikovanjem med smislom in nesmislom. Nič ni možno pred tem razlikovanjem; niti ga jaz ne morem upravičiti.« (Ts 213, str. 64)⁸¹

Tako vidimo, da ne klasični interpreti ne zagovorniki terapevtske interpretacije Wittgensteinove filozofije nimajo povsem prav. Prvi se motijo, ko sklepajo, da med filozofijo zgodnjega Wittgensteina in filozofijo poznega Wittgensteina ni nobene navezave in da gre posledično za dve povsem različni filozofiji istega filozofa. Drugi pa se motijo, ker menijo, da je navezava med obema obdobjema v terapiji in očiščenju jezikovnih struktur vsakdanjega jezika. Iz vsega navedenega izhaja, da je kontinuiteto med obema filozofijama pravzaprav mogoče najti v sami **logiki kot racionalnosti forme jezikovnega izražanja**, ki jo je mogoče zaslediti tako v zgodnji filozofiji Traktata in Prototraktata kot v pozni filozofiji Filozofskih raziskav in v razpravi O gotovosti. Razlika med zgodnjim obdobjem v Traktatu in poznim obdobjem je pravzaprav v tem, da je v Traktatu racionalnost forme stavka mogoče najti le znotraj kalkula oziroma predikatne logike, kot jo je tedaj razumel Wittgenstein (s čimer zajamemo le eno vrsto jezikovne funkcije), medtem ko se pri poznem Wittgensteinu racionalnost forme stavka vsakdanjega jezika nahaja na ločnici med smislom in nesmislom, kot jo določata gramatika in jezikovne igre (in tako seže preko vseh možnih vrst jezikovnih funkcij vsakdanjega jezika).

Naslednjo skupno značilnost med zgodnjo in pozno Wittgensteinovo filozofijo lahko iščemo v izražanju mišljenja. Če je misel pri zgodnjem Wittgensteinu uporabljeni stavek oziroma »smiselni stavek«, ⁸² se pri poznem Wittgensteinu misel izraža v govornih dejanjih oziroma v uporabljenih stavkih vsakdanjega jezika, kot jih določata gramatika in jezikovne igre. Zato je »'smoter jezika izražanje misli.' - Tako je smoter slehernega stavka, da izrazi neko misel« (PI, I, 501). Tako v zgodnji filozofiji kot tudi v pozni filozofiji Ludwiga Wittgensteina pa misel ne more in ne sme biti nesmiselna, ampak mora biti skladna z racionalnostjo forme stavčnega

⁸¹ »Man muss mit der Unterscheidung von Sinn und Unsinn anfangen. Vor ihr ist nichts möglich. Ich kann sie nicht begründen.« (Ts 213, str. 64)

⁸² »Der Gedanke ist der sinnvolle Satz.« (PTLP 4)

izraza. »*Misel nikoli ne more biti nekaj nelogičnega, saj, če bi bila, bi mi morali misliti nelogično.*« (PTLP 3.03)⁸³

Misel pri zgodnjem in pri poznem Wittgensteinu ni nekaj skritega, kar bi morali na novo odkriti, niti ni nekaj, kar bi se nahajalo na višji, idealni ravni, kot to predpostavlja Frege v svoji filozofiji. Ali še drugače: »[...] *če imajo besede 'jezik', 'izkustvo', 'svet' kakšno rabo, mora biti ta vendar tako običajna kot pri besedah 'miza', 'luč', 'vrata'.*« (PI, I, 97) Misel pri Wittgensteinu torej ni transcendentna, ampak je transcendentalna. Zato »*misel traja tako dolgo kot njen izraz, saj je ta izraz misel*« (Ts 213, str. 176).⁸⁴ Torej, misel ni nekaj drugega in potemtakem različnega od svojega izraza, ampak je prav ta izraz sam. Misel se torej ne nahaja v nekem višjem, idealnem svetu, ki bi bil človeškemu razumu nedostopen, ampak je navzoča na ravni vsakdanjega jezika – torej na ravni stavčnega znaka. Zato je misel dostopna vsem in ne le posamezniku. Če bi bila dostopna le posamezniku, potem bi ta moral govoriti »zasebni« jezik, ki bi se razlikoval od vsakdanjega jezika in ki bi bil dostopne le njemu. Sklepamo torej lahko, da »*pravzaprav ni ničesar zasebnega glede misli. – Vsi lahko imajo vpogled vanjo*« (Ts 213, str. 175).⁸⁵

Vse navedeno kaže, da obstaja povezava med zgodnjo in pozno Wittgensteinovo filozofijo tudi pri obravnavi pojma mišljenja in misli. Če je v zgodnjem obdobju misel rabljeni stavek, ki mora biti v skladu z racionalnostjo formalne logike, potem je misel pri poznem Wittgensteinu rabljeni stavek vsakdanjega jezika oziroma govorno dejanje, ki je skladno z racionalnostjo forme vsakdanjega jezika. Wittgensteinove filozofije – tako zgodnje kot pozne – torej ne bi bilo brez uporabljene ali udejanjene racionalne forme stavka, ki v Traktatu izraža povedni smisel, v Filozofskih raziskavah pa misel govornega dejanja. Kontinuiteta v Wittgensteinovi filozofiji je v izražanju misli kot racionalni formi uporabljenega stavka. To dejstvo konsistentno opredeli težave, v katere se zapletejo interpreti, ki Wittgensteinovo filozofijo razlagajo v kontekstu dveh, po njihovem mnenju, različnih obdobji Wittgensteinovega raziskovanja logike in jezika. Če se Wittgenstein ves čas ukvarja z istim predmetom mišljenja, ki se nanaša na različna načina obravnavanja jezika, to ne more pomeniti diskontinuitete v njegovem razvoju, saj ni mogoče govoriti o nasprotujočih si obdobjih, če je predmet raziskovanja ves čas iskanje pomena; prvič v stavku in drugič v vsakdanjem jeziku.

Wittgenstein je torej od raziskovanja logične forme stavkov prispel k logični gramatiki. Zato je Wittgensteinova filozofija kontinuiteta, ki se začne z logično analizo stavkov v Traktatu in se preko podrobnih raziskav gramatike prevesi v logiko jezikovnih iger in življenjskih form v Filozofskih raziskavah. To, kar je tradicija Wittgensteinovih interpretov opredeljevala kot različna, celo nasprotujoča si obdobja Wittgensteinove filozofije, je pravzaprav kontinuiteta njegove filozofije. Celotno več, raziskave splošne logične forme stavkov v Traktatu se nujno nadaljujejo v raziskavah pomena stavkov vsakdanjega jezika. Ne le, da je kontinuiteta nastala, v filozofiji Ludwiga Wittgensteina je bila celo nujna.

⁸³ »*Wir können nichts Unlogisches denken, weil wir sonst unlogisch denken müssten.*« (PTLP 3.03)

⁸⁴ »*Der Gedanke braucht solange wie sein Ausdruck. Weil der Ausdruck der Gedanke ist.*« (Ts 213, str. 176)

⁸⁵ »*Man könnte so sagen, am Gedanken ist nichts wesentlich privat. – Es kann jeder in ihn Einsicht nehmen.*« (Ts 213, str. 175)

RESNICA IN MISEL V FREGEJEVI SEMANTIKI

Osnovni razlog, ki je nemškega matematika, logika in filozofa Gottloba Fregeja usmeril k raziskovanju odnosa med matematiko in logiko, kasneje pa tudi semantiko, je bilo vprašanje o izvoru aritmetike ali, natančneje, vprašanje o izvoru naravnih števil. Frege posveti pretežni del svoje akademske kariere, ki jo je začel na Univerzi v Jeni z mestom docenta, vprašanju o nastanku naravnih števil. Vprašanje, od kod izvira pojem števila oziroma vprašanje, kaj je število, ki so ga mnogi matematiki tistega časa imeli za neproblematičnega, ker naj bi bilo »v zadostni meri obdelano v elementarnih knjigah in s tem odpravljeno za vse življenje«, Frege postavi za temeljno vprašanje matematične znanosti in svojih matematično-filozofskih raziskav (Frege 2001, 18). Rešitev zastavljenega problema o izvoru aritmetike Frege išče v skupnih potezah med matematiko in logiko oziroma v osnovanju temeljnih matematičnih zakonov na logičnih principih. Utemeljitev t. i. *logicizma* ali nazora, da matematični zakoni izhajajo iz logičnih, Frege postavi za izhodišče svojega sistema predikatne logike in semantike. Vprašanje o izvoru aritmetike je torej vprašanje, ki po eni strani zahteva za svojo utemeljitev racionalnost jezikovnega izraza, kot ga opredeljuje formalna logika z analizo nujnih pogojev racionalnega jezika, po drugi strani pa gre za semantično vprašanje, ki ga Frege razvije v svojih poznih delih kot filozofijo jezika. Vprašanje o izvoru aritmetike torej ni le logicistično vprašanje, ampak tudi filozofsko, vsaj kolikor se nanaša na določitev smisla in pomena pojma števila oziroma stavčnega izraza, v katerem pojem števila nastopa (ali kot slovnični subjekt ali pa kot del slovničnega predikata).

Ukvarjanje z vprašanjem o nastanku naravnih števil⁸⁶ je torej Fregeja privedlo ne le do iskanja skupnih izhodišč med logiko in matematiko, ampak tudi do vprašanj, povezanih s semantiko in temeljnimi pojmi filozofije jezika, ki jih je razvil posredno, ob pomoči filozofije matematike in logike. Preiskovanje temeljnih vprašanj aritmetike je Fregeja v poznem obdobju peljalo od matematično-filozofskih raziskav k razvoju formalne semantike in filozofije jezika. Zato Frege v zgodovini filozofije velja za:

1. utemeljitelja sodobne logike, ker je prvi opredelil njene temeljne pojme (stavčna funkcija, resničnostna vrednost in kvantifikator) in jo razvil v formaliziran aksiomski sistem,
2. utemeljitelja formalne semantike, saj je prvi opredelil in postavil njene temeljne koncepte (stavčna funkcija, smisel in pomen stavčnega izraza),
3. utemeljitelja temeljnih pojmov filozofije jezika in
4. idejnega utemeljitelja (praočeta) analitične filozofije.

⁸⁶ Ne smemo pozabiti, da je vprašanje števila med najpogosteje obravnavanimi predmeti razmišljanja vseh pomembnejših filozofov in matematikov v vsej zgodovini razvoja abstraktnega mišljenja v zahodni civilizaciji od antike do danes.

Fregejeva utemeljitev moderne logike je torej predvsem posledica iskanja odgovora na vprašanje o izvoru naravnih števil, ki je Fregeja spodbudilo k iskanju načina, kako ontološko idealno opredeliti izvor matematike oziroma, natančneje, aritmetike. Fregejeva dognanja o logiki pa ne bi bila možna brez predhodnega razvoja na področju terminske logike, do katerih je prišel *George Boole* s tem, ko je povezal terminsko logiko (silogistiko) z enostavno algebro. Povezava med logiko in matematiko, ki jo je vzpostavil Boole, je posledično pomenila nadomestitev vsebine pojmov, če naj bodo ti izraženi v matematični obliki, z njihovim obsegom ali razredom, kamor spadajo vse reči, ki jih je mogoče umestiti pod dani pojem. Šele tako izraženo vsebino pojmov je bilo mogoče zapisati v algebrskem računu logike. Boolov zapis silogističnih terminov v algebrskem računu pa ne bi bil možen, če bi Boole pri svojih izračunih še vedno uporabljal silogistično logiko namesto stavčne. Stavčna logika je edina, ki jo je bilo mogoče matematično predstaviti na modelu algebre. Rezultat Boolovih izračunavanj je torej dvojen:

1. Boole prvi določi skupno stičišče med logiko in matematiko.
2. Rezultat Boolovih dognanj je odkritje stavčne logike.

Matematizacijo logike, ki jo je začel Boole, nadalje izpelje in razvije Frege s tem, ko poskuša razumeti in opredeliti izvor pojma naravnega števila. Fregejeva dognanja niso le rezultat dobrega poznavanja Boolovih izračunavanj, ampak tudi Leibnizove ideje o nastanku formaliziranega jezika, s katerim se je *Leibniz* hotel izogniti napačnim sklepanjem tako, da bi vsebino premis nadomestil z mehaničnim računom mišljenja (t. i. *calculus racionatur*), ki bi temeljil na formaliziranem jeziku. Formalizirani jezik, ki bi predstavljal univerzalno metodo, bi bil zgrajen po principih posebne algebre in bi zagotavljal eksaktnost in nezmotljivost sklepanja, ki je z naravnim jezikom ni mogoče doseči (Ule 1982, 15–17).

Poleg Boola in Leibniza je imel na Fregeja prav tako velik vpliv Bolzano s svojo teorijo *misli na sebi*, s katero je zavračal takrat prevladujočo psihologistično logiko, ki je nastala kot odgovor na Kantovo transcendentno logiko in Heglovo dialektiko. Frege se v svojih delih idejno navezuje prav na Bolzanove ideje o mislih in pojmi na sebi, kot tudi na kritično ovrednotenje psihologistične teorije nasploh, še posebno na področju logike ter matematike (Ule 1982, 17).

Eden izmed pglavitnih problemov, ki ga Frege kritično obravnava v svojih delih, je torej vloga in pojav psihologije v logiki, matematiki in filozofiji. Zato Frege ves čas svojega raziskovanja o temeljnem matematičnem vprašanju izvora aritmetike opozarja na neprimernost in nerazumevanje vseh tistih filozofov, logikov in matematikov, ki zastavljeno vprašanje o izvoru aritmetike utemeljujejo s pomočjo psihologije. »*Gotovo je koristno obravnavati predstave in njihove spremembe, ki nastopajo pri matematičnem mišljenju; toda naj si psihologija ne domišlja, da bi lahko karkoli prispevala k utemeljitvi aritmetike. Za matematika kot takega so te notranje slike, njihov nastanek in sprememba irelevantni.*« (Frege 2001, 20) Za Fregeja matematika in logika namreč nimata »*nobenih stičnih točk*« s psihologijo, saj subjektivne predstave ne morejo biti podlaga bistva stvari (Frege 2001, 20). Pojasnjevanje nastanka aritmetike s pomočjo psihologije bi »*potegnili vse v subjektivnost in – če mu sledimo do konca – odpravilo resnico*« (Frege 2001, 21). Frege se torej postavi na stališče, ki zavrača kakršnekoli

povezave med matematiko in logiko na eni strani ter psihologijo na drugi. Ta namreč s svojimi minljivimi in spremenljivimi predstavami ne zmore zagotoviti trdnega spoznanja, ki bi postalo osnova za matematično-logična dognanja. »*Opis notranjih procesov, ki predhajajo izrekanju številke sodbe, ne more nikoli, tudi če je ustrezen, nadomestiti pojmovne določitve v pravem pomenu. Tega opisa ne bomo mogli nikoli uporabiti v dokazu kakega aritmetičnega stavka; z njim ne zveemo nobene lastnosti števil. Kajti število ni predmet psihologije ali rezultat psihičnih procesov, enako kot to ni npr. Severno morje. Če je od naše volje odvisno, kateri del splošne vodne površine Zemlje bomo razmejili in ga imenovali 'Severno morje', to v ničemer ne vpliva na objektivnost Severnega morja. Zaradi tega morja ne bomo raziskovali po psihološki poti. Tako je tudi število nekaj objektivnega.*« (Frege 2001, 50) Matematično in logično spoznanje mora temeljiti na trdnih in nespremenljivih temeljih, če naj predstavlja osnovo za vsakršno resnično znanstveno spoznanje. Zato Frege zaključí: »*Če v stalnem toku vseh reči ne bi bilo nič trdnega, večnega, svet ne bi bil več spoznaven in vse bi zgrmelo v zmedo.*« (Frege 2001, 21) Trdnost spoznanja torej ni ključnega pomena le za utemeljitev znanosti, še posebno matematično-logičnih dognanj, ampak za resničnost kakršnegakoli spoznanja nasploh, tudi psihološkega.

Čeprav je 19. stoletje zaznamovano z razvojem psihologije kot znanosti, ki se med drugim kaže tudi kot vesplošna namera psihologije razumeti in razlagati znanstve pojave na osnovi notranjih procesov in stanj posameznika, se Frege postavi na stališče, da bi tovrstni poskusi, ki bi logiko in matematiko zvajali na duševne procese in predstave, resno ogrozili objektivnost matematičnega in logičnega spoznanja. Posledica tega bi bila subjektivizacija tako matematike in logike kot tudi znanosti nasploh. Zato Frege sklene z naslednjo ugotovitvijo: »*Če bi bilo število predstava, bi bila aritmetika znanost. Aritmetika pa ni psihologija, tako kot to ni denimo astronomija. Kakor se astronomija ne ukvarja s predstavami planetov, temveč s planeti samimi, tako tudi predmet aritmetike ni predstava. Če bi bilo dve predstava, bi bilo najprej moja predstava. Predstava nekoga drugega je že kot taka neka druga predstava. Tedaj bi imeli morda nekaj milijonov dvojk.*« (Frege 2001, 52)

Če naj bosta logika in matematika normativni vedi, torej vedi o tem, kar naj bo, ne pa o tem, kar je, potem ne logika ne matematika ne smeta temeljiti ne na predstavah in duševnih stanjih posameznika ne na empiričnih zakonih. Zato morajo biti logični in matematični zakoni kot normativni zakoni mišljenja tudi najvišji zakoni, ki izvirajo iz resnice. S tem Frege zavrne Kanta, ki je zagovarjal stališče, da analitične sodbe ne morejo dati nikakršnega novega spoznanja, in posledično aritmetiko utemeljil intuitivno oziroma psihološko. Frege Kantovo naziranje matematike in logike zavrača, saj so za Fregeja analitične sodbe, ki postavijo mejo med pojmi tam, kjer je pred tem ni bilo, ključnega pomena, ker na ta način, z določitvijo meje med pojmi, doprineejo nekaj novega k spoznanju.

Fregejevo razumevanje izvora aritmetike je torej osnovano na logicističnem programu, ki pojem števila za razliko od psihologizma in empirizma ne opredeli niti kot predstavo niti kot idejo, ampak kot *idealni logični predmet*. Idealnega logičnega predmeta ni mogoče uzreti intuitivno, tako kot je to značilno za Kantovo razumevanje pojma. Fregejeva opredelitev izvora samega pojma kot objektivne entitete hkrati pomeni pojasnitev izvora pojma števila kot

idealnega logičnega predmeta. Takšno naziranje se na eni strani izteče v formalno semantiko, na drugi strani pa v idealizem oziroma platonizem, ki poleg empiričnih predmetov sveta predpostavlja še neko drugo realnost ali tretje kraljestvo (svet).

Uspešna izpeljava logicističnega programa (torej naziranja, da je aritmetične zakone mogoče izpeljati iz logičnih) je torej temeljni kamen za trdno spoznanje in je ključnega pomena za utemeljitev znanosti, še posebno pa matematično-logičnih resnic. Frege zastavljeno nalogo izpelje v svojem prvem delu *Der Begriffsschrift* («Pojmovni zapis») in tako stopi na pot matematizacije logike, kot sta jo zastavila Boole in Leibniz pred njim. V *Der Begriffsschrift* prvič predstavi logični zapis tako, da najprej obravnava osnovne logične pojme, ki predstavljajo temelj zapisa in prvo popolno izdelavo logike stavkov, v drugem delu pa obravnava aksiomatski sistem, ki ga zgradi na stavčnem računu. Za temelj stavčnega računa postavi sodbe in sodbene vsebine, ki jih na novo opredeli in na ta način zavrne tradicionalno delitev sodb na: asetorične, apodiktične, kategorične in problematične sodbe. Frege v svojem zapisu ohrani le asetorične sodbe, ostale sodbe pa logično izpelje iz asetoričnih sodb. Nova formulacija sodb predstavlja pogoj za izpeljavo stavčne in predikatne logike, ki drugače kot stavčna logika upošteva tudi *notranjo* strukturo stavka. Frege na podlagi nove opredelitve sodb definira logično funkcijo ter pojma eksistence in splošnosti. Od Fregeja dalje logična funkcija, pojem eksistence in pojem splošnosti niso bili več le spekulativno postavljeni, kot je to bilo značilno za preteklo filozofijo, ampak so bili logično utemeljeni in izpeljani. Sodbe torej pomenijo osnovo za nastanek formaliziranega jezika, ki je podlaga za formalizirani logični sistem oziroma sistem, zapisan v umetnem jeziku znakov, ki predstavlja zrcalno podobo določenega realnega modela v stvarnosti (Ule 1982, 35–38, 44).

Logicističnega programa Frege ne bi mogel uspešno izpeljati, če ne bi v logični funkciji našel skupne točke med matematiko in logiko. Logična funkcija je torej skupni temelj aritmetike in logike, a ob tem ne kaže pozabiti, da Frege ne izhaja iz terminske logike, temveč iz stavčne. Če je Frege hotel razviti pojem logične funkcije, je to lahko storil samo pod pogojem, da je vzel za osnovno enoto stavek (sodbo), ne pa termin (ime). To stališče kasneje izrazi tudi v enem izmed treh temeljnih principov,⁸⁷ ki predstavljajo osnovo za njegovo formalno logiko in semantiko: *»po pomenu besed moramo spraševati v stavčni celoti, ne v njihovi izolaciji«* (Frege 2001, 23). Iz navedenega principa jasno izhaja, da imajo besede (imena ali termini) smisel le znotraj stavka oziroma sodbe (določenega konteksta), zato njihovega smisla ne smemo razlagati ločeno od stavka oziroma sodbe (torej izven stavčnega konteksta). Ker je mogoče logicistični program izpeljati le tako, da pri tem izhajamo iz logične funkcije, se formalizirani logični sistem ne more utemeljevati v terminski logiki (silogistici). Terminska logika je tako možna le, če je opredeljena znotraj logičnega sistema stavčne in predikatne logike, izven tega obsega pa je nemožna. Edina logika, ki je za Fregeja možna, je torej stavčna logika, na podlagi katere je opredeljena in izpeljana tudi predikatna logika, ki se za razliko od stavčne logike ukvarja z

⁸⁷Druga dva temeljna principa, ki sta ključnega pomena za razumevanje Fregejeve formalne logike in semantike sta:

1. *»Ostro moramo ločevati psihološko od logičnega, subjektivno od objektivnega.«*
2. *»Ne smemo izgubiti izpred oči razlike med pojmom in predmetom.«*

(Frege 2001, 23)

notranjo strukturo stavkov in je stavčni logiki podrejena. Frege je potemtakem prvi v zgodovini filozofije, ki po stoikih nadomesti terminsko logiko in na njeno mesto postavi stavčno in predikatno logiko.

Osnovna enota stavčne logike je *stavek* (sodba) ali *ime*, ki ima svoj pomen in izraža svoj smisel. Stavek ali sodba je funkcija svojih delov. To pomeni, da je sestavljen iz funkcijskega izraza (funkcije) ali slovničnega predikata in slovničnega subjekta ali argumenta. Funkcija, ki zavzema mesto predikata, je nepopolni oziroma nezasičeni del stavka. Argument, ki zavzema prazno mesto v funkcijskem izrazu in stoji na mestu subjekta v stavku, je za razliko od funkcije popolni oziroma zasičeni del stavka. Potem ko argument zapolni prazno mesto v funkcijskem izrazu, postane funkcija popolna oziroma se zaradi zasičenosti praznega mesta v funkcijskem izrazu spremeni v stavek ali sodbo. Takšen stavek (sodba) predstavlja izpolnjeno funkcijsko zvezo »F(a)«, kjer »a« zastopa mesto subjekta v stavku in predstavlja določen predmet, funkcijski izraz »_____ je P« pa predstavlja nezasičeno funkcijo »F«.

V matematiki je pojem »*funkcije od x*« razumljen kot »*računski izraz, ki vsebuje x, formulo, ki vključuje črko x*« (Frege 2001, 121). Drugače kot matematično razumevanje pojma funkcije stavčna logika funkcijski izraz pojmuje drugače, in sicer kot predikativni del stavka (sodbe). Slovnični stavek v osnovi sestoji iz slovničnega subjekta in slovničnega predikata. Ker je funkcijski izraz (funkcija) analogen le slovničnemu predikatu, je funkcijski izraz nepopoln, saj poleg sebe potrebuje še slovnični subjekt oziroma argument, kot ga poimenuje Frege, da bi zapolnil funkcijski izraz in tvoril stavek (sodbo). Pojem funkcije v stavčni logiki Frege razvije in opredeli na podlagi analogije s pojmom funkcije v matematiki, kjer je funkcija ravno tako opredeljena kot nenasičeni izraz, ki tvori celoto šele, če vanjo vstavimo spremenljivko oziroma argument, ki predstavlja poljubno število, ki ga vstavimo na mesto x : na primer, če v zapisano enačbo » $2 \cdot x^3 + x$ « vstavimo argument »1«, dobimo » $2 \cdot 1^3 + 1$ « oziroma rezultat 3. Če bi na mesto argumenta vstavili neko drugo število, na primer število 2, potem bi dobili izraz » $2 \cdot 2^3 + 2$ « ali rezultat 18 (Frege 2001, 121). Če vstavimo v enačbo različne argumente, dobimo na prvi pogled različne izraze z različnimi rezultati, kljub temu da gre za isto funkcijo. »*Iz tega je razvidno, da leži pravo bistvo funkcije v tem, kar je tistim izrazom skupno; torej v tem, kar je v » $2 \cdot x^3 + x$ « prisotno še poleg »x« in kar bi lahko zapisali denimo takole: » $2 \cdot ()^3 + ()$ «.*« (Frege 2001, 124) Bistvo funkcije potemtakem ne more biti v pomenu določenega računskega izraza, ker bi to pomenilo, da bistvo funkcije tiči v številu (v zgoraj navedenem primeru bi bilo to število 3 ali 18), s čimer »*ne bi pridobili ničesar novega za aritmetiko*« (Frege 2001, 123). Torej bistvo funkcije ni niti v funkcijskem izrazu (v zgoraj navedenem primeru » $2 \cdot x^3 + x$ «) niti v funkcijskem izrazu, kateremu smo dodali argument (na primer, v zgoraj navedenem primeru smo dodali argumenta »1« in »2« in tako dobili izraza: » $2 \cdot 1^3 + 1$ « in » $2 \cdot 2^3 + 2$ «). Bistvo funkcije je v tistem delu funkcijskega zapisa, ki se ne spreminja, če vanj vstavimo različne argumente in posledično dobimo različne rezultate funkcij. Ali drugače: bistvo funkcije je v njenem konstantnem delu, ki ostane, če odstranimo vse argumente (spemenljivke) oziroma če odstranimo »x« in pri tem upoštevamo, da prazna mesta označujejo možne argumente. Pojma funkcije torej Frege ne opredeljuje matematično kot formulo ali računski zapis, ampak kot enakost, na katero se nanšajo vse enake funkcije.

Frege pojma funkcije ne opredeli kot enakost le zato, ker išče idealno utemeljitev pojma naravnega števila, ampak tudi zato, ker se ni mogel povsem strinjati z matematičnim razumevanjem funkcijskega izraza. Če so matematiki funkcijo prvotno razumeli kot »računski izraz, ki vsebuje x «, se Frege s takšnim pojmovanjem ne zadovolji, saj tovrstno razumevanje njegovih sodobnikov »ne razlikuje forme od vsebine, znaka od označenega, kar je napaka, ki pa jo v matematičnih spisih, celo pri priznanih avtorjih, zdaj tako pogosto srečamo« (Frege 2001, 122). Matematična definicija funkcije kot računskega postopka, pri katerem ob vstavitvi določene vrednosti spremenljivke » x « dobimo določen rezultat, je za Fregeja zavajajoča in celo napačna, saj tiči bistvo funkcije v *strukturni podobnosti* med aritmetiko in stavčno logiko (Ule 1982, 42). Zato stavčna funkcija za Fregeja *ni ne računska formula ne računski postopek*, pač pa *logična forma* neke sodbe (stavka). Stavčna funkcija je potemtakem določena forma sodbe (stavka), ki sestoji iz stavčnega predikata (P), ki je nenasičeni, a konstantni del stavka in stavčnega subjekta (S) ali argumenta, ki se lahko neprestano spreminja.

Frege ob iskanju izvora pojma naravnega števila uspešno izpelje logicistični program, s tem ko opredeli matematično funkcijo v stavčni logiki. Tako dokaže, da je izvor matematike in matematičnih zakonov v logiki kot objektivni znanosti, ki se ukvarja z logičnimi predmeti nečutne stvarnosti. Logični predmeti so za Fregeja objektivni zaradi svojih lastnosti:

1. *so nezaznavni,*
2. *nečutni,*
3. *nenazorni in*
4. *ne bivajo v času niti prostoru.*

Logični predmeti so za Fregeja povsem objektivne entitete in jih lahko zato preučuje samo *logika* kot *objektivna idealna veda*. Objektivna veda pa je po Fregeju tudi *matematika* (oziroma natančneje aritmetika), saj jo v nasprotnem primeru ne bi bilo mogoče utemeljiti in izpeljati iz logike. Z izpeljavo aritmetike iz logike Frege postavi matematiko oziroma aritmetiko kot objektivno idealno vedo, matematične predmete pa utemelji kot objektivne idealne predmete (Ule 1982, 49–50). S tem ko Frege aritmetiko uspešno zvede na logiko, hkrati omogoči nastanek in razvoj *matematične logike* ter uspešno zavrne tako empiristična kot psihologistična naziranja o matematiki in logiki.

Iskanje odgovora o izvoru aritmetike, ki ga Frege opredeli in razvije na podlagi logicističnega programa, ki v nasprotju s psihologizmom in empirizmom izvora pojma ne opredeljuje kot predstavo ali idejo, ampak kot *idealni logični predmet*, se izteče v *formalno semantiko*. Fregejeva formalna semantika, znana tudi kot *teorija smisla in pomena*, je torej rezultat:

1. logicistično zasnovanega programa, ki ima za cilj dokazati *trdnost* in *resničnost*, predvsem pa *objektivnost* matematično-logičnega spoznanja na eni strani in
 2. intenzivnega ukvarjanja z vprašanjem o izvoru pojma naravnega števila na drugi strani.
- Formalna semantika je torej tista disciplina, ki naj opredeli in določi (normira) formalne pogoje za logično veljavnost stavkov, obenem pa je tudi disciplina, ki se ukvarja s pomenom stavkov ali njihovo resničnostno vrednostjo. Če je stavek veljaven, potem ima logični pomen (oziroma

je nosilec resničnostne vrednosti), v nasprotnem primeru (torej če je stavek neveljaven) pa je nesmiselen, saj ne izpolnjuje formalnih pogojev, kot jih določa formalna semantika.

S formalno semantiko se Frege začne ukvarjati šele v svojem poznem obdobju, potem ko so že bila izdana vsa njegova temeljna dela:

1. Der Begriffsschrift («Pojmovni zapis»),
2. Die Grundlagen der Arithmetik («Osnove aritmetike») in
3. Grundgesetze der Arithmetik («Osnovni zakoni aritmetike»).

V svojih temeljnih delih Frege izpelje logicistični program, rezultat katerega je stavčna logika kot temeljni aksiomatski sistem formalne logike, in utemelji filozofijo matematike. Ker v svojem zgodnjem obdobju Frege še ni izoblikoval teorije smisla in pomena, še ne razlikuje med temeljnima pojmom formalne semantike – med *smislom* (Sinn) in *pomenom* (Bedeutung), ki ju razvije šele proti koncu svojega življenja, v svojih poznih spisih:

1. Funktion und Begriff («Funkcija in pojem»),
2. Über Begriff und Gegenstand («O smislu in pomenu»)
3. Über Sinn und Bedeutung («O pojmu in predmetu»).

Frege smisel in pomen znaka uvede kot temeljna pojma formalne semantike, s katerima izpopolni in nadgradi zastavljeni logicistični program. Tudi za Fregejevo semantiko je značilno, da jo želi utemeljiti kot znanost – torej kot znanost, ki bo zagotavljala objektivno in resnično spoznanje ter postala podlaga za nastanek in razvoj logičnega sistema. Ali kot navaja Frege v spisu Funkcija in pojem, »goli izraz, forma za neko vsebino, ne more biti bistvo stvari, temveč je to lahko samo ta vsebina sama« (Frege 2001, 122). Torej ni res, da logična forma določa vsebino stavka, temveč je res ravno obratno, da vsebina določa stavčno formo in tvori njeno podlago. Formalna semantika je potemtakem nekakšna substanca, ki opredeljuje logično formo stavka, nikakor pa ni obratno. Zato je miselna vsebina stavka po Fregeju ključnega pomena za veljavnost samega stavka. Stavki, ki ne izražajo miselne vsebine, tudi nimajo nobenega pomena. Če formalna semantika opredeljuje miselno vsebino stavka, potem formalna logika določa nujne pogoje možnosti mišljenja, nikakor pa ne določa same miselne vsebine stavka. Pri tem je bistveno predvsem to, da tudi formalna semantika ne sme biti vezana na psihologijo in psihološke razlage duševnosti, ki v obliki predstav in idej izražajo subjektivno vsebino posameznikove zavesti. Formalna semantika naj bi po vzoru stavčne logike (oziroma logicističnega programa) prav tako poskušala najti in izraziti, kar je v izrazu objektivnega in resničnega. Ker je vsebina stavka misel, Frege torej išče način izražanja misli v objektivno preverljivi in znanstveno utemeljeni formi izraza. To formo pa lahko zagotovi le stavek, urejen in zapisan po pravilih formalne logike, ki izpolnjuje nujne pogoje možnosti mišljenja (ustreza nujnim pogojem mišljenja), kot jih določa logika.

S Fregejevo formalno semantiko, kjer uvede razlikovanje med pomenom funkcijskega izraza in njegovim smislom, se prvič srečamo v njegovem spisu Funkcija in pojem, kjer Frege izhaja iz »funkcije enega samega argumenta« (Frege 2001, 121). Vsebinsko razlikovanje med

pomenom in smislom funkcijskega izraza, ki ga Frege vpelje v svojo teorijo in z njim nadgradi logicistični program, je predvsem v nujnosti razlikovanja med *formo* in *vsebino* funkcijskega izraza, ki ju matematiki pogosto ne ločijo med seboj, zato se v matematičnih spisih pojavljajo napačne razlage: *»Že prej sem opozarjal na pomankljivosti trenutno razširjenih formalnih aritmetičnih teorij. V njih se govori o znakih, ki nimajo nobene vsebine in naj je tudi ne bi imeli, potem se jim pa vendarle pripišejo lastnosti, ki lahko na umen način pripadajo le vsebini znaka.«* (Frege 2001, 122) Mešanje forme funkcijskega izraza z njegovo miselno vsebino je za Fregeja nedopustno, saj določenega matematičnega izraza (pojma, kot je na primer pojem naravnega števila) ni mogoče pravilno razumeti, če ne razlikujemo med znakom in označenim. Zamenjevanje znaka in označenega vodi v napačno obravnavo in napačno razumevanje matematičnih izrazov (pojmov) ter posledično do napačnih *»trenutno razširjenih formalnih aritmetičnih teorij«* (Frege 2011, 122). Zato je za Fregeja nujno razlikovati formo jezikovnega izraza (pojma) od njene miselne vsebine oziroma je nujno je vzpostaviti razliko med dvema vsebinskima platema vsakega izraza (pojma). Razlikovanje med smislom in pomenom jezikovnega izraza naj bi po Fregeju pomagalo:

1. zagotoviti pravilno razumevanje jezikovnih (oziroma funkcijskih) izrazov,
2. preprečiti zamenjavo znaka in označenega oziroma zamenjavo forme in vsebine,
3. odpraviti pomankljivosti trenutno razširjenih aritmetičnih teorij v matematiki in
4. pravilno opredeliti pojem naravnega števila v matematiki.

Razliko med pomenom in smislom izraza Frege najprej predstavi na matematičnih funkcijah, kasneje pa tudi na trdilnih stavkih. Kot matematični primer Frege vzame funkcijo $x^2 = 1$, kjer »x« zastopa argument, celotni izraz $x^2 = 1$ pa predstavlja funkcijo, ki je nepopoln izraz, vse dokler ne vstavimo vanjo določenega argumenta. *»Funkcija sama za sebe je nepopolna, potrebna dopolnitve ali nenasičena. In po tem se funkcija že v osnovi razlikuje od števil.«* (Frege 2001, 124) Drugače kot funkcija je argument (»x«) popoln izraz. Zato *»argument ne spada k funkciji, temveč s funkcijo skupaj tvori popolno celoto«* (Frege 2001, 124). To pomeni, da *»znak argumenta in izraz funkcije nista iste vrste, saj je argument vendarle število, v sebi sklenjena celota, kar pa funkcija ni«* (Frege 2001, 125).

Za nazorno ponazoritev Fregejevih temeljnih konceptov formalne semantike vzemimo za primer matematično funkcijo $x^2 = 1$. Če na mesto argumenta »x« vstavimo števila $-1, 0, 1, 2$, dobimo:

$$\begin{aligned} (-1)^2 &= 1, \\ 0^2 &= 1, \\ 1^2 &= 1, \\ 2^2 &= 1. \end{aligned}$$

Od vseh navedenih enačb sta resnični prva in tretja enačba, medtem ko sta drugi dve neresnični. Zato je vrednost te funkcije resničnostna vrednost; pri matematičnih funkcijah je treba ločevati med *»resničnostno vrednostjo resničnega in neresničnega«* (Frege 2001, 128). Ali drugače: prvi in tretji primer sta resnična, ostali primeri pa imajo neresnično vrednost.

Če po analogiji primerjamo med seboj funkciji » $2^4 = 4^2$ « in » $4 \cdot 4 = 4^2$ «, vidimo, da sta funkciji med seboj zamenljivi, saj »imata oba znaka isti pomen,« torej število 16 (Frege 2001, 129). A čeprav sta znaka (oziroma funkciji) med seboj enaka, ker imata enak pomen, nisti isti, ker izražata različni misli. »Iz tega je razvidno, da iz enakosti pomena ne sledi enakost misli.« (Frege 2001, 129)

Razliko med smislom in pomenom funkcijskega izraza je po analogiji mogoče pokazati tudi na jezikovnih izrazih, kjer slovnični predikat predstavlja (nadomešča) matematično funkcijo, slovnični subjekt pa nadomesti argument v matematični funkciji. Ali kot navaja Frege: »Jezikovna oblika enačb je trdilni stavek.« (Frege 2001, 131) In potem nadaljuje: »Trdilne stavke lahko enako kot enačbe ali analitične izraze razčlenimo na dva dela, od katerih je eden v sebi sklenjen, drugi pa potreben dopolnila, nenasičen.« (Frege 2001, 131) Kot primer ponazoritve vzame Frege naslednji stavek:⁸⁸

»Cezar je osvojil Galijo.«

Stavek torej razčlenimo na dva dela: v »Cezar«, ki predstavlja argument oziroma slovnični subjekt stavka in »je osvojil Galijo«, ki nastopa kot funkcijski izraz ali slovnični predikat stavka. Ker je predikat nepopoln jezikovni izraz, ga je nujno treba dopolniti s slovničnim subjektom, zato da bi tvoril celoto oziroma stavek, ki bo izražal pomen (resničnostno vrednost) in miselno vsebino (misel oziroma smisel stavka). Ali kot navaja Frege: »Drugi del je nenasičen, ima prazno mesto, in sklenjen smisel pride na dan šele, ko je to mesto zapolnjeno z lastnim imenom ali izrazom, ki zastopa lastno ime. Tudi tu imenujem pomen nenasičenega dela funkcija. V tem primeru je argument Cezar.« (Frege 2001, 131) Če želimo izraziti pomen stavka in njegovo misel, potem to lahko naredimo le tako, da prazno mesto v funkciji zapolnimo z danim argumentom. Če je mesto argumenta prazno, funkcija ne more izraziti pomena in miselne vsebine stavka. Funkcijski izraz je zmožen izraziti svoj pomen in miselno stavčno vsebino le, če skupaj z argumentom tvori celoto. »Trdilni stavek ne vsebuje nobenega praznega mesta in zato moramo njegov pomen obravnavati kot predmet. Torej sta obe resničnostni vrednosti predmeta.« (Frege 2001, 132) Pomen trdilnega stavka je tako vedno funkcija pomena posameznih delov stavka, torej funkcija pomena argumenta (slovničnega subjekta, znaka ali imena) in slovničnega predikata. Pomen argumenta ni le dani predmet sam, ampak odnos znaka do njegovega predmeta. Pomen slovničnega predikata (v zgoraj navedenem primeru je to izraz »je osvojil Galijo«) pa je funkcija oziroma pojem. To pomeni, da za Fregeja pomen jezikovnega izraza ni vedno predmet, pač pa je lahko tudi pojem, ki v stavku nastopa kot pomen slovničnega predikata oziroma kot pomen nepopolnega funkcijskega izraza stavka (Ule 1982, 98). Ker stavek ne pozna praznih mest, saj je izpolnitev resničnostne funkcije, je njegov pomen resničnostna vrednost (resnično ali neresnično). Če rečemo trdilni stavek » p je resničen« ali samo zatrdimo » p «, se pomen te trditve ne spremeni, saj že sama forma trdilnega stavka vsebuje v sebi resničnostno vrednost resnice. Ker je trdilni stavek popoln jezikovni izraz, ki je v odnosu s svojim pomenskim predmetom, Frege obravnava trdilni stavek (sodbo) kot

⁸⁸ Za podrobnosti gl. Frege, Osnove aritmetike in drugi spisi, str. 131.

ime svojega predmeta (ali stanja stvari) oziroma kot pomen imena (jezikovnega izraza ali znaka) in njegovega odnosa do menjenega predmeta. Se pravi, da pomena trdilnega stavka, ki je ena izmed resničnostnih vrednosti, torej resnica ali neresnica, ni mogoče razumeti, če ga razlagamo kot pomenski predmet, na katerega se stavek nanaša. Pomen trdilnega stavka je razumljiv le, če ta pomen razumemo in obravnavamo vključno z *odnosom*, ki nastane med trdilnim stavkom in pomenskim predmetom. V nasprotnem primeru, če torej pomen stavka (resničnostni vrednosti) razlagamo le kot pomenski predmet sam, nismo s tem ničesar pojasnili. Pomen trdilnega stavka kot (lastnega) imena se vedno nanaša na odnos, ki nastane med stavkom (imenom) in menjenim predmetom (Ule 1982, 97–99).

Podrobnejše razlikovanje med smislom in pomenom jezikovnega izraza Frege ponazori na znamenitem primeru v spisu *Funkcija in pojem*:⁸⁹

»Večernica je planet, katerega obhodni čas je manjši od Zemljinega.«

»Danica je planet, katerega obhodni čas je manjši od Zemljinega.«

Iz navedenega primera se lepo vidi, da oba stavka, ki se nanašata na isti predmet (planet Venero) oziroma ga opisujeta in imata zato enak pomen, ne izražata iste misli. Pomen stavkov mora biti enak, saj sta zamenjana argumenta (»Večernica« z »Danica«) lastni imeni istega nebesnega telesa, planeta Venere. A vendar bi lahko nekdo, ki ne bi vedel, da imata jezikovna izraza »Večernica« in »Danica« isti pomen, imel en stavek za resničen, drugi stavek pa za neresničen. Zato je potrebno razlikovati med smislom in pomenom, kajti v nasprotnem primeru lahko pride do zamenjave znaka in označenega oziroma lahko pride do napačnega razumevanja izražene vsebine stavka. Torej čeprav zgoraj navedena stavka opisujeta isti predmet (planet Venero) in imata zato enak pomen, ne izražata iste misli.

Iz navedenih primerov, ki jih Frege nazorno predstavi v spisu *Funkcija in pojem*, izhaja, da Frege pod *pomenom* razume to, kar znak označuje oziroma to, na kar se znak nanaša. Torej pod pomenom jezikovnega izraza Frege načeloma razume *odnos* med znakom in označenim (predmetom in pojmom).⁹⁰ Ali še drugače: pomen imenskega jezikovnega izraza je za Fregeja

⁸⁹ Za podrobnosti gl. Frege, *Osnove aritmetike* in drugi spisi, str. 129.

⁹⁰ Za Fregejev pomen znaka je značilno, da je opredeljen precej na široko, saj poleg predmetov obsega tudi funkcijske izraze oziroma pojme. Povedano drugače, pomen izraza ni le predmet, ampak je lahko tudi pojem, in sicer pojem kot nepopolna entiteta, medtem ko so predmeti popolne entitete. In ravno zato ker pojmi niso zasičeni, ne morejo biti predmeti. Na ta način Frege vzpostavi razlikovanje med predmeti kot popolnimi entitetami in pojmi, ki so pomeni funkcijskih izrazov in so nezasičeni, torej nepopolni. Zato ne more priti do zamenjave pojma in predmeta – torej na mesto predmeta ni mogoče vstaviti pojma, a tudi obratno, na mesto pojma ni mogoče vstaviti predmeta.

Razlikovanje med predmeti in pojmi je pri Fregeju pomembno predvsem zato, ker je Frege na ta način želel vzpostaviti razlikovanje med različnimi vrstami funkcij. Ločeval je med funkcijami prve stopnje in funkcijami druge stopnje, pri tem pa velja, da funkcije ne morejo nikoli stati na mestu argumenta oziroma subjekta sodbe. Zato stavek, ki ima resničnostno vrednost, ne more stati na mestu novega subjekta sodbe, ampak lahko zavzame le mesto funkcijskega izraza. Na ta način dobimo funkcije druge stopnje, ki so funkcije od funkcij prve stopnje. Frege je hotel na ta način preprečiti zvedljivost ene vrste funkcij na drugo oziroma zamenjevanje argumenta s pojmom. Pojem namreč ne more nikoli stati na mestu stavčnega subjekta, saj je nepopoln izraz, ki potrebuje dopolnitev v svojem subjektu (Ule 1982, 83–86).

to, kar danes v semantiki razumemo kot referenco ali denotacijo znaka. V spisu O smislu in pomenu Frege opredeli pomen znaka z naslednjim pojasnilom: »Iz konteksta je razvidno, da sem z 'znakom' in 'imenom' razumel kakršnokoli oznako, ki zastopa lastno ime in katere pomen je nek določen predmet (to besedo je treba vzeti v najširšem obsegu), ne pa kak pojem ali odnos [...] Oznaka nekega posameznega predmeta je lahko sestavljena tudi iz več besed ali drugih znakov. Zaradi jedrnatosti bomo vsako tako oznako imenovali lastno ime.« (Frege 2001, 144) Torej brž ko je imenski jezikovni izraz v odnosu s svojim predmetom, potem ima ta jezikovni izraz pomen. Imenski jezikovni izraz, ki ima pomen pa Frege imenuje znak ali (lasntno) ime. Če znak (oziroma ime) ne bi imel pomena, potem bi v matematiki operirali s praznimi znaki (imeni). Enako velja tudi za jezik: če jezikovni izraz (stavek) nima smisla, potem tudi pomena ne more imeti. Zato je nujno »ukreniti vse potrebno,⁹¹ da izraz nikoli ne more postati brezpomenski, da nikoli, ne da bi to opazili, ne računamo s praznimi znaki, meneč, da imamo opraviti s predmeti, je zapoved znanstvene strogosti« (Frege 2001, 133). Fregejev namen je torej očiten: umetni jezik mora s pomočjo logičnih pravil simbolnega jezika izključevati možnost rabe praznih simbolov oziroma brezvsebinskih jezikovnih izrazov (znakov), saj bi v takšnem primeru jezikovni izrazi v umetnem jeziku bili brez smisla in pomena.

Od pomena znaka loči Frege smisel jezikovnega izraza. Frege sicer pomen znaka natančno določi v spisu Funkcija in pojem, vendar to ne velja povsem za smisel znaka. O smislu jezikovnega izraza spregovori natančneje v drugem spisu z naslovom O smislu in pomenu. Smisel določenega jezikovnega izraza oziroma določenega znaka (imena) je za Fregeja način, kako je označenec (torej predmet) podan. Ali kot navaja Frege: »Sedaj je razumljivo, da z znakom (imenom, besedno zvezo, črko) poleg označenega, kar bi lahko imenovali pomen znaka, povezujemo to, kar bi sam imenoval smisel znaka, v katerem je vsebovan način danosti.« (Frege 2001, 144) Ta t. i. »način danosti« pa za Fregeja, kot je že bilo prikazano, ni nekaj subjektivno danega v obliki individualnih predstav in idej posameznika (torej ni

⁹¹ Vsakdanji jezik se bistveno razlikuje od znanstvenega jezika po tem, da je nejasen in nekonsistenten. Načeloma imajo jezikovni izrazi v vsakdanjem jeziku smisel in pomen, ni pa nujno, da je tako, saj so možni tudi izrazi, ki izražajo smisel, nimajo pa pomena, saj nimajo predmeta, na katerega bi se nanašali. Kot primer lahko vzamemo Fregejev stavek »Trdno spečega Odiseja so izkrcali na Itaki« (Frege 2001, 149), v katerem sicer ima ime »Odisej« smisel, vprašljivo pa je, ali ima tudi pomen, saj nima predmeta, na katerega bi se nanašal. To pomeni, da obstajajo v vsakdanjem jeziku jezikovni izrazi, ki so brezpomenski. Ali kot navaja Frege: »Gotovo bi moral v neki popolni celoti znakov vsakemu izrazu ustrezati določen smisel; vendar naravni jeziki velikokrat ne izpolnjujejo te zahteve, in zadovoljni moramo biti, če ima vsaj v istih kontekstih ista beseda vedno isti smisel.« (Frege 2001, 145) In nadalje: »Jeziki imajo to pomankljivost, da so v njih možni izrazi, ki so po svoji slovnični obliki videti namenjeni za označevanje predmeta, vendar tega svojega namena v posebnih primerih ne dosežejo, ker je to odvisno od resnice stavka. Tako je od resnice stavka 'Obstajal je nekdo, ki je odkril eliptično obliko planetnih tirnic' odvisno, ali odvisni stavek 'ki je odkril eliptično obliko planetnih tirnic' res označuje ali pa le vzbuja tak videz, vendar je dejansko brez pomena.« (Frege 2001, 156) Drugače kot v vsakdanjem jeziku mora biti znanstveni jezik konsistenten in ne sme dopuščati takšnih možnosti. V znanstvenem jeziku namreč velja, da morajo vsi izrazi, ki imajo smisel, nujno imeti tudi pomen (predmet in pojem), medtem ko v vsakdanjem jeziku to ni nujno. Predmet Fregejeve reforme pa ni vsakdanji jezik, kot bi morda pričakovali, marveč sestava pojmovnega zapisa oziroma oblikovanje znanstvenega jezika, ki bo preprečeval jezikovne nekonsistentnosti vsakdanjega jezika. Zato moramo »od logično popolnega jezika (pojmovnega zapisa) zahtevati, da mora vsak izraz, ki je kot lastno ime slovnično pravilno zgrajen iz že vpeljanih znakov, tudi dejansko označevati neki predmet. Poleg tega ne smemo dopustiti, da bi jezik, kot je to v primeru lastnega imena, vpeljal kakšen nov znak, ne da bi mu zagotovil pomen. V logikah svarimo pred večpomenskostjo izrazov kot enim od virov logičnih napak. Mislim, da je prav tako na mestu tudi svarilo pred navideznimi lastnimi imeni, ki nimajo pomena« (Frege 2001, 156).

posameznikova osebna last), ampak je enako dan vsem ljudem, ki govorijo in se sporazumevajo v določenem jeziku. Miselna vsebina jezikovnega izraza (oziroma znaka) mora biti ne le resnična in dana a priori, ampak mora biti predvsem objektivno preverljiva in znanstveno dokazana, saj je le na takšen način lahko vsem dostopna.

Smisel in pomen določenega jezikovnega izraza je potemtakem nujno treba razlikovati od subjektivno danih predstav in idej, ki so z njima povezane. Predstave in ideje so rezultat človeške duševnosti in čutnega dožemanja sveta. Smisel in pomen jezikovnega izraza pa sta za Fregeja, drugače kot subjektivne predstave in ideje, nujno resnična, enaka za vse, objektivno preverljiva in znanstveno utemeljena. *»Od pomena in smisla znaka je treba razlikovati z njim povezano predstavo. Če je pomen znaka kak čutno zaznaven predmet, potem je moja predstava o njem neka notranja slika, ki je sestavljena iz spominov na čutne vtise, ki sem jih imel, in na dejavnosti, tako notranje kot zunanje, ki sem jih izvršil. Ta notranja slika je pogosto prepojena z občutji; jasnost njenih posameznih delov je različna in niha.«* (Frege 2001, 146) Predstave se torej druga od druge razlikujejo, so poljubne in zato *»ista predstava, celo pri istem človeku, ni vedno povezana z istim smislom«* (Frege 2001, 146). Razlika med smislom in pomenom jezikovnega izraza na eni strani in subjektivno predstavo na drugi je predvsem v tem, da sta smisel in pomen jezikovnega izraza objektivno preverljiva in razumljiva vsem, ki govorijo določen jezik (torej vsem, ki razumejo smisel in pomen določenega jezikovnega izraza in ga uporabijo v stavku), medtem ko so predstave subjektivne in lastne duševnosti določenega posameznika. Različni ljudje imajo potemtakem različne predstave, ki so njihova osebna last, medtem ko sta smisel in pomen določenega jezikovnega izraza enaka za vse ljudi ne glede na predstave, ki jih imajo. *»Predstava se tako bistveno razlikuje od smisla znaka, ki je lahko skupna last mnogih in torej ni del ali modus posamezne duše; kajti nedvomno ne moremo zanikati, da ima človeštvo skupno bogastvo misli, ki se prenaša iz roda v rod.«* (Frege 2001, 146) Če bi bila smisel in pomen jezikovnega izraza isto kot predstava tega izraza, potem matematika in logika ne bi bili možni, še več, znanost in znanstveno spoznanje ne bi bila mogoča, saj bi temeljila na subjektivnih predstavah ljudi, ne pa na objektivno preverljivem in znanstveno utemeljenem spoznanju. Izenačevanje predstav in smisla jezikovnih izrazov je torej za Fregeja nedopustno, saj bi sprememba jezikovnega izraza nujno pomenila tudi spremembo smisla in pomena tega izraza. To bi bil le začetek pluralizma mnogih predstav brez skupne osnove oziroma podlaga solipsističnemu razumevanju sveta, ki bi za razliko od znanstveno utemeljenega spoznanja o svetu temeljil na čutnih vtisih in subjektivnih občutjih posameznikov. Zato je nečutno in duhovno tretje kraljestvo, ki je izven časa in prostora, nujni pogoj za objektivno in znanstveno utemeljeno spoznanje. Tretje kraljestvo leži izven čutnozaznavnega in spremenljivega sveta ljudi, ki empirično dani svet spoznavajo v obliki subjektivnih predstav, na podlagi katerih oblikujejo svoje mnenje o svetu. Zato tretje kraljestvo ne le presega človeške predstave o čutnozaznavnem svetu, ampak predstavlja enotnost (skladnost) zunanjega sveta, ki je vsem ljudem skupeno. Predstave in čutnozaznavni vtisi namreč ne zadostujejo za objektivno in resnično spoznanje zunanjega sveta. Objektivno znanstveno spoznanje je za Fregeja možno le kot odkrivanje dejstev, kar pa ne pomeni nič drugega kot neprestano duhovno iskanje in odkrivanje resničnih miselnih vsebin (Ule 1982, 106).

Vidimo, da odnos med smislom in pomenom jezikovnega izraza na eni strani in danim jezikovnim izrazom (znakom) na drugi strani ni preprost in razumljiv sam po sebi. Določenemu pomenu lahko ustreza več smislov, ki so izraženi v različnih jezikovnih izrazih (znakih), pri čemer imajo vsi jezikovni izrazi (znaki) isti pomen. Kot primer Frege navaja:

»Danica« in »Večernica«⁹²

V navedenem primeru imata oba jezikovna izraza, ki se med seboj razlikujeta, isti pomen, a različna smisla. Če torej prvi izraz smiselno izraža vsebino prve zvezde jutranjega neba (»danico«), drugi izraz smiselno izraža vsebino prve zvezde večernega neba (»večernico«). Oba jezikovna izraza imata isti pomen in se nanašata na isti predmet (planet Venero), zaradi česar sta jezikovna izraza med seboj zamenljiva. Če en jezikovni izraz zamenjamo z drugim, se pomen stavka ne spremeni, spremeni pa se smisel:

»Večernica je planet, katerega obhodni čas je manjši od Zemljinega.«

»Danica je planet, katerega obhodni čas je manjši od Zemljinega.«

Miselna vsebina prvega stavka torej govori o prvi zvezdi večernega planeta in se razlikuje od miselne vsebine drugega stavka, ki izraža misel o prvi zvezdi jutranjega planeta. V obeh primerih pa se stavčna pomena nanašata na planet Venero in sta medsebojno zamenljiva, saj pomenita isto.

Drugo možno razmerje med smislom in pomenom je različnost jezikovnih izrazov, ki jim ustrezata enak pomen in isti smisel. Tu gre predvsem za primere prevodov iz enega jezika v drugega. Kot primer navaja Frege prevod izraza »dehteča vijolica« v latinščino, torej v jezikovni izraz »*Viola odorata*«. ⁹³ Oba izraza pomenita isto, saj se nanašata na isti predmet (»vijolico«), hkrati pa izražata isti smisel.

Možni so torej primeri, v katerih imajo različni jezikovni izrazi isti smisel in enak pomen. Tako bodo »slikar, jezdec in zoolog z imenom 'Bucephalus'⁹⁴ najbrž povezali zelo različne predstave« (Frege 2001, 146). Gre za različne predstave, ki jih slikar, jezdec in zoolog izrazijo na različne načine, v različnih jezikovnih izrazih, a vendar so »raznovrstne razlike med predstavami« med seboj povezane v isti smisel (Frege 2001, 146). Sočasno so vse navedene predstave med seboj zamenljive, saj pomenijo isto oziroma se nanašajo na isti predmet (na konja Aleksandra Velikega).

»Praviloma je zveza med znakom, njegovim smislom in njegovim pomenom takšna, da znaku ustreza določen smisel in temu spet določen pomen, medtem ko pomenu (predmetu) ne

⁹² Gre za znamenit primer, ki ga Frege navaja v dveh spisih: v spisu Funkcija in pojem in v spisu O smislu in pomenu. Zgoraj navedeni primer je citat iz prvega spisa. Za podrobnosti gl. Frege, Osnove aritmetike in drugi spisi, str. 129.

⁹³ Za podrobnosti gl. Frege, Osnove aritmetike in drugi spisi, str. 122.

⁹⁴ »Bucephalus« je ime slavnega konja Aleksandra Velikega.

pripada samo en znak. Isti smisel ima v različnih jezikih in celo v istem jeziku različne izraze.»
(Frege 2001, 145)

Zgoraj navedeni odstavek pojasni, da je tako smisel kot pomen mogoče izraziti z različnimi jezikovnimi izrazi (znaki). Prav tako je jasno, da določenemu pomenu (npr. planet Venera) pripadajo različni znaki (»Večernica« in »Danica«), katerim ustrezajo različni smisli (npr. prva zvezda večernega neba in prva zvezda jutranjega neba). Možno pa je tudi, da različnim znakom oziroma jezikovnim izrazom, kot so na primer prevodi jezikovnih izrazov v različne jezike (npr. »dehteča vijolica« in »Viola odorata«) ali različnim predstavam istega predmeta (npr. konj »Bucephalus«), ustreza le en smisel in temu spet določen pomen.

Poleg navedenih primerov pa so možne tudi izjeme, ko nekemu določenemu jezikovnemu izrazu sicer ustreza določen smisel, vendar mu ne pripada noben pomen. Kot primer navaja Frege jezikovni izraz:

»od Zemlje najbolj oddaljeno nebesno telo«⁹⁵

Frege zgoraj navedeni primer pojasni kot primer, ki ima določen smisel, vendar nima pomena. *»Besede 'od Zemlje najbolj oddaljeno nebesno telo' imajo smisel; zelo dvomljivo pa je, ali imajo tudi pomen.»* (Frege 2001, 145) Smiselno podoben primer je tudi naslednji jezikovni izraz:

»najmanj konvergentna vrsta«

Zgoraj navedeni izraz ima prav tako smisel, nima pa pomena. Za vsako konvergentno vrsto je namreč mogoče najti vrsto, ki je sicer manj konvergentna od prejšnje, vendar je še vedno konvergentna. Zato spoznanje smisla za določen jezikovni izraz še ne zagotavlja pomena tega izraza. Frege navedeno ugotovitev jasno opredeli: *»Če torej dojamemo neki smisel, si s tem še nismo zagotovili pomena.»* (Frege 2001, 145)

Razmerje med znakom, smislom in pomenom lahko pravilno razumemo le, če izhajamo iz interpretacije miselne vsebine ali smisla jezikovnega izraza (znaka), ki predstavlja osnovo za razlago pomena, če ga znak ima. Nikakor pa ni mogoče pravilno razumeti Fregejevega razlikovanja med smislom in pomenom jezikovnega izraza (znaka), če pri interpretaciji jezikovnega izraza (znaka) izhajamo iz njegovega pomena, na podlagi katerega poskušamo razumeti smisel znaka.

Razmerje med smislom in pomenom jezikovnega izraza (znaka) in njuno medsebojno povezanost Frege prikaže na primeru identitete znakov »a« in »b«. Analiza odnosa izrazov »a = a« in »a = b«, ki predstavljata dve različni vrsti identitete (torej analitično in empirično vrsto identitete določenega predmeta), pokaže na nujnost ločevanja smisla in pomena pri obeh izrazih.

⁹⁵ Za podrobnosti glej: Frege, Osnove aritmetike in drugi spisi, str. 145.

»Če smo na splošno spoznavni vrednosti izrazov 'a = a' in 'a = b' imeli za različni, je to mogoče pojasniti s tem, da je treba pri spoznavni vrednosti upoštevati tako smisel stavka, namreč v stavku izraženo misel, kot tudi njegov pomen, to je njegovo resničnostno vrednost. Če je sedaj 'a = b', je sicer pomen od 'b' isti kot pomen od 'a' in je torej tudi resničnostna vrednost izraza 'a = b' ista kot pri izrazu 'a = a'. Kljub temu pa je lahko smisel od 'b' različen od smisla od 'a', in zato je lahko tudi misel, izražena v 'a = b', različna od tiste, ki je izražena v 'a = a'; tedaj oba izraza tudi nimata iste spoznavne vrednosti. Če tako kot zgoraj s »sodbo« razumemo napredovanje od misli k njeni resničnostni vrednosti, potem bomo tudi rekli, da sta sodbi različni.« (Frege 2001, 165)

Iz zgoraj navedenega odstavka Fregejevega spisa, naslovljenega O smislu in pomenu, sledi, da je za pravilno razumevanje izrazov »a = a« in »a = b« nujno razlikovati med smislom in pomenom obeh izrazov. Za odnos med smislom in pomenom znaka je značilno, da pomen ne pripada jezikovnemu izrazu oziroma znaku, ampak smislu. Pomen, ki lahko sočasno pripada več znakom hkrati, je v osnovi odvisen od smisla in zato lahko znaku pripada šele posredno preko njegovega smisla. Ali še drugače: če znaku odvzamemo njegov smisel, potem mu sočasno odvzamemo tudi njegov pomen (Ule 1982, 97). Vsakemu smislu pripada določen jezikovni izraz (znak), kar pa ne pomeni, da tudi vsakemu jezikovnemu izrazu (znaku) ustreza določena miselna vsebina. Prazni jezikovni izrazi (znaki) ne izražajo nobene miselne vsebine in so posledično tudi brez smisla in pomena. Ker pa Fregeja ne zanimajo prazni izrazi (znaki), s katerimi naj bi se ukvarjale sodobne aritmetične teorije, načeloma velja, da vsakemu jezikovnemu izrazu (znaku) pripada določen smisel, ker je del misli, ki jo izraža določen stavek. To pa še ne pomeni, da tudi vsakemu jezikovnemu izrazu (znaku) ustreza določen pomen, saj obstajajo jezikovni izrazi (znaki), kot je bilo predhodno prikazano na zgoraj navedenih primerih (npr. primer o konvergentni vrsti), ki izražajo le smisel in katerim ne pripada noben pomen. Torej ima vsak jezikovni izraz (znak) svoj smisel, če stavek izraža misel. To pomeni, da imajo smisel tako argumenti kot funkcije oziroma predikatni izrazi. Torej je misel, ki jo stavek izraža, funkcija smisla posameznih delov stavka (argumenta in predikatnega izraza). Podobno velja tudi za pomen stavka – pomen določenega stavka je torej funkcija pomena njegovih stavčnih delov (argumenta in predikatnega izraza).

Zapleteno razmerje med znakom, smislom in pomenom pokaže, da Fregejevo razumevanje opisanih semantičnih odnosov ne dopušča enoznačnega razlaganja odnosa med znakom in označenim oziroma med formo in vsebino. V kolikor bi bilo razmerje med znakom, smislom in pomenom opredeljeno enoznačno, bi po Fregejevem prepričanju zapadli v formalizem, ki mu je sam močno nasprotoval in se mu poskušal na vsak način izogniti. Zato je razlikovanje med smislom in pomenom znaka, predvsem pa med različnimi smisli različnih znakov, ki imajo skupni pomen, nujno, sicer bi zapadli v formalizem, ki bi lahko vodil v napačno razumevanje in razlaganje znakov. Zato mora logika dopuščati in upoštevati različne možne razlage miselne vsebine stavkov, da bi se izognili formalizmu v logiki. (Ule 1982, 94) Če med stavkom kot lastnim imenom in menjenim predmetom (oziroma stanjem stvari), na katerega se stavek nanaša, obstaja resničnostni odnos, potem temu stanju ustreza stavek, ki izraža resnično miselno vsebino. Takšno dejstvo, ki ga stavek opisuje, je nujno vezano na misel, ki je resnična (Ule 1982, 98).

Fregejeva analiza stavkov, ki se začne najprej kot analiza funkcijskih razmerij matematičnih izrazov (funkcij) in se nadaljuje kot analiza funkcijskih razmerij v stavku, se iz raziskave funkcijskih izrazov v matematiki prevesi v raziskavo funkcijskega odnosa med posameznimi jezikovnimi izrazi določenega stavka. Raziskava funkcijskega odnosa posameznih jezikovnih izrazov v stavku se konča kot pojasnjevanje odnosa med smislom in pomenom stavčnega znaka. Delitev vsebine pomenjanja stavčnega znaka se izkaže za nujno, če naj bo logika zmožna pravilno izraziti večplastnost pomena stavčnega znaka. Razlikovanje med smislom in pomenom omogoča logiki ravno to možnost, če naj se logika izogne formalističnemu razumevanju vsebine stavkov. Prav v tej točki nadaljuje svoja raziskovanja Wittgenstein, ki se ravno tako kot Frege želi izogniti formalizmu v logiki. Iz zadnje teze v Traktatu, ki se glasi: »*O čemer ne moremo govoriti, o tem moramo molčati*«, je jasno razvidno, da nas tudi Wittgenstein želi odvrniti od govornega izražanja s praznimi stavčnimi znaki (TLP 7). Govorno izražanje, ki operira s stavčnimi znaki, ki ne izražajo nobene miselne vsebine, ker so prazni, nima nikakršnega smisla. Še več, za Wittgensteina vsako govorno izražanje v stavkih brez miselne vsebine ni samo nesmiselno, ampak sploh ni možno. V tem oziru je Wittgenstein nedvomno dedič Fregejeve semantike, saj se tako kot Frege postavi na stališče, da je nesprejemljivo zamenjevanje forme in vsebine, znaka in označenega. Vse to ima za posledico pripisovanje vsebine takšnim stavčnim znakom, ki je v resnici nimajo. Če Frege kot primer tovrstnega ravnanja navaja formalistične teorije v matematiki, se Wittgenstein na tem mestu, za razliko od Fregeja, sklicuje na metafizične stavke v filozofiji, ki so za Wittgensteina nesmiselni in brez pomena, saj ne izražajo nobene miselne vsebine. V tem oziru Wittgenstein povzema in nadaljuje Fregejevo tezo, da je nujno:

1. govorno izražanje v stavkih z miselno vsebino in pomenom,
2. onemogočiti izražanje stavkov, ki so brez miselne vsebine in posledično brez pomena, torej onemogočena je raba stavčnih znakov, ki nimajo nikakršne vsebine in se jim miselno vsebino po krivem pripisuje.

Tako Wittgensteina kot Fregeja zanimajo stavki (oziroma stavčni znaki) v jeziku, ki izražajo neko miselno vsebino in imajo pomen. Vendar gre Wittgenstein v svoji nameri razumevanja vsakdanjega jezika še dlje kot Frege, saj pri svojih raziskavah upošteva tudi vsakdanji jezik in ne le znanstvenega (umetnega). Tako se Wittgenstein v svoji pozni filozofiji ukvarja predvsem s stavki, ki v vsakdanji rabi izražajo miselno vsebino znotraj določenih jezikovnih iger. Wittgensteinova pozna filozofija pomeni ukvarjanje s smiselnimi stavki vsakdanjega (s tem pa tudi govornega) jezika v okviru jezikovnih iger. Wittgensteinovo zanimanje se osredotoči predvsem na govor in na vlogo miselne vsebine izrečenih stavkov v jezikovnih igrah.

Za razliko od Fregeja, ki se je v svojih raziskavah osredotočil predvsem na umetni jezik in na njegove možnosti izražanja smiselne stavčne vsebine (misli), se je Wittgenstein posvetil raziskovanju možnosti pogojev smiselnega izražanja v stavkih vsakdanjega jezika. Prav v tej točki Wittgenstein nadaljuje Fregejeve raziskave, najprej z logično analizo stavkov v Traktatu, ki se v Filozofskih raziskavah prevesi v analizo gramatike vsakdanjega jezika. Ni mogoče spregledati dejstva, da izhaja Wittgensteinova filozofija iz temeljev, ki jih je zastavil Frege.

SMISEL IN POMEN V WITTGENSTEINOVIM FILOZOFIJI

Za razliko od Fregeja, ki velja za utemeljitelja formalne semantike, Wittgenstein ne razvije lastne semantike⁹⁶ kot enotnega sistema, ampak dopušča različne možne načine pomenjanja, ki skupaj tvorijo *Wittgensteinovo* filozofijo jezika. V zgodnjem obdobju Wittgenstein resda razvije *teorijo odslikavanja* (ali slikovno teorijo), znotraj katere opredeli lastno semantiko, ki je zelo blizu Fregejevi formalni semantiki (kot se bo izkazalo v nadaljevanju tega poglavja), vendar kljub temu ni mogoče govoriti o Wittgensteinovi semantiki nasploh, predvsem zato, ker Wittgenstein v poznem obdobju dopušča različne možne načine interpretiranja stavkov. Različni načini opredeljevanja smisla in pomena stavkov v Wittgensteinovi pozni filozofiji tako ne temeljijo več na enotnem principu (ali principih), ki bi določal njihovo bistvo (kot je to bilo značilno za teorijo odslikavanja v Traktatu) in prav zato ne morejo tvoriti enotne teorije o smislu in pomenu stavkov. Wittgensteinovo pozno obdobje zaznamujejo različne možne rabe stavkov, ki jih najlažje opredelimo kot različne *pragmatične pristope* k razumevanju smisla in pomena stavkov v vsakdanjem jeziku, nikakor pa jih ni mogoče označiti kot Wittgensteinovo semantiko ali teorijo smisla in pomena. Wittgenstein spremeni svoje zgodnje razumevanje teorije pomenjanja iz pojmovanja smisla in pomena stavkov kot reprezentacij, ki je značilno za obdobje Traktata, v stališče, ki izhaja iz teze, da je smisel in pomen besed v stavku mogoče opredeliti glede na stavčno rabo v vsakdanjem jeziku. Kar je skupno vsem pragmatičnim pristopom v pozni Wittgensteinovi filozofiji je teza, da je »*pomen besed njena raba v jeziku*« (PI, I, 43). Torej smisel in pomen stavka pravilno razumemo le, če pri tem izhajamo iz njegove *rabe*. Pozno obdobje v Wittgensteinovi filozofiji torej pomeni po eni strani ponoven premislek o teoriji odslikavanja iz Traktata, po kateri sta smisel in pomen stavka opredeljena kot reprezentacija, po drugi strani pa gre za Wittgensteinovo ponovno spraševanje o pravilnosti *tradicionalnih teorij pomena*, ki Wittgensteina vodi v Filozofskih raziskavah od teorije odslikavanja do razvoja pragmatičnih pristopov razumevanja smisla in pomena stavkov vsakdanjega jezika.

Tradicionalne in sodobne semantične teorije⁹⁷ razumejo smisel in pomen stavka kot nekaj, kar sovpade v samem stavku in zato stavke obravnavajo le z vidika pomena (smisla). Kot jasno sledi iz obrazložitve predhodnega poglavja o Fregejevi semantiki, je takšno razumevanje napačno, saj ne zmore pravilno razlikovati med smislom (vsebino) in pomenom stavka, niti ne zmore pravilno pojasniti različnih možnih smislov jezikovnih izrazov s skupnim pomenom. Zato lahko zaključimo, da te semantične teorije ne morejo v celoti pravilno pojasniti vsebine stavka (jezikovnega izraza oziroma znaka) in so zato predmet kritike tako Fregejeve kot Wittgensteinove filozofije.

⁹⁶ Pod pojmom Wittgensteinove semantike je v tem besedilu mišljeno razumevanje smisla in pomena stavkov, kot ga Wittgenstein razvije in opredeli v svojih filozofskih delih.

⁹⁷ Na kratko jih bomo v nadaljevanju imenovali kar semantične teorije.

V predhodnem poglavju je jasno prikazano, da Frege zavrača vsakršno teorijo, ki ne razlikuje pomena od vsebine (smisla). V to skupino lahko uvrstimo tudi semantične teorije, ki ne na vsebinski ne na formalni ravni niso zmožne vzpostaviti razlikovanja v pomenjanju. In prav to nerazločevanje pomena od vsebine (smisla) v semantičnih teorijah vodi po eni strani v enoznačnost razumevanja pomena znaka, po drugi strani pa je razumevanje znakov, osnovano na empirističnih in psihologističnih izhodiščih, ki se jim tako Frege kot Wittgenstein v svojih filozofskih delih zoperstavita in jih zavračata.

Za semantične teorije je pomen vedno predmeten in v odnosu s svojim predmetom (denotatom) obravnave. Po teh teorijah predmet, ki ga stavek označuje in ki je stavku zunanji, podaja vsebino, ki je smiselno opisana v danem stavku. Torej je glede na semantične teorije možno zaključiti, da predmet »vsebuje« neko vsebino, ki jo je možno opisati in izraziti v stavku.

Takšno stališče je zagovarjal tudi Avguštin v Izpovedih, kjer na začetku knjige opiše, kako se je kot otrok učil pomena besed: *»kadar so odrasli kako stvar imenovali in glasu ustrezno tudi s kretnjo pokazali nanjo, sem to videl in si zapomnil, da označujejo s proizvajanjem zvokov predmet, ki so mi ga hoteli pokazati.«* (Avguštin 2003, 13–14) Iz navedenega opisa razberemo, da Avguštin vsebino besede (ali jezikovnega izraza) pripisuje predmetu (denotatu), ki ga beseda označuje. Besedna vsebina je torej lastna predmetu, ki ga beseda opisuje in na katerega referira. Avguštinova razlaga o pomenu besed in besednih zvez predstavlja po Wittgensteinovem mnenju paradigmatični primer teorij pomena v filozofiji, zato ji Wittgenstein v Filozofskih raziskavah posveti pozornost. Avguštinovo razumevanje pomena besed tako predstavlja jedro Wittgensteinove kritike teorij pomena (s tem pa tudi semantičnih teorij) v Filozofskih raziskavah, saj se Wittgenstein, tako kot pred njim Frege, prav tako ne strinja s semantičnimi teorijami in njihovo interpretacijo pomena jezikovnih izrazov. Tako za Fregeja kot za Wittgensteina je jezik avtonomen, zato stavčni smisel ne more biti »vnaprej« določen in opredeljen s predmetno realnostjo, kot je to značilno za semantične teorije. Med stavčnim znakom in predmetom (oziroma stanjem stvari), na katerega se stavek nanaša, je tako pri Fregeju kot pri Wittgensteinu vzpostavljen odnos, na podlagi katerega je šele možno opredeliti in določiti smisel stavka.

»Semantične teorije« so tako torej vsebinsko bližje srednjeveškim razlagam o spoznanju sveta (kot je na primer Avguštinova), ki vsebino, izraženo v jeziku, razumejo kot vzročno zvezo med znaki in njihovo denotacijo (predmeti oziroma stanjem stvari). Imena predmetov so v semantičnih teorijah nekakšne »nalepke«, ki jih pripišemo predmetom, z namenom pojasnjevanja njihove vsebine. Skladno s takšnim razumevanjem je, da denotat (predmet) od zunaj vsebinsko določa pomen stavka vsakdanjega jezika. To pomeni, da jezik glede na razlago semantičnih teorij ni avtonomen in da je pomen stavka nujno vezan na predmet, na katerega se stavek nanaša. Ali še drugače: denotat (predmet) določa pomen stavka, ne pa obratno. Zato je glede na razlago semantičnih teorij jezik mogoče razumeti le v odvisnosti od predmetnega sveta, ki jezik pogojuje in določa. Takšnemu stališču Wittgenstein odločno nasprotuje. Jezik kot način opisovanja stvarnosti je možen le, če je neodvisen od zunanjega sveta. Zato ni res, da predmetna stvarnost opredeljuje pomen stavkov v jeziku, kot to vsesplošno velja v

semantičnih teorijah, ampak je res ravno obratno, da stavčna raba opredeljuje smisel in pomen stavkov v jeziku, pri čemer je nujno neodvisna od zunanjega (predmetnega) sveta.

Vprašanje opredelitve smisla in pomena jezikovnega izraza, ki ga Wittgenstein prevzame od Fregeja, predstavlja osrednje vprašanje Wittgensteinove filozofije jezika, saj Wittgenstein izhaja iz prepričanja, da so filozofski problemi v resnici problemi jezikovne narave. Čeprav Wittgenstein svoje razumevanje pomenjanja jezikovnega znaka smiselno preoblikuje v skladu s svojimi filozofskimi nazori, kljub temu ohrani bistvene elemente Fregejeve semantike:

1. razlikovanje med smislom in pomenom znaka,
2. zavrnitev empirizma in psihologizma,
3. avtonomnost jezika,
4. izognitev formalizmu v logiki in enoznačnemu razumevanju smisla znaka,
5. racionalnost jezikovnega izraza oziroma mišljenja,
6. misel (Gedanke) kot bistveni element artikulanega (uporabljenega) stavčnega znaka.

Kritična obravnava semantičnih teorij v filozofiji pripelje Wittgensteina do naslednjih spoznanj:

1. Razumevanje in razlaganje stavčnega pomena, kot ga zagovarjajo semantične teorije, vodi v empirizem in psihologizem, ki ju Wittgenstein zavrača, kar je še posebej značilno za filozofijo v času Traktata, a tudi kasneje v Filozofskih raziskavah, ko stavčna raba določa pomen. Raba stavka v Filozofskih raziskavah ni empirična, ampak je določena glede na gramatiko stavka.
2. Pri razlagi stavkov moramo vedno razlikovati med vsebinskima platema jezikovnega izraza – med smislom in pomenom – če naj jezikovni izraz pravilno razumemo.
3. Nerazlikovanje med smislom in pomenom jezikovnega izraza vodi v formalizem in enoznačno razumevanje stavčnega znaka, ki ju Wittgenstein prav tako zavrne. Ali še drugače: »Vse, kar je v logiki mogoče, je tudi dovoljeno.« (TLP 5.473)

Wittgenstein, ki sicer prevzame Fregejevo razlikovanje med smislom in pomenom znaka, stavčni znak opredeli drugače kot Frege. Wittgensteinov stavek tako nima pomena (Bedeutung), ampak le smisel (Sinn) oziroma izraža miselno vsebino. Zato Wittgenstein opredeli stavek in »vsak del stavka, ki karakterizira njegov smisel« kot »izraz (simbol)«. (TLP 3.31) Wittgensteinov stavek torej izraža miselno vsebino ali misel, ki za razliko od Fregejeve misli ni več opredeljena idealistično, pač pa logično: v stavku izražena misel je resničnostna vrednost, ki jo ima stavek pri določeni vrednosti resničnostne funkcije. Fregejansko gledano Wittgensteinovi stavki nimajo pomena, ampak imajo zgolj smisel: »Stavek ni mešanica besed. – (Kot ni glasbena tema mešanica tonov.) Stavek je artikulan.« (TLP 3.141)

Wittgensteinova opredelitev imen (oziroma elementov stavčnega znaka) se prav tako razlikuje od Fregejeve. Če imajo imena v Fregejevi semantiki smisel in pomen, imajo v Wittgensteinovi filozofiji le pomen. Tako je ime v Traktatu določeno le po svojem pomenu, ne pa tudi po smislu tega imena: »Ime pomeni predmet. Predmet je njegov pomen.« (TLP 3.203) Wittgensteinova

opredelitev imen je torej izključno predmetna, kolikor tvorijo sestavni del stavka, ki izraža smisel. »Samo stavek ima smisel; samo v stavčni zvezi ima ime pomen.« (TLP 3.3)

V Wittgensteinovi zgodnjem obdobju imajo pomen le imena, medtem ko stavki (stavčni znaki) nimajo pomena, temveč imajo le smisel. Zato ima pomen v stavku lahko le ime kot element stavčnega znaka, ki se nanaša na določen predmet. Tako Wittgenstein zaključí: »V stavku je lahko misel izražena tako, da predmetom misli ustrezajo elementi stavčnega znaka.« (TLP 3.2) In nadalje: »Izraz ima pomen samo v stavku«, medtem ko ga izven stavka ne more imeti (TLP 3.314). Na tem mestu Wittgenstein sledi Fregejevemu osnovnemu načelu, ko pomen imena veže na smisel danega stavka: »Po pomenu besed moramo spraševati v stavčni celoti, ne v njihovi izolaciji.« (Frege 2001, 23) Tudi pri Wittgensteinu ni mogoče določiti pomena posameznih elementov stavčnega znaka, če pred tem ne poznamo misli, ki jo stavek izraža, oziroma smisla stavčnega znaka. Za Wittgensteina torej velja, da je pomen imena mogoče razbrati šele glede na smisel stavčnega znaka in da stavčni znaki, ki izražajo smisel, nimajo pomena. »Človek je sposoben zgraditi jezik, s katerim lahko izrazi vsak smisel, ne da bi vedel, kako in kaj pomeni vsaka beseda. – Tako kot tudi govorimo, ne da bi vedeli, kako nastanejo posamezni glasovi.« (TLP 4.002) To nas pripelje tudi do ugotovitve, da so Wittgensteinovi in Fregejevi stavki, ki ne izražajo miselne vsebine, prazni stavčni znaki. Tako tudi v tem oziru Wittgenstein sledi Fregeju, ko razlikuje med praznimi znaki in njihovo miselno vsebino (smislom) oziroma ko vzpostavi distinkcijo med preprostimi znaki in simboli: »Znak je to, kar je na simbolu čutno zaznavno.« (TLP 3.32) In nadalje:

»Vsak del stavka, ki karakterizira njegov smisel, imenujem izraz (simbol).« (TLP 3.31)

»Dva različna simbola imata torej lahko skupen znak (pisni ali govorjeni itd.) – v tem primeru označujeta na dva različna načina.« (TLP 3.321)

Znaki so torej prazni, brezvsebinski, medtem ko simboli izražajo smisel. Stavčni smisel pri Wittgensteinu ni opredeljen idealistično, tako kot pri Fregeju, ampak logično, torej kot funkcija prispevkov posameznih delov stavka k smislu stavka: »Stavek pojmem – v skladu s Fregejem in Russellom – kot funkcijo v njem vsebovanih izrazov.«⁹⁸ (TLP 3.318) Iz zgoraj navedenih citatov je prav tako razvidno, da Wittgenstein v svoji interpretaciji simbola ali izraza (TLP 3.31), ki je za Wittgensteina lahko stavek ali le del stavka, prav tako izhaja iz Fregejeve semantike: simbol kot element stavčnega znaka oziroma simbol kot stavčni znak izraža smisel. Ali še drugače: le Wittgensteinova imena imajo pomen, ki je predmeten, kolikor pa nastopajo kot elementi stavčnega znaka, jim je mogoče pripisati tudi smisel, ki ga stavčni znak (stavek) izraža. Znameniti Fregejev primer »Večernica je Danica« je na tem mestu možno primerjati in razlagati tudi z Wittgensteinovo terminologijo iz Traktata, kjer Wittgenstein smiselno povzema Fregejevo razlago smisla znaka: »Dva različna simbola imata torej lahko skupen znak (pisni ali govorjeni itd.) – v tem primeru označujeta na dva različna načina.« (TLP 3.321) Če sta »Večernica« in »Danica« v Fregejevi semantiki opredeljena kot dva različna smisla istega znaka

⁹⁸ Drug izraz, ki ga Wittgenstein uporabi za stavek, je termin izraz. Wittgensteinov citat iz Traktata bi lahko zapisali tudi takole: »Stavek pojmem – v skladu s Fregejem in Russellom – kot funkcijo v njem vsebovanih (atomarnih) stavkov.« (TLP 3.318)

z istim pomenom, ju Wittgensteinu razume smiselno podobno, kot dva različna simbola (smisla), ki označujeta na dva različna načina:

1. prvo zvezdo večernega neba in
2. prvo zvezdo jutranjega neba.

Čeprav simbola označujeta različno in imata različen smisel, se nanašata na isti predmet – to je na planet Venero. Vidimo, da v tem oziru Wittgenstein sledi Fregeju in smiselno povzema njegove ugotovitve. Razlika med Fregejevo semantiko in Wittgensteinovo opredelitvijo smisla in pomena nastane šele pri določitvi stavka kot nosilca miselne vsebine. Če je za Fregeja misel, ki jo stavek izraža, možna le kot idealna, ontološka kategorija, jo Wittgenstein opredeli kot logično kategorijo: »Misel je smiselni stavek« oziroma misel je »uporabljeni, mišljeni stavčni znak« (TLP 4, 3.5). To pomeni, da so Wittgensteinovi stavki primarno *logični stavki*. Šele raba stavčnih znakov »naredi« iz golih stavčnih znakov stavke,⁹⁹ ki izražajo miselno vsebino. V nasprotnem primeru, torej če stavčni znak ni uporabljen, potem ne more izražati miselne vsebine in tako ostaja prazen.

Stavek v Traktatu izraža misel, če se nanaša na stanje stvari, ki ga opisuje. Stanje stvari je v Traktatu opredeljeno kot »zveza predmetov (reči, stvari)«, ki so »med seboj povezani« in so »v določenih medsebojnih odnosih« (TLP 2.01, 2.03, 2.031). Stavek je »opis« takšnega stanja predmetov (TLP 4.023). Smiselni stavek prikazuje možno stanje stvari. To pomeni, da prikazuje, kako bi bilo, če bi bil resničen. »Stavek kaže svoj smisel. Stavek kaže, kako nekaj je, če je resničen. In govori, da je tako.« (TLP 4.022) Zato »razumeti stavek,« kot nadaljuje Wittgenstein, »pomeni vedeti, kaj se primeri, če je resničen« (TLP 4.024). In »razumemo ga, če razumemo njegove sestavne dele« (TLP 4.024). Ali drugače: razumeti stavek pomeni razumeti njegov smisel oziroma pomeni razumeti miselno vsebino, ki jo stavek izraža. Misel, ki jo stavek izraža, ni določen predmet, na katerega se misel nanaša.

Podobno stališče je imel tudi Avguštin, ki je pomen besed razlagal s predmeti v prostoru. Beseda je za Avguština le nekakšna »nalepka« ali opis danega predmeta. Tudi Wittgensteinova imena se podobno kot Avguštinove besede nanašajo na predmete, le da za razliko od Avguštinovega pojmovanja ti predmeti niso empirični, ampak abstraktni. Predmeti so lahko enostavni ali sestavljeni in tvorijo različna možna stanja stvari: »Stanje stvari je zveza predmetov.« (TLP 2.01) Predmeti so torej sestavni deli (abstraktne) realnosti in »tvorijo substanco sveta« (TLP 2.021). Vendar pa je Wittgensteinova realnost opredeljena drugače kot Avguštinova in drugače kot Fregejeva. Če se Avguštin sklicuje na čutno zaznavno realnost in Frege na idealno realnost, je Wittgensteinova realnost določena logično. Smisel stavka je logična možnost, določena možna kombinacija predmetov, ki se lahko udejanji ali ne. Ne glede na dejansko stanje stvari pa smisel stavka razumemo, četudi je njegova resničnostna vrednost

⁹⁹ V prevodih Wittgensteinove filozofije in tudi v knjigah logike naletimo na uporabo izraza 'propozicija', ki v Wittgensteinovi filozofiji pomeni »smiselni stavek« (TLP 4), v logiki pa stavek z neko miselno vsebino. Wittgensteinovi stavki v osnovi niso mišljeni kot propozicije, ampak kot logični stavki oziroma kot stavčni znaki, ki ne izražajo nobene miselne vsebine, temveč so prazni. Če je logični stavek (stavčni znak) uporabljen, torej če prikazuje določeno stanje stvari, potem šele izraža določeno miselno vsebino. V nasprotnem primeru neuporabljeni logični stavek ne izraža nobene miselne vsebine in ostane prazen. Tako je splošno rabljeni pojem propozicije bližje Fregejevi sodbi kot Wittgensteinovemu logičnemu stavku.

neresnična. »Pomembno je, da lahko znaka 'p' in ' \sim p' govorita enako. Zakaj to kaže, da znaku ' \sim ' v stvarnosti nič ne ustreza. Da se v nekem stavku pojavi negacija, ni še nikakršen znak njegovega smisla ($\sim\sim p = p$). Stavka 'p' in ' \sim p' imata nasprotni smisel, vendar jima ustreza ena in ista stvarnost.« (TLP 4.0621) Ali še drugače: če je smisel atomarnega stavka določen s pomeni imen v atomarnem stavku, ki se nanašajo na predmete, potem moramo vedeti, na katere predmete se nanašajo imena v stavku, če želimo razumeti stavek. Ime se nanaša na predmet, ki določa pomen predmeta. V tem smislu je Wittgensteinova teorija odslikavanja le različica Avguštinovega razumevanja pomena besed, s to razliko, da Wittgensteinovi predmeti niso empirični.

Wittgenstein v svoji filozofiji tako kot Frege zavrača empirizem in psihologizem, a zavrača tudi idealizem. Zato v svoji opredelitvi misli kot uporabljenega smiselnega stavka, sledi Fregeju razen v pojmovanju misli, ki je Wittgenstein ne pojmuje kot idealno danost, temveč kot izraz *logične funkcije misli*. Če Frege opredeli misel izvensvetno, je Wittgensteinova misel opredeljena *transcendentalno*, torej kot *apriorna logična možnost*, kot *racionalnost jezikovnega izraza*, ki predhaja tako človeško izkustvo kot spoznanje in je njegov pogoj.

Racionalnost forme stavčnega izraza predstavlja nujni pogoj za nastop misli (ali smisla stavka) kot apriorne logične možnosti v Traktatu. Logična pravila, ki določajo miselno vsebino stavka, zagotavljajo racionalnost forme stavka formalnega jezika. Zato je racionalnost forme stavčnega izraza nujni pogoj za razumevanje miselne vsebine stavka v Traktatu. Racionalnost forme stavčnega izraza v Wittgensteinovi zgodnji filozofiji tako predstavlja bistveno značilnost stavkov in formalnega jezika, brez katere bi bili stavki (s tem pa tudi jezik) nesmiselni in brez pomena. »Stavek ima bistvene in naključne poteze. Naključne so tiste poteze, ki izvirajo iz posebnega načina nastajanja stavčnega znaka. Bistvene so tiste, ki dajejo stavku sposobnost, da izrazi svoj smisel.« (TLP 3.34) Ali drugače: kar daje stavku zmožnost izraziti svoj smisel, je racionalnost jezikovnega izraza (jezika). Zato je racionalnost jezika normativni pogoj vsakršnega smiselnega izražanja. »V bistvu stavka je, da nam lahko posreduje nov smisel.« (TLP 4.027) Novi smisel pa mora stavek »sporočiti s starimi izrazi« (TLP 4.03). Ali še drugače: »Stavek nam sporoča položaj stvari, torej mora biti bistveno povezan z njimi.« (TLP 4.03) Smisel stavka, ki je zrcalna slika potencialnega sestava predmetov (stanja stvari), je torej logična možnost, izražena v jeziku. Misel, izražena v stavku, ki se nanaša na stanje stvari (določen sestav predmetov), je torej logična možnost, potencialnost, ki se lahko ujema s tem stanjem, na katerega se nanaša ali pa se ne ujema. V stavku izražena misel (ali smiselno izražen stavek) je torej le ena od možnih slik stanja stvari, ki ga stavek opisuje in zato ni nujno, da se misel v svojem izrazu ujema z dejanskim stanjem stvari. Smiselni stavek je mogoče razumeti tudi, če se ne ujema s stanjem stvari, na katerega se nanaša. Forma misli in misel sama kot apriorno dana logična možnost sta torej *nujna*, če predstavljata normativni pogoj za uporabljeni smislen stavek, ki je možna zrcalna slika stanja stvari, a hkrati *možna*, če predstavlja le eno izmed logično možnih zrcalnih slik stanja stvari v svetu. Forma misli in misel sama kot apriorna logična možnost, kot racionalnost (razumnost) forme izražanja je »logika,« ki »mora skrbeti sama zase« (TLP 5.473). Zato je »vse, kar je v logiki mogoče, tudi dovoljeno« (TLP 5.473). In zato se »v nekem smislu v logiki ne moremo motiti« (TLP 5.473).

Misel kot apriorno logično možnost, ki določa bistvo stavka, Wittgenstein ob koncu Traktata opredeli za vse v *logiki* možne stavke, torej za celoten jezik: »*Navesti bistvo stavka pomeni navesti bistvo vseh opisov, torej bistvo sveta.*« (TLP 5.4711) Svet zatorej opredeljuje najsplošnejša forma stavka (TLP 6), ki predstavlja njegovo bistvo: »*Splošna stavčna forma je bistvo stavka.*« (TLP 5.471) To stališče, ki ga Wittgenstein zagovarja v zgodnjem obdobju, se kasneje, v Filozofskih raziskavah, izkaže za delno resnično, saj stavki formalne logike formalno ne zajamejo vseh stavčnih konstrukcij vsakdanjega jezika. Če stavke formalne logike iz Traktata nadomestijo gramatikalno pravilno izraženi stavki vsakdanjega jezika, potem pravila formalne logike nadomestijo gramatikalna pravila, ki smiselno opredeljujejo stavke vsakdanjega jezika.

V Traktatu, kjer Wittgenstein poskuša opredeliti bistvo vseh možnih stavkov jezika, ki opisujejo svet in stanje stvari v njem, je misel, ki jo izraža uporabljeni smiselni stavek, izraz apriornega možnega pogoja racionalnosti izraza, ki šele omogoča možen opis stanja stvari v svetu. Wittgensteinova misel je v tem oziru *normativna, logična, apriorna* in predstavlja pogoj *možnega spoznanja* v jeziku. Če misel ne bi bila normativna in apriorna, bi bilo »*mogoče misliti nelogično*« (TLP 5.4731).

Tudi v Fregejevi formalni semantiki je misel kot irealna-objektivna entiteta smiselno podobno opredeljena. Misel kot funkcija posameznih smislov v stavku je tudi po Fregeju opredeljena kot normativni pogoj smiselno izražene stavka oziroma kot racionalnost jezikovnega izraza. Misel opredeljujejo logični zakoni, ki predstavljajo nujni pogoj možnosti za nastop smiselno izražene stavka (misli). Če stavki v jeziku ne sledijo logičnim zakonom, potem ne morejo izražati smisla in so torej brez pomena. Ali še drugače: Fregejevi stavki formalnega jezika, ki ne sledijo logičnim zakonom, ne izražajo misli in so brez pomena oziroma so nesmiselni.

Wittgenstein v svojih dognanjih o smislu in pomenu stavkov v Traktatu nedvomno izhaja iz Fregejevih izhodišč formalne semantike, kjer Frege razvije svojo teorijo smisla in pomena stavkov formalnega jezika predikatne logike. Svoja spoznanja o stavčnem smislu Wittgenstein prav tako osnuje na jeziku formalne logike, ki predstavlja podlago za oblikovanje smiselno pravih stavkov ali misli. Tako Fregeja kot Wittgensteina zanima predvsem smiselno pravilno formulirani stavek, ki izraža določeno miselno vsebino. Misel, ki jo izraža smiselno (razumno) izraženi stavek, je mogoče izraziti le, če stavek, ki misel izraža, ustreza pogojem (pravilom) formalne logike. Ti pogoji so normativni, apriorni in nujni pri izražanju miselne vsebine v stavkih. Racionalnost jezika predstavlja tako v Fregejevi semantiki kot v Wittgensteinovi filozofiji bistveno značilnost formalnega jezika, brez katere ne bi bilo mogoče izraziti miselne vsebine nobenega stavka. Forma misli je tako v Wittgensteinovem Traktatu kot v Fregejevi formalni semantiki opredeljena kot racionalnost (razumnost) jezikovnega izraza in predstavlja nujni pogoj vsakega smiselno izražene stavka. Brez racionalnosti miselnega izraza ne bi bilo smiselno izraženih stavkov. Stavek bi bil možen le kot logični stavek ali stavčni znak, brez miselne vsebine in brez pomena, kar pa Frege (Frege 2001, 18–19, 122) in Wittgenstein (TLP 7) oba zavračata.

Razlikovanje med smislom in pomenom v zgodnji Wittgensteinovi filozofiji nedvomno izhaja iz Fregejeve formalne semantike in je bistvenega pomena tako za razumevanje Wittgensteinovega zgodnjega filozofskega obdobja kot Wittgensteinove filozofije v celoti.

Smiselno izraženi stavek je v Wittgensteinovi in Fregejevi filozofiji opredeljen kot misel. Misel obmejujejo zakoni formalne logike, ki so nujni pogoj za pravilno izražen stavek. Če stavek ne izpolnjuje in ne upošteva zahtev, kot jih določajo zakoni formalne logike, potem ne izraža miselne vsebine in nima pomena ter je zato tako v Wittgensteinovi kot v Fregejevi filozofiji opredeljen kot nesmiseln. Razlika med Wittgensteinovim in Fregejevim pojmovanjem miselne vsebine nastane šele pri zastavitvi vprašanja, kako je misel mogoče spoznati. Če je za Fregejea misel opredeljena irealno-objektivno in predmet ontoloških raziskav, je za Wittgensteina misel določena v skladu z logičnimi zakonitostmi in predmet logične obravnave. Prečenje meja človeškega razuma je po Wittgensteinu ne le nemogoče, ampak tudi nedopustno: »*O čemer ne moremo govoriti, o tem moramo molčati.*« (TLP 7) Misel, ki je izražena v stavku, je za Wittgensteina lahko le transcendentna, nikoli transcendentna. Spoznanje je možno le kot apriorna logična možnost v jeziku izraženih misli.

Ni mogoče spregledati dejstva, da misel bistveno opredeljuje in določa tako Wittgensteinovo kot Fregejevo filozofijo in da je Wittgensteinova filozofska misel v zgodnjem obdobju odraz vpliva Fregejeve formalne semantike. Če ima misel v Fregejevi semantiki osrednje mesto in tvori jedro Fregejevega filozofije, se Wittgensteinov odnos v tem oziru ne spremeni, ampak nadaljuje z raziskovanji, ki jih je v svoji filozofiji zastavil že Frege. Misel torej tako pri Fregeju kot pri Wittgensteinu pomeni **racionalnost (razumnost) forme izražanja**, brez katere spoznanje ne bi bilo mogoče.

Vpliv Fregejeve formalne semantike pa ni prepoznaven le v Wittgensteinovem zgodnjem, ampak tudi v poznem obdobju filozofskega udejstvovanja ter sega od Traktata in Filozofskih raziskav pa vse do razprave O gotovosti kot zadnjega prelomnega dela Wittgensteinove filozofije. Tudi v Filozofskih raziskavah in v razpravi O gotovosti Wittgenstein ohrani temeljno razlikovanje med smislom in pomenom stavka, kot ga je opredelil Frege v svojih poznih spisih. Distinkcija med smislom in pomenom stavka, ki jo Wittgenstein prenese iz zgodnjega obdobja v pozno, se v poznem obdobju razširi iz formalnega jezika na vsakdanji jezik. Razširitev opredelitve smisla in pomena na vse možne funkcije v jeziku pa ne pomeni zavrnitve in izključitve jezika formalne logike iz Traktata. Opisna funkcija, ki je značilna za jezik formalne logike v Traktatu, tako predstavlja le eno izmed možnih funkcij vsakdanjega jezika. Zato nova distinkcija med smislom in pomenom ne pomeni izključitve opisne jezikovne funkcije in s tem izključitve logike, ampak, ravno obratno, pomeni njuno vključitev in razširitev na vse možne funkcije v jeziku, tudi in še posebej na govorna dejanja in govor. In ravno v tem se kaže prodornost Wittgensteinovega uvida v samo bistvo stvari, ki se ves čas Wittgensteinovega ukvarjanja s filozofskimi vprašanji kaže kot problem jezika oziroma kot problem opredeljevanja in iskanja možnih pogojev racionalnosti miselnega izraza. Zato je za poznega Wittgensteina »*bistvo izrečeno v slovnici*« (PI, I, 371) ali gramatiki, ne pa v ontologiji ali epistemologiji, kot je bilo značilno za tradicionalno filozofsko mišljenje. Racionalnost jezikovnega izraza v stavkih vsakdanjega jezika je za poznega Wittgensteina nujnost, če naj (izgovorjeni) stavki vsakdanjega jezika v jezikovnih igrah izražajo miselno vsebino v skladu s pravili, kot jih narekuje gramatikalna raba vsakdanjega jezika. Če stavki vsakdanjega jezika dosledno ne upoštevajo gramatikalne rabe, ne izražajo miselne vsebine in so nesmiselni. Takšni stavki prav tako nimajo pomena, saj je tudi pomen stavkov vsakdanjega jezika odvisen od miselne vsebine, ki jo stavek

izraža, oziroma od rabe stavka v jezikovnih igrah, kot jo določa gramatikalna raba oziroma logična sintaksa. Pomen besede je v pozni Wittgensteinovi filozofiji opredeljen kot »*raba v jeziku*« (PI, I, 43). Beseda ima torej pomen le, kolikor je funkcijski del stavčnega smisla oziroma kolikor je uporabljena v stavku, sicer beseda nima pomena. Zato lahko pomen besede razložimo le glede na njeno stavčno rabo: »*Pomen besede je to, kar razlaga pomena razloži.*« (PI, I, 560)

Wittgensteinovo razlikovanje med smislom in pomenom stavka vsakdanjega jezika je torej le nadaljevanje in transformacija teorije smisla in pomena v Traktatu (teorija odslikavanja). Tako v Filozofskih raziskavah kot v Traktatu je Wittgensteinov pomen besede (znaka) opredeljen glede na smisel stavka in glede na stavčno rabo oziroma glede na funkcijo posameznih smislov v stavku. Filozofske raziskave pri opredelitvi stavčnega smisla in pomena tako sledijo Traktatu, saj stavki vsakdanjega jezika, ki ne izražajo miselne vsebine, tudi pomena ne morejo imeti. Misel v pozni Wittgensteinovi filozofiji določajo gramatikalna pravila, ki glede na pravilno rabo stavka obmejujejo pomen misli. Več stavkov lahko (tako kot v Traktatu in v Fregejevi filozofiji) izraža isto miselno vsebino. Misel pri poznem Wittgensteinu je torej »*tisto, kar je skupno različnim stavkom*« (PI, I, 531). Zato je tudi za poznega Wittgenstina »*smoter slehernega stavka, da izrazi neko misel*« (PI, I, 501).

V poznem obdobju Wittgensteinove filozofije torej smisel in pomen stavka vsakdanjega jezika določa gramatika (logična sintaksa), ki nadomesti logična pravila predikatne logike iz Traktata. Gramatika, za razliko od pravil formalne logike, upošteva vse možne funkcije vsakdanjega jezika, tudi opisno funkcijo, kot je opredeljena v logičnih stavkih predikatne logike v Traktatu. Torej je Wittgensteinov pojem gramatike in gramatikalnih pravil v njegovi pozni filozofiji razširitev iz opisne funkcije na vse funkcije jezika oziroma pomeni razširitev funkcije formalne logike na vse *funkcije logike jezika*. Torej je tudi gramatika pri poznem Wittgensteinu neke vrste logika, vendar ne logika v smislu formalne logike, ampak logika v smislu *logike vsakdanjega jezika*, ki predstavlja apriorni možni pogoj za nastop miselne vsebine oziroma predstavlja možni pogoj za racionalnost (razumskost) smiselnega stavka vsakdanjega jezika.

Namen Wittgensteinove filozofije je iskanje smisla in pomena, izraženega v danem jeziku. V Traktatu Wittgenstein obravnava stavke formalnega jezika, v Filozofskih raziskavah pa svoja raziskovanja razširi na celoten jezik. V svojih raziskavah stavčnega smisla in miselne vsebine stavka Wittgenstein izhaja iz Fregejeve formalne semantike, vpliv katere je nedvomno viden ne le v zgodnji, temveč tudi v pozni Wittgensteinovi filozofiji.¹⁰⁰ Tako v zgodnji in pozni

¹⁰⁰ Opredelitev smisla in pomena stavka v Wittgensteinovi filozofiji izhaja iz Fregejeve formalne semantike, kjer Frege za osnovno enoto pomenjanja določi stavek, ki izraža neko miselno vsebino in ima svoj pomen. Wittgensteinovo razumevanje smisla in pomena je odvisno od obdobja njegovega ustvarjanja. V zgodnjem obdobju Wittgensteinova opredelitev smisla in pomena ni popolnoma določena, saj iz Traktata ni povsem jasno, kakšno stališče zavzema Wittgenstein glede pomena – torej ali imajo pomen le imena v stavku ali pa je možno govoriti tudi o pomenu atomarnih stavkov.

Glede na eksplicitno dikcijo iz Traktata (TLP 3.3) je pomen v zgodnjem obdobju mogoče razumeti le kot pomen predmetov, medtem ko je stavku mogoče pripisati le smisel. Če sledimo tej razlagi, to pomeni, da Wittgensteinov stavek v zgodnjem obdobju nima pomena, ampak izraža le smisel. Če je takšna razlaga pomena v Traktatu pravilna, potem Wittgenstein v zgodnjem obdobju dosledno ne sledi Fregejevemu razumevanju pomenjanja stavka, saj imajo Fregejevi stavki tako smisel kot pomen. Če pristanemo na takšno interpretacijo Wittgensteinovih

Wittgensteinovi filozofiji kot pri Fregeju pomeni iskanje stavčnega smisla iskanje misli, izražene v stavku. Forma misli pomeni tako v Wittgensteinovi kot v Fregejevi filozofiji racionalnost (razumnost) jezikovnega izraza (stavka), kot jo narekuje logika jezika, ki se na začetku kaže kot formalna logika, kasneje pa kot logična sintaksa.

Razvoj Wittgensteinove filozofije pomeni razvoj misli, izražene v formalnem jeziku predikatne logike v *logiko jezika*, kot ga opredeljuje gramatika ali logična sintaksa. Pomen stavka v razvoju filozofije Ludwiga Wittgensteina je razvoj miselne vsebine, izražene v stavku. Pomen stavka v Wittgensteinovi filozofiji je torej nujno *a priori* določen z miselno vsebino tega stavka kot racionalnega izraza v stavku izražene misli. V zgodnjem obdobju Wittgensteinovega filozofskega ustvarjanja je smisel stavkov opredeljen kot logična funkcija v stavku izraženih misli, v poznem obdobju pa je pomen stavkov določen glede na njihovo stavčno rabo, kot jo narekuje gramatika jezika. Pomen stavka v razvoju Wittgensteinove filozofije narekuje logika jezika, ki določa racionalnost stavčnega izraza. Razvoj smisla stavka v Wittgensteinovi filozofiji je razvoj misli, izražene v racionalni formi stavčnega izraza.

Wittgensteinova filozofija je kontinuiran razvoj iskanja racionalnega izraza misli v jeziku, ki narekuje smiselno rabo v stavku izražene misli. Zato je za Wittgensteina iskanje možnih pogojev, ki opredeljujejo racionalnost jezika, bistveni element za določitev miselne vsebine stavka in njegovega pomena. Ali kot navaja sam Wittgenstein v Filozofskih raziskavah: »*Smoter jezika je izražanje misli.*« (PI, I, 501)

stavkov, ugotovimo, da je Wittgenstein 'fregejanski' le toliko, kolikor sledi Fregeju in osnuje svoje razumevanje pomenjanja na stavku kot osnovni enoti za izražanje miselne vsebine, od katere je odvisno razumevanje pomena posameznih stavčnih delov.

V poznem obdobju Wittgenstein spremeni svoje stališče glede pomenjanja in bolj dosledno upošteva Fregejeva predhodna dognanja o smislu in pomenu stavka. Stavki v Filozofskih raziskavah imajo tako kot Fregejevi stavki smisel in pomen. V stavku izraženi smisel opredeljuje gramatika (logična sintaksa): »*Slovnica ne pove, kako mora biti strukturiran jezik, da bi izpolnil svoj smoter in torej na ljudi deloval na tak in tak način. Rabo znakov le opisuje, a je na noben način ne pojasni.*« (PI, I, 496) Pomen stavka pa določa stavčna raba: »*Pomen besede je njena raba v jeziku.*« (PI, I, 43) Razlikovanje med smislom in pomenom stavka v poznem obdobju je nemara najbolj nazorno prikazano v naslednjem aforizmu iz Filozofskih raziskav: »*Zamisli si jezik z dvema različnima besedama za zanikanje, ena je 'x', druga pa 'y'. Dvojni 'x' da potrditev, dvojni 'y' pa močnejše zanikanje. Sicer pa se obe besedi uporabljata enako. – Imata torej 'x' in 'y' isti pomen, kadar se v stavkih pojavljata brez ponovitve? – Na to bi lahko dali različne odgovore.*

- a) *Raba obeh besed je različna. Tudi pomen je torej različen. Stavki pa, kjer se pojavljata brez ponovitve, in se sicer glasijo enako, imajo enak smisel.*
- b) *Obe besedi imata v jezikovnih igrh enako funkcijo, razen te razlike, ki je le nepomembno vprašanje stare navade. Rabo obeh besed se uči na enak način, skozi enaka ravnanja, kretnje, podobe, ipd.; ko razlagamo obe besedi, pa razliko v načinu njune rabe dodamo kot nekaj postranskega, kot eno od kapricioznih potez jezika. Zato bomo rekli: 'x' in 'y' imata enak pomen.*«(PI, I, 556)

Iz navedenega aforizma jasno izhaja, da Wittgenstein v poznem obdobju stavkom pripisuje poleg smisla tudi pomen in da je pomen stavka odvisen od stavčne rabe. Ali drugače: pomen stavka v filozofiji poznega Wittgensteina je funkcija, ki jo ima stavek v določeni jezikovni igri.

POVZETEK

Pregled interpretacij Wittgensteinove filozofije pokaže, da je možno njegovo filozofijo in njen razvoj razumeti in razlagati na dva različna načina: kot kontinuiteto ali diskontinuiteto. Večina interpretov razlaga Wittgensteinov opus kot dve ali celo tri različne filozofije, ki se med seboj razlikujejo in nimajo veliko skupnega. Razprava preverja splošno uveljavljeno tezo, da obstaja med Wittgensteinovimi besedili zgodnjega in poznega obdobja nepremostljiva vrzel. Zato naj bi bili deli njegove filozofije medsebojno ločeni, nepovezani in nezdružljivi. Ob tem postavi drugo tezo, po kateri je prav ta raznolikost združljiva na subtilnejši ravni, ki jo lahko odkrije skrbna in podrobna analiza Wittgensteinove filozofije. Razprava je torej premislek o razvoju Wittgensteinovega mišljenja od prvih začetkov pa do njegove smrti, ko izide njegovo zadnje znamenito delo *O gotovosti*.

Razprava se začne s predstavitvijo vseh do sedaj uveljavljenih razlag Wittgensteinove filozofije, tako tistih, ki zagovarjajo diskontinuiteto, kot tistih, ki so naklonjene kontinuiranemu razvoju Wittgensteinove filozofske misli. V nadaljevanju pa utemeljuje razloge, naklonjene kontinuiteti. V luči povedanega razprava vnovič ovrednoti in premisli trenutno najreprezentativnejšo interpretacijo Wittgensteinove filozofije, ki jo razume in razlaga kot filozofsko terapijo. Ob tem vzpostavi dialog s premislekom tez v prid kontinuiteti, ki jih zagovarja terapevtska interpretacija. V nadaljevanju pa besedilo obravnava argumente v prid terapevtski interpretaciji Wittgensteinove filozofije, osredotočene predvsem na razumevanje Wittgensteinovih originalnih besedil, v kateri gre za aktivno udeležbo filozofa posameznika v procesu terapevtskega očiščenja metafizičnega načina mišljenja v filozofiji.

Razprava se po premisleku in predstavitvi argumentov terapevtske interpretacije osredini na vprašanja kontinuitete, in sicer ne glede na predhodno obravnavane interpretacije Wittgensteinove filozofije. Te ne razlaga v luči filozofske terapije, ampak v kontekstu Fregejeve formalne semantike in logike, ki sta nedvomno vplivali na Wittgensteinovo delo. Razprava išče argumente v prid kontinuitetnemu razumevanju Wittgensteinove filozofije, tako da išče zveze in vplive Fregejeve formalne semantike na Wittgensteinovo filozofijo. Ali je Wittgenstein v svojih tekstih prevzemal Fregejeve ideje ali pa pod njihovim vplivom razvil nove, je predmet raziskave zadnjega dela razprave.

Primerjava Fregejeve teorije smisla in pomena z Wittgensteinovo slikovno teorijo dokazuje, da je Wittgenstein sledil Fregejevim idejam tudi v poznem obdobju, ne le v zgodnjem. Wittgenstein poznega obdobja sledi Fregejevi razlagi stavka kot osnovne pomenske enote, ki izraža neko misel in ima pomen. V tej luči imajo tudi stavki v Wittgensteinovi pozni filozofiji pomen in izražajo nek smisel, kakor ga pogojuje gramatika (logična sintaksa).

Razprava je raziskava razvoja Wittgensteinovega mišljenja, ki je vse od začetka pa do konca njegovega ustvarjanja mišljenje, ki se izraža v stavku, kakor ga pogojuje gramatika (logična sintaksa).

ABSTRACT

An overview of interpretations of Wittgenstein's philosophy demonstrates the possibility of understanding and explaining it in two different ways: as continuity or discontinuity. Most interpreters explain Wittgenstein's oeuvre as two or even three different philosophies. These philosophies differ among themselves and do not have much in common. The treatise examines whether the generally accepted thesis holds that there is an unbridgeable gap between Wittgenstein's texts from his early and late periods, which divides his entire philosophy into separate parts that are unconnected and incompatible with one another, or whether precisely the contrary is true, that this diversity is compatible on a subtler level, which can be achieved by attentively analysing Wittgenstein's philosophy. The treatise is therefore a reflection on the development of Wittgenstein's thinking from the beginning until his death, when his last notable writing *On Certainty* was published.

The treatise begins with all the already established interpretations of Wittgenstein's philosophy, namely all those that advocate discontinuity as well as those in favour of a continuous development of Wittgenstein's philosophical thought. The text then develops an argued discourse concerning the reasons in favour of continuity. In the light of what has been said, the treatise is concerned with another revaluation and reflection about what is now considered the most representative interpretation of Wittgenstein's philosophy, which understands and interprets it as philosophical therapy. The treatise initiates a dialogue for consideration of theses on continuity advocated by the therapeutic interpretation. The treatise continues by taking into consideration the arguments for a therapeutic interpretation of Wittgenstein's philosophy. These arguments concentrate on understanding Wittgenstein's original texts, which take into account the active participation of each philosopher within the process of therapeutic purification of a metaphysical way of thinking in philosophy.

After taking into consideration the arguments of the therapeutic interpretation, the treatise centres on the question of continuity independently of the preliminary discussion of interpretations of Wittgenstein's philosophy. Wittgenstein's philosophy is explained not in terms of philosophical therapy but in the context of Frege's formal semantics and logic, which undoubtedly influenced Wittgenstein's works. The treatise looks for arguments in favour of continuity in Wittgenstein's philosophy in connection with the influences of Frege's formal semantics on Wittgenstein's philosophy. Whether Wittgenstein borrowed Frege's ideas in his writings or whether he developed new ideas under their influence, remains the object of investigation of the last part of the treatise.

The comparison between Frege's theory of sense and reference and Wittgenstein's picture theory proves that Wittgenstein followed Frege's ideas not only in the early but also in the late period, in which he follows Frege's explanation of a sentence as the elementary

meaningful unit that expresses thought and has meaning. In this light, the sentences in Wittgenstein's late philosophy have meaning and express a certain sense as restricted by grammar (logical syntax). The treatise is a study of the progress of Wittgenstein's thought, which, from the beginning until the end of his creative writing, is the development of thought expressed in a sentence as restricted by grammar (logical syntax)

LITERATURA

Ammereller, E. in Fischer, E. (ur.). 2004. *Wittgenstein at Work: Method in the Philosophical Investigations*. London in New York: Routledge.

Anscombe, G.E.M. 1971. *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. South Bend, Indiana: St. Augustine's Press.

Aristoteles. 1999. *Metafizika*. Ljubljana: ZRC.

Austin, John L. 1963. *Sense and Sensibilia*. Oxford: Clarendon Press.

Austin, John L. 1971. *How To Do Things With Words*. Oxford: Oxford University Press.

Austin, John L. 1990. *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: SH.

Avguštin. 2003. *Izpovedi*. Celje: Mohorjeva družba.

Avramides, Anita. 1997. »Intention and Convention.« V *A Companion to the Philosophy of Language*, uredila Bob Hale in Crispin Wright, 60-87. Oxford: Blackwell Publishing.

Ayer, Alfred J. 1971. *Language, Truth and Logic*. London: Penguin Books Ltd.

Bachmaier, Peter. 1998. »Transcendentality, Paradoxality, the Doctrine of Showing in Wittgenstein's Tractatus and the Necessary Transition to the Difference of Language-Games.« *Acta Analytica*, 21 (13): 67-72.

Baker, Gordon. 2004. *Wittgenstein's Method: Neglected Aspects*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Beaney, Michael. 2000. »Conceptions of Analysis in Early Analytic Philosophy.« *Acta Analytica*, 15 (25): 97-115.

Boncompagni, Anna. 2015. »Elucidating Forms of Life. The Evolution of a Philosophical Tool.« *Nordic Wittgenstein Review Special Issue*: 155 – 175.

Canfield, John V. (ur.). 2003. *Routledge History Of Philosophy, Volume X, Philosophy of Meaning, Knowledge and Value in the Twentieth Century*. London in New York: Routledge.

Cavell, Stanley. 2000. »Excursus on Wittgenstein's Vision of Language.« V *The New Wittgenstein*, uredila Alice Crary in Rupert Read, 21-38. London in New York: Routledge.

Cerkovnik, Borut. 2007. »Vsebinska sedme teze Logično filozofskega traktata.« *Analiza* 4.

Chomsky, Noam. 1966. *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*. New York in London: Harper & Row.

- Chomsky, Noam. 1975. *Syntactic Structures*. Hague: Mouton Publishers.
- Chomsky, Noam. 1988. *Language and Problems of Knowledge (The Managua Lectures)*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Conant, James. 2000. »Elucidation and nonsense in Frege and Early Wittgenstein.« V *The New Wittgenstein*, uredila Alice Crary in Rupert Read, 174-218. London in New York: Routledge.
- Constant, Dimitri. 2003. »Frege's Anti-Psychologism and the Problem of the Objectivity of Knowledge.« IWM Junior Visiting Fellows Conference, 15: 1-12.
- Conant, James. 2007. »Mild Mono-Wittgensteinianism.« V *Wittgenstein and the Moral Life: Essays in Honor of Cora Diamond*, uredila Alice Crary, 31-143. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Cook, Vivian in Mark Newson. 1988. *Chomsky's Universal Grammar*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Copi, I. M. in Beard, R.W. (ur.). 1966. *Essays on Wittgenstein's Tractatus*. New York: The Macmillan Company.
- Copleston, Frederick. 1999. *A History of Philosophy, Greece and Rome, Volume I*. London in New York: Continuum.
- Crary, A. in Read, R. (ur.). 2000. *The New Wittgenstein*. London and New York: Routledge.
- Davidson, Donald. 1988. *Raziskave o resnici in interpretaciji*. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta.
- David, Marian. 2008. »Tarski's Convention T and the Concept of Truth.« V *New Essays on Tarski and Philosophy*, uredil Douglas Patterson, 133-157. Oxford: Oxford University Press.
- Descartes, René. 1957. *Razprava o metodi: kako pravilno voditi razum ter v znanostih iskati resnico; Pravila kako naravnati umske zmožnosti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Descartes, René. 1988. *Meditacije*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Diamond, Cora. 2000. »Ethics, Imagination and the Method of Wittgenstein's Tractatus.« V *The New Wittgenstein*, uredila Alice Crary in Rupert Read, Routledge, London & New York.
- Felber, Michael. 2000. »Frege's Theory of Thoughts and the Prospect of Language.« *Acta Analytica*, 15 (25): 83-95.
- Finkelstein, David H. 2000. »Wittgenstein on Rules and Platonism.« V *The New Wittgenstein*, uredila Alice Crary in Rupert Read, 53-74. London in New York: Routledge.

Floyd, J., Kanamori, A. 2006. »How Gödel Transformed Set Theory.« *Notices of American Mathematical Society* 53 (4): 419-427.

Floyd, Juliet. 2007. »Wittgenstein and the Inexpressible.« V *Wittgenstein and the Moral Life: Essays in Honor of Cora Diamond*, uredila Alice Crary, 177-235. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Floyd, Juliet. 2009. »Recent Themes in the History of Early Analytic Philosophy.« *The Journal of the History of Philosophy* 47 (2): 157-200.

Floyd, Juliet. 2011. »The Frege-Wittgenstein Correspondence: Interpretive Themes.« V *Interactive Wittgenstein: Essays in Memory of Georg Henrik von Wright*, uredil Enzo De Pellegrin, 75-109. Springer Verlag, Synthese Library, vol. 349.

Floyd, Juliet. 2011. »Wang and Wittgenstein.« V *Hao Wang: Logician and Philosopher*, uredila Charles Parsons in Montgomery Link, 143-190. London: College Publications.

Floyd, Juliet. 2012. »Das Überraschende: Wittgenstein on the Surprising in Mathematics.« V *Wittgenstein and the Philosophy of Mind*, uredila Jonathan Ellis in Daniel Guevara, 225-258. Oxford: Oxford University Press.

Frank, Manfred. 2003. *Uvod v Schellingovo filozofijo*. Ljubljana: Krtina.

Frege, Gottlob. 1956. »The Thought: A Logical Inquiry.« *Mind, New Series* 65: 289-311.

Frege, Gottlob. 2001. *Osnove aritmetike in drugi spisi*. Ljubljana: Krtina.

Gaskin, Richard. 1995. »Bradley's Regress, the Copula and the Unity of the Proposition.« *The Philosophical Quarterly* 45 (179): 161-180.

Gaskin, Richard. 2008. *The Unity of the Proposition*. Oxford: Oxford University Press.

Gaskin, Richard. 2010. »Precis of The Unity of the Proposition.« *Dialectica* 64(2): 259-264.

Gaskin, Richard. 2010. »The Unity of the Proposition: Reply to Denyer.« *Australasian Journal of Philosophy* 88 (4): 729-730.

Garcia-Carpintero, Manuel. 2010. »Gaskin's Ideal Unity.« *Dialectica* 64 (2): 279-288.
DOI: 10.1111/j.1746-8361.2009.01210.x

Gier, Nicholas F. 1980. »Wittgenstein and Forms of Life.« *Philosophy of the Social Sciences*, 10 (3): 241 – 258.

Glock, Hans-Johann. 1996. *A Wittgenstein Dictionary*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Glüer, Kathrin. 2011. *Donald Davidson: A Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Grayling, Anthony C. 1990. *An introduction to Philosophical Logic*. London: Duckworth.

- Grušovnik, Tomaž. 2005. »Wittgenstein in Ryle o filozofiji psihologije.« Analiza 3.
- Grušovnik, Tomaž. 2007. »Wittgensteinova zasebnost.« Analiza 4.
- Goodman, Russell B. 2002. *Wittgenstein and William James*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hacker, Peter M. S. 1996. *Wittgenstein's Place in Twentieth-Century Analytic Philosophy*. Oxford: Blackwell.
- Hacker, Peter M. S. in Gordon P. Baker. 2000. *Wittgenstein: Mind and Will, Volume 4 of an Analytic Commentary on the Philosophical Investigations, Part I: Essays*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Hacker, Peter M. S. in Gordon P. Baker. 2014. *Wittgenstein: Rules, Grammar and Necessity, Volume 2 of an Analytic Commentary on the Philosophical Investigations, Essays and Exegesis of §§ 185 – 242*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Hacker, Peter M. S. 2015. »Forms of Life.« Nordic Wittgenstein Review Special Issue, 1 – 20.
- Hempel, C. G. 1998. »O teoriji resnice logičnih pozitivistov.« Analiza 2-3.
- Hilmy, Stephen S. 1987. *The Later Wittgenstein: The Emergence of a New Philosophical Method*. Oxford: Basil Blackwell Inc.
- Hribar, Mirko. 1987. *Antična filozofija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Hume, David. 1977. *An Enquiry Concerning Human Understanding*. Indianapolis & Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Hutchinson, P., Read, R. 2006. »An Elucidatory Interpretation of Wittgenstein's Tractatus: A Critique of Daniel D. Hutto's and Marie McGinn's Reading of Tractatus 6.54.« International Journal of Philosophical Studies, 14 (1): 1-29.
- DOI:10.1080/09672550500321585
- Hutto, Dan. 2003. *Wittgenstein and the End of Philosophy: Neither Theory nor Therapy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hutto, Dan. 2004. »Two Wittgensteins Too Many: Wittgenstein's Foundationalism.« V *The Third Wittgenstein: The Post-Investigations Works*, uredila Danièle Moyal-Sharrock, 25-43. Aldershot: Ashgate.
- Janaway, Christopher. 1994. *Schopenhauer: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Kalan, Valentin. 1981. *Dialektika in metafizika pri Aristotelu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Kant, Immanuel. 1999. *Prolegomena*. Ljubljana: DZS.
- Kant, Immanuel. 2003. *Kritika praktičnega uma*. Ljubljana: Analecta.
- Kenny, Anthony. 1973. *Wittgenstein*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Kobe, Zdravko. 2001. *Automaton Transcendentale II: Kritika čistega uma*. Ljubljana: Analecta.
- Kripke, Saul A. 1982. *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Kripke, Saul A. 2000. *Imenovanje in nujnost*. Ljubljana: Krtina.
- Lycan, William G. 2000. *Philosophy of Language: A Contemporary Introduction*. New York: Routledge.
- Labron, Tim. 2006. *Wittgenstein's Religious Point of View*. London: Continuum.
- Malcolm, Norman. 1954. »Wittgenstein's Philosophical Investigations.« *The Philosophical Review*, 63 (4): 530-559.
- Malcolm, Norman. 1989. »Wittgenstein on Language and Rules.« *Philosophy*, 64 (247): 5-28.
- Malcolm, Norman. 2001. *Ludwig Wittgenstein: A Memoir*. Oxford: Clarendon Press.
- Markič, Olga. 2011. *Kognitivna znanost: filozofska vprašanja*. Maribor: Aristej.
- Martinich, Aloysius P. (ur.). 1985. *The Philosophy of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- McDowell, John. 2000. »Non-cognitivism and rule-following.« V *The New Wittgenstein*, uredila Alice Crary in Rupert Read, 38-53. London in New York: Routledge.
- McGinn, Marie. 1997. *Wittgenstein and the Philosophical Investigations*. London: Routledge.
- McGuinness, Brian. (ur.). 1995. *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911 – 1951*. Oxford: Blackwell Publishing.
- McManus, Denis. 2008. »Review of Marie McGinn's 'Elucidation of the Tractatus: Wittgenstein's Early Philosophy of Language and Logic'.« *Grazer Philosophische Studien*, 76: 259-262.
- McManus, Denis. 2009. »The General Form of the Proposition: The Unity of Language and the Generality of Logic in the Early Wittgenstein.« *Philosophical Investigations*, 32 (4): 295 – 318.
- DOI: 10.1111/j.1467-9205.2009.01372.x

- Miller, Alexander. 1998. *Philosophy of Language*. London: Routledge.
- Miščević, Nenad. 1983. *John Langshaw Austin: jezik kot dejavnost*. Ljubljana: DDU Univerzum.
- Moore, George E. 1954. »Wittgenstein's Lectures in 1930 – 1933.« *Mind*, New Series 63 (249): 1 – 15.
- Moore, George E. 1990. »Proof of an External World.« V *Classics of Analytic Philosophy*, uredil Robert R. Ammerman, 68-85. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Moravcsik, J. M. E. 1981. »Frege and Chomsky on Thought and Language.« *Midwest Studies in Philosophy* 6 (1): 105-123.
- Moyal-Sharrock, Danièle (ur.). 2004. *The Third Wittgenstein: The Post-Investigations Works*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
- Moyal-Sharrock, Danièle. 2004. »On Certainty and the Grammaticalization of Experience.« V *The Third Wittgenstein: The Post-Investigations Works*, uredila Danièle Moyal-Sharrock, 43-63. Aldershot: Ashgate.
- Moyal-Sharrock, D. in Brenner, W. H. (ur.). 2007. *Readings of Wittgenstein's On Certainty*. London: Palgrave Macmillan.
- Moyal-Sharrock, Danièle. 2007. »Unravelling Certainty.« V *Readings of Wittgenstein's On Certainty*, uredila Danièle Moyal-Sharrock in William H. Brenner, 76-101. London: Palgrave Macmillan.
- Moyal-Sharrock, Danièle. 2015. »Wittgenstein on Forms of Life, Patterns of Life and Ways of Living.« *Nordic Wittgenstein Review Special Issue*: 21 – 42.
- Mulhall, Stephen. 2007. *Wittgenstein's Private Language: Grammar, Nonsense, and Imagination in Philosophical Investigations, §§ 243 – 315*. Oxford: Oxford University Press.
- Murawski, Roman in Jan Wolenski. 2008. »Tarski and His Polish Predecessors on Truth.« V *New Essays on Tarski and Philosophy*, uredil Douglas Patterson, 21-44. Oxford: Oxford University Press.
- Noonan, Harold. 1984. »Fregean Thoughts.« *The Philosophical Quarterly* 34 (136): 205-224.
- Notturmo, Mark A. 1985. *Objectivity, Rationality and the Third Realm: Justification and the Grounds of Psychologism: A Study of Frege and Popper*. Dordrecht & Boston & Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers.
- Palmer, F. R. 1976. *Semantics: A New Outline*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parmenides. 1995. *Fragmenti*. Maribor: Obzorja.

- Putnam, Hilary. 2000. »Rethinking Mathematical Necessity.« V *The New Wittgenstein*, uredila Alice Crary in Rupert Read, 218-232. London in New York: Routledge.
- Read, Rupert. 2000. »What 'There can be no such thing as meaning anything by any word' could possibly mean.« V *The New Wittgenstein*, uredila Alice Crary in Rupert Read, 74-83. London in New York: Routledge.
- Reale, Giovanni. 2002. *Zgodovina antične filozofije, zvezek I., Od izvorov do Sokrata*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Reale, Giovanni. 2002. *Zgodovina antične filozofije, zvezek II., Platon in Aristotel*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Reale, Giovanni. 2013. *Zgodovina antične filozofije, zvezek V., Slovar, kazala in bibliografija*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Russell, Bertrand. 1967. *The Problems of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Russell, Bertrand. 1985. »On Denoting.« V *The philosophy of Language*, uredil Aloysius P. Martinich, 212-221. Oxford: Oxford University Press.
- Russell, Bertrand. 2004. »O naravi resnice in neresnice.« Analiza 4.
- Ryle, Gilbert. 2005. »Descartesov mit.« Analiza 3.
- Schlick, Moritz. 1998. »Preobrat filozofije.« Analiza 2-3.
- Schopenhauer, Arthur. 2008. *Svet kot volja in predstava*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Schulte, Joachim. 2007. »Within a System.« V *Readings of Wittgenstein's On Certainty*, uredila Danièle Moyal-Sharrock in William H. Brenner, 59-76. London: Palgrave Macmillan.
- Scruton, Roger. 2002. *A Short History of Modern Philosophy*. London in New York: Routledge.
- Sovre, Anton. 1946. *Predsokratiki*. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Spinoza, Baruch. 2001. *Pisma o zlu: dopisovanje Spinoze in Blijenbergha z Deleuzovim komentarjem*. Ljubljana: Krtina.
- Stalnaker, Robert. 1997. »Reference and Necessity.« V *A Companion to the Philosophy of Language*, uredila Bob Hale in Crispin Wright, 534-555. Oxford: Blackwell Publishing.
- Stanley, Jason. 1997. »Names and Rigid Designation.« V *A Companion to the Philosophy of Language*, uredila Bob Hale in Crispin Wright, 555-586. Oxford: Blackwell Publishing.
- Stern, David G. 1995. *Wittgenstein on Mind and Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Strawson, Peter F. 1985. »On Referring.« V *The Philosophy of Language*, uredil Aloysius P. Martinich, 228-243. Oxford: Oxford University Press.

- Stroll, Avrum. 1994. *Moore and Wittgenstein on Certainty*. Oxford: Oxford University Press.
- Stroll, Avrum. 2007. »Why On Certainty Matters.« V *Readings of Wittgenstein's On Certainty*, uredila Danièle Moyal-Sharrock in William H. Brenner, 33-47. London: Palgrave Macmillan.
- Štrajn, Varja. 2013. »Racionalizem kot temelj gramatične razlage jezika.« *Analiza* 4: 95-115.
- Šuster, Danilo. 2000. *Simbolna logika*. Maribor: Pedagoška fakulteta.
- Tarski, Alfred. 1985. »The Semantic Conception of Truth and the Foundations of Semantics.« V *The Philosophy of Language*, uredil Aloysius P. Martinich, 69-92. Oxford: Oxford University Press.
- Travis, Charles. 1997. »Pragmatics.« V *A Companion to the Philosophy of Language*, uredila Bob Hale in Crispin Wright, 87-108. Oxford: Blackwell Publishing.
- Tyler, Peter. 2011. *The Return to the Mystical: Ludwig Wittgenstein, Teresa of Avila and the Christian Mystical Tradition*. London: Continuum.
- Ule, Andrej. 1982. *Osnovna filozofska vprašanje sodobne logike*. Ljubljana: CZ.
- Ule, Andrej. 1990. *Filozofija Ludwiga Wittgensteina: Od Traktata do Filozofskih raziskav*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Ule, Andrej. 1990. »Chomsky, Kripke, Wittgenstein.« *Anthropos* 3-4.
- Ule, Andrej in Matthias Varga von Kibéd. 1998. »Transcendental Unity and the Intrinsic Connection of Logic, Ethics and Aesthetics in the Tractatus.« *Acta Analytica*, 21(13): 32-47.
- Ule, Andrej. 2004. *Dosegljivost resnice*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Ule, Andrej. 2014. »Wittgenstein and Kierkegaard in and on Paradox.« *Filozofia*, 69 (5): 451 – 457.
- Uršič, Marko in Olga Markič. 1997. *Osnove logike*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Vörös, Sebastjan. 2013. *Podobe neupodobljivega: (nevro)znanost, fenomenologija, mistika*. Ljubljana: KUD Logos: 397-423, 479-555.
- Walker, Ralph C. S. 1997. »Theories of Truth.« V *A Companion to the Philosophy of Language*, uredila Bob Hale in Crispin Wright, 309-331. Oxford: Blackwell Publishing.
- Wicks, Robert. 2008. *Schopenhauer*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

- Williams, Michael. 2007. »Why Wittgenstein Isn't a Foundationalist.« V *Readings of Wittgenstein's On Certainty*, uredila Danièle Moyal-Sharrock in William H. Brenner, 47-59. London: Palgrave Macmillan.
- Wittgenstein, Ludwig. 1953. *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell Publishing. [PI]
- Wittgenstein, Ludwig. 1961. *Nootebooks 1914 – 1916*. Oxford: Basil Blackwell. [NB]
- Wittgenstein, Ludwig. 1967. *Zettel*. Berkeley in Los Angeles: University of California Press. [Z]
- Wittgenstein, Ludwig. 1971. *Prototractatus*. Itaca, New York: Cornell University Press.
- Wittgenstein, Ludwig. 1975. *On Certainty*. Oxford: Blackwell Publishing. [OC]
- Wittgenstein, Ludwig. 1976. *Logično filozofski traktat*. Ljubljana: Mladinska knjiga. [TLP]
- Wittgenstein, Ludwig. 1977. *Remarks on Colour*. Oxford: Blackwell Publishers. [RC]
- Wittgenstein, Ludwig. 1980. *Philosophical Grammar*. Oxford: Blackwell Publishing. [PG]
- Wittgenstein, Ludwig. 1991. *Diarios Secretos*. Madrid: Alianza Editorial.
- Wittgenstein, Ludwig. 1993. *Philosophical Occasions: 1912-1951*. Indianapolis & Cambridge: Hackett Publishing Company. [PO]
- Wittgenstein, Ludwig. 1993. »Some Remarks on Logical Form.« V *Philosophical Occasions: 1912-1951*, uredila James Klagge in Alfred Nordmann, 29-36. Indianapolis & Cambridge: Hackett Publishing Company. [PO]
- Wittgenstein, Ludwig. 1993. »Remarks on Frazer's Golden Bough.« V *Philosophical Occasions: 1912-1951*, uredila James Klagge, Alfred Nordmann, 118-156. Indianapolis & Cambridge: Hackett Publishing Company. [PO]
- Wittgenstein, Ludwig. 1993. »Cause and Effect: Intuitive Awareness.« V *Philosophical Occasions: 1912-1951*, uredila James Klagge in Alfred Nordmann, 370-427. Indianapolis & Cambridge: Hackett Publishing Company. [PO]
- Wittgenstein, Ludwig. 1998. *Culture and Value*. Oxford: Blackwell Publishing. [CV]
- Wittgenstein, Ludwig. 2001. *Tractatus Logico-Philosophicus*. London: Routledge. [TLP]
- Wittgenstein, Ludwig. 2004. *O gotovosti*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa. [OC]
- Wittgenstein, Ludwig. 2007. *Predavanja in pogovori: o estetiki, psihoanalizi in religioznem verjetju*, Ljubljana: Nova revija.
- Wittgenstein, Ludwig. 2001. *Wittgenstein's Lectures: Cambridge, 1932-1935: From the Notes of Alice Ambrose and Margaret Macdonald*. Uredila Alice Ambrose. New York: Prometheus Books.
- Wittgenstein, Ludwig. 2013. *The Big Typescript: TS 213*. Oxford: Wiley-Blackwell. [TS 213]
- Wittgenstein, Ludwig. 2014. *Filozofske raziskave*. Ljubljana: Krtina. [PI]

Žižek, Slavoj. 1989. »*Wittgenstein: razcep subjekta in luknja v realnosti.*« Razpol 5.

